

ЕСМИРА
ЧАВАДОВА

Сәтирләргә
дөјүнән үрәк

Hörmətli oxucu!

Kitabda rast gələn qüsurlar bizdən asılı olmayan səbəblər üzündəndir

QÜSURLAR

Әсәрә
тарих елмләри доктору, профессор
Тејмур Бүкјадов
вә фәлсәфә елмләри доктору, профессор
Иззәт Рүстәмөв
рә'ј вермишләр

Чавадова Е. Ј.

4 13 Сәтирләрдә дөјүнөн үрәк. — Б.: Азәрнәшр, 1988. —
160 сәһ.

Тарих елмләри һәмизәди Е. Чавадованын тәғлим едилән китабында Азәрбајҗан халғынын ичтимаи-фикир тарихинда хусуси јери олан маарифчи-демократ, милли мәтбуатымызын бәниси һәсәнбәј Зәрдабинин елми ирси илк дәфә оларағ тарихи-этнографик сүзәкчәдән кечирилдир. Әсәрдә һ. Зәрдабинин халғымызын әкинчилик мәдәнијәти вә мәдәриәт тәсәрруфаты илә бағлы фикирләри тәһлил вә тәдғиг едилдир. Бурада һәмчинин Азәрбајҗан халғынын мәдди вә мә'нәви мәдәнијәти мәсәләләри, айда мәншәти илә бағлы олан бир сыра мütәрәғги вә зарәрли әдәт-әғәзаларин өјрәнилмәсинә дә хусуси диғғәт јетрилдир.

Китаб филозофлар, тарихчиләр, этнографлар, тәблиғатчылар, еләчә дә кениш охучу күтләси үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

4 $\frac{4702060000-92}{M-651-88}$ 126-88

С(Аз)2

ISBN 5-552-00123-0

© Азәрнәшр, 1988

К И Р И Ш

XX әср елми-техника тәрәғгинин сүр'әтли инкишафы илә сәчијјәләнир. Бу әсрдә јүздән артығ милләти вә халғы өзүндә бирләшдирән, инсанларын јени тарихи бирлији олан совет халғы јаранмыш, совет һәјәт тәрзи формалашмышдыр. Өлкәмиздә мәскунлашан мүхтәлиф халғларын формача милли, мәзмунча сосналист характер дашыјан мәдәнијәтләринин тәдғиги вә тәблиғи бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Бу мәдәнијәтләрин этнографик бахымдан арашдырылмасы, онларын локал-спесифик чәһәтләрини үзә чыхармаға, миллилијини сүбут етмәјә әсас вермәклә јанашы, һәм дә ајры-ајры халғларын мәншәт вә мәдәнијәтинин үмуми мәдәнијәтимиздә јерини, ролуну мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едир.

Һәр бир халғын тарихи кечмишинә, хусусилә онун мәдәни ирсинә гијмәт верәркән В. И. Ленинин һәлә комсомолун үчүнчү гурултајында сөјләдији нитг јада дүшүр: «...Пролетар мәдәнијәти һараданса ортаја чыхмыш бир мәдәнијәт дејилдир, өзләрини пролетар мәдәнијәти мүтәхәссисләри адландыран адамларын үјдурмасы дејилдир... Пролетар мәдәнијәти капитализм чәмијјәтинин, мүлкәдарлар чәмијјәтинин, мә'мүрлар чәмијјәтинин зүлмү алтында бәшәријјәтин јарадычы биликләр еһтијатынын ганунаујғун инкишафы олмалыдыр».¹ В. И. Ленинин

¹ В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијәти, ч. 41, Бақы, Азәрнәшр, 1983, сәһ. 329.

тәбиринчә, јени пролетар мәдәнијјәти ујдурма дејил, мөвчүд мәдәнијјәтин ән јахшы нүмунәләринин, ән'әнәләринин нәтичәләринин марксизм дүнјабахышы бахымындан вә пролетар диктатурасы дөврүндә пролетариаттын һәјат шәраити вә мүбаризәси бахымындан инкшаф етдирилмәсидир. Демәли, кечмиш әсрләрдә јашајыб-јаратмыш вә елми-әдәби ирсләри халгымызын мадди вә ма'нәви мәдәнијјәт тарихинин мүхтәлиф сәһәләринин арашдырылмасы үчүн әсас мәһбәләрдән сајылан маарифчиләрин јарадычылығынын этнографик чәһәтдән өјрәнилмәси чох актуалдыр. XIX әср вә XX әср ин әввәлләриндә јашајыб-јаратмыш А. Бакыхановун, М. Ф. Ахундовун, Һ. Б. Зәрдабинин, Ј. В. Чәмәнзәмнинлинин, Ч. Мәм-мәдгулузадәнин зәнкин елми вә бәди јарадычылығы јашадылары дөврүн ичтимаи-иттисади һәјәти, нүмајәндәси олдуғу халгын мәишәт вә мәдәнијјәти, адәт-ән'әнәси, әнлә мүнәсибәтләри илә сыхы сурәтдә бағлы олдуғундан, Азәрбајҗан халгынын мәдәни-мәишәт тарихинин мүхтәлиф сәһәләринин арашдырылмасы үчүн әвәсиз мәнбә сајыла биләр. XIX әср әдибләримиз, маарифчиләримиз ичәрисиндә јарадычылығында халгымызын дәрди-гәми, севинчи, тој-дүјүнү, ојун вә әјләнчәси, күндәлик мәишәти чох габарыг шәкилдә әкс олунмуш Һәсәнбәј Зәрдаби өзүнмәхсус јер тутур. Халг мәишәтимизи Һ. Зәрдаби кими инчәликләринә гәдәр бәзәксиз-дүзәксиз вә јерли-јериндә тәсвир едән икинчи бир маарифчинин олмадығы нәтичәсинә кәлсәк, зәннимизчә сәһв етмәрик. Бу да тәсадүфи дејилдир. Ахы, Һ. Зәрдабинин халгымызын мәишәт вә мәдәнијјәтинә бәләдлийинин, јахынлығынын илк вә башлыча сәбәбинин онун дүнјаја көз ачдығы мүһитдә, ата очағынын истисиндә, ана өјүдүнүн тәмизлийиндә ахтармаг лазымдыр. Зәрдаба доғулан Һәсәнбәј ушағлы илләриндән һәјәтинын сон күнләринәдәк халгла нәфәс алмыш, ел-обанын хејир-шәриндән һеч вахт кәнарда галмамашдыр. Сонралар өз мүтәфәккир дүнја-

көрүшү бахымындан јахшыны јамандан ајырмаг габилјјәти, халгынын мәишәтиндә әсрләр боју көк салан мәнфи адәт-ән'әнәләрин, феодал гәјдә-гануиларын ағрыларыны дәриндән дүјмасы Һ. Зәрдаби јарадычылығында этнографик проблемләрин гојулушу вә һәлли мәсәләсиндә башлыча јер тутмасына сәбәб олан әсас амилләрдән сајылмалыдыр. Бу гәнаәтә Һәсәнбәјин көз ачдығы очагда дөврүнүн мүтәрәгги бахышлы, елмә, маарифчә хүсуси мејл көстәрән, онун гәдрини билән бабасы Рәһимбәјин вә атасы Сәлимбәјин тәлим-тәрбијәсини дә әләвә етсәк, Зәрдабинин һансы ичтимаи мүһитдә јетишмәсини ајдын тәсәввүрә кәтирә биләрик. Тарихи фактлардан вә зәрдабишунаслыгдан мә'лумдур ки, Зәрдабын фикри ишығлы шәхсләриндән сајылан Рәһимбәјин вә еләчә дә Сәлимбәјин евиндә тез-тез елми сөһбәтләр олар, һәтта кәндин ады-санлы адамлары бура топлашараг китаб охулары кечирәрмишләр. Бу бахымдан Һәсәнбәјин һәјат јолдашы Һәнифә ханым Мәликованын ашағыдакы сөзләрини хатырламаг јеринә дүшәр. О јазырды ки, Һәсәнбәјин илк мүәллими онун атасы Сәлимбәј олмушдур. Һәсәнбәј өз нәсли һаггында атасынын сөһбәтләринә, Рәһимбәјин кенерал Паскевичи саламламасы вә бу гәбилли тарихи һадисәләр һаггындакы марағлы мә'луматлары сәбрлә динләр вә гулаг асарды.

Һ. Зәрдабинин 1902-чи илдә «Кәспин» гәзетинин 173-чү нөмрәсиндә «Кечмишдән» башлығы илә дәрч етдириди мәғаләсиндән ајдын олур ки, Зәрдаба кечирилән белә мәчлисләрин бир үнваны да Һәсәнбәјин ата очағына кедиб чыхырды, бу да һәлә ушаг икән онун халг һәјәтина дәриндән бәләд олмасына өз мүсбәт тәсирини көстәрмәјә билмәзди.

Бөјүк мүтәфәккирин јарадычылығы үчүн хас олан бу чәһәти Һ. Зәрдабинин фәлсәфи дүнјакөрүшүнүн тәдигатчылары да етираф етмәли олмушлар. З. Мәммәдов «Һәсәнбәј Зәрдаби» китабында (Бақы, 1957, сәһ. 23) ја-

зыр ки, Һ. Б. Зәрдаби җарадычылыгынын башлыча вә һәлледиңи өзүлүнү Азәрбајчан халгынын милли, мадди вә мә'нәви һәјатында ахтармаг лазымдыр, чүнки бу объектив шәраит Һ. Зәрдабинин җарадычылыг фәалијјәтинин башлыча әсасыны тәшкит етмишидр. К. Марксын образлы дедији «бөјүк эәкалар һәмишә көрүнмәз телләрлә халгын чисми илә бағлы олулар» ифадәсини биз чәкинмәдән халгымызын тәәсүбкеш, вәтәнпәрвәр оғлу Һ. Зәрдабијә, онун бүтүнүлкдә елми җарадычылыгына да шамил едә биләрик.

Бу мә'нада онун җарадычылыгынын мәнсуб олдуғу халгын һәјаты вә мәишәти илә сых бағлылығы, һабелә елми ирсиндә азәрбајчанлыларын тәсәррүфат мәшғулијәти, мадди вә мә'нәви мәдәнијјәт мәсәләләринин кенишлији илә өз әксини тапмасы факты Һ. Зәрдабинин һәм дә бир этнограф олдуғуну демәјә там әсас верир.

Һәсэнбәј Зәрдабинин елми дүнјакөрүшүнү онун мөвһумат вә чәһаләтә, савадсызлыға гаршы, маариф уғрунда мүбаризәсиндән кәнарда гижмәтләндирмәк мүмкүн дејилдир. Шейх әлибабаларын, моталпапаг ахундларын, моллаларын Азәрбајчан кәндиндә санки тохунулмаз саяылдығлары, бөјүк нүфуза малик олдуғлары бир дөврдә Һ. Зәрдаби кәсәрли гәләминин нур долу сәси илә өз халгыны әсрләрин гәфләт, мөвһумат јухусундан ојатмагдан чәкинмирди. О, бир силсилә мәғаләләрини Азәрбајчанда ислам дини еһкамларынын, хүсусилә «Мәһәррәлик» мәрасиминин тәнгидинә һәср етмишидр, «шахсеј-вахсеј»—дејә баш јармағын, синә дөјмәјин Азәрбајчан халгы илә һеч бир әлагәси олмамасыны кәстәрмишидр. Бу мәсәләләрин бир әһмијјәти дә онларын мүәсирлији, бу күнүмүзлә сәсләшмәсиндәдир. Чүнки бөјүк әдибин һәлә бир әср бундан әввәл тәнгид атәшинә тутдуғу дини адәтләрин бир чоһу галыг шәклиндә олса да, мәишәтимиздә јашајыр.

Һ. Зәрдаби өз дөврүнүн кениш дүнјакөрүшә, һәртә-

рәфли билијә малик бир зијалысы олмасы е'тибарилә, халгын ачылы-ширинли һәјатынын, өмүр-күнүнүн бүтүн саһәләри илә марагланмыш вә бу һагда јазылы бөјүк ирс гојуб кетмишидр.

Адәтән Һ. Зәрдаби һаггында сөз дүшәндә о, көзләримиз өнүндә, биринчи нөвбәдә, әкинчилик мәдәнијјәтимизин билчиси, чәфакеши кими чанланыр. Бу, доғрудан да беләдир. Чүнки XIX әср маарифчиләри вә әдибләри арасында әкинчилик мәдәнијјәти мәсәләләри илә Зәрдаби гәдәр мәшғул олан икинчи бир шәхсијјәт демәк олар ки, јохдур. XIX әсрдә Азәрбајчанда әкинчилик тәсәррүфатынын вәзијјәти, онун гајғылары, инкишаф перспективләри, халгын бу саһәдә әлдә етдији емпирик билкиләр, әкинчилик системләри, халг тәғвими мәсәләләри, торпағын әкинә һазырланмасы үсуллары вә бу саһәдә тәтбиғ едилән әмәк аләтләри—бүтүн булар бөјүк мүтәфәккири дүшүндүрән, нараһат едән ичтимаи-игтисади мәсәләләр олмушдур. Хатырладаг ки, адларыны чәкдијимиз мәсәләләрин һәр бири һаггында онун елми мүлаһизәләри вә мәғаләләри вардыр. Мәһз буна көрә дә әдибин әкинчилик мәдәнијјәтимизин бир чоһ саһәләрини өзүндә әкс етдирән мәғаләләри XIX әср тәсәррүфат тарихимизин арашдырылмасы үчүн бу күн дә фајдалы мәнбәләрдән саяылмалыдыр.

Һ. Б. Зәрдабинин җарадычылыгында мүһүм јерләрдән бирини малдарлыг тәсәррүфаты вә малдарын мәишәти мәсәләси тутур. Онун «Каспи» гәзетиндә чап олунмуш «Бизим көчәриләр», «Малдарлыгын инкишафы вә јахшылашдырылмасы тәдбирләри һаггында», «Көчәриләрин һәјатындан», «Шәрги Загафгазијада ев һејванларынын вәзијјәти һаггында», «Загафгазијада мал-гаранын гејдә алынмасы», һабелә «Әкинчи» гәзетиндә сүд мәнсулларынын һазырланмасына һәср едилмиш бир силсилә мәғаләләри Азәрбајчанда мәһз малдарлыг тәсәррүфаты вә Ганунла бағлы тарихи-етнографик проблемлә-

рин өjrөнилмәсинә һәср едилмишдир. Һ. Зәрдаби XIX әсрдә Азәрбајчанын малдарлыг тәсәррүфатынын вәзијәти, онун јени әсаclarла гурулмасы вә инкишаф етдилмәси һаггында елми фикир сөјләјән јеканә Азәрбајчан мütәхәссис олмушдур.

Һәсәнбәј Зәрдаби ирси тәкчә тәсәррүфат тарихимизин ишыгландырылмасы илә мәндулашмыр. Онун елми ирсиндә халгмызын мадди вә мәнәви мэдәнијјәти дә хүсуси јер тутур. Белә ки, Һ. Зәрдабинин мадди мэдәнијјәтимизин әсас саһәләри олан јашайш евләри, халг кеймләри вә јемәкләри һаггында хүсуси фикирләри вардыр. Буларсыз исә Азәрбајчан халгынын мадди мэдәнијјәтини там һалда өjrәнмәк олмас.

Нәһајәт, Һ. Б. Зәрдабинин елми ирсиндә азәрбајчанлыларын аилә мәншәти—никаһ, тој, ушагларын аиләдә тәрбијәси, адәт-ән'әнәләр вә онларын халгын һајатында ојнадығы рол вә с. бу кими сырф етнографик мәсәләләр дә мүнм јер тутур. Демәли, халг мәишәтинин елә бир саһәси јохдур ки, Һ. Б. Зәрдаби бу вә ја дикәр дәрәчәдә о һагда мүәјјән фикир сөјләмәмиш олсун.

Чохсаһәли јарадычылыға, енциклопедик билдјә, кениш дүнјакөрүшә малик Һ. Б. Зәрдабинин елми ирси узун илләрдән бәридик ки, Азәрбајчанда мүхтәлиф елм саһәләринин нүмәјндәләри тәрәфиндән өjrәнилиб тәдгиг едилди. Елә бунун нәтичәсидир ки, республикамызда нечә-нечә елм нүмәјндәсини өзүндә бирләшдирән зәрдабишүнәслиг елми јаранмышдыр. Бу да заннимизчә бир тәрәфдән Һ. Зәрдаби гәләминин гүдрәтини, дикәр тәрәфдән һәмвәтәнләринин она, онун елми ирсинә олан мәһәббәтини көстәрир.

Һәсәнбәјин фәлсәфи, етик ирсини, дүнјакөрүшүнүн тәдгиг едилиб кениш охучу күтләсинә чатдырылмасы Һ. Һүсәјновун, Ш. Мәммәдовун, З. Көјүшовун, З. Мәммәдовун, И. Рүстәмовун ады илә бағлыдыр. Бу мүүллифләрин Һ. Зәрдаби јарадычылыгы илә бағлы тәдгигатла-

ры тәкчә философларымыз үчүн дејил, һәм дә Зәрдаби ирси илә мәншул олан бүтүн тәдгигатчыларымыз үчүн бир өрнәкдир. Һ. Зәрдабинин фәлсәфи дүнјакөрүшүнүн һәртәрәfli елми тәһлили верилмиш әсәрләр ичәрисиндә З. Көјүшовун «Мировоззрение Г. Б. Зардаби» (Бақы, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын нәшријјаты, 1962) адлы санбаллы монографијасыны, һабелә З. Мәммәдовун «Һәсәнбәј Зәрдаби» (Бақы, «Ушагкәнчәсир», 1957), И. Рүстәмовун «Һәсәнбәј Зәрдаби» (Бақы, Кәнчлик», 1962) китабларыны хүсусилә гејд етмәлијик. Буларла јанашы профессор М. Ахундовун «Һәсәнбәј Зәрдабинин тәбијјата аид әсәрләри» (Бақы, Азәрнәшр, 1958), Х. Һәсәновун «Һәсәнбәј Зәрдаби Азәрбајчанда торпагшүнәслиг вә агрокимја елмләринин банисидир» (Бақы, «Елм», 1972) адлы китаблары, һабелә тәдгигатчыларымыздан Б. Ј. Ахундовун, Б. С. Бәјдәмированын, Ә. М. Мирәһмәдовун, Б. Ә. Будаговун, В. М. Мәммәдовун, С. М. Һүсәјновун, И. Ш. Зәкијевин мүхтәлиф сәпкидә вә мүхтәлиф елми бахымдан јаздыглары мәгаләләр үмумиләкдә Азәрбајчанда зәрдабишүнәслиг елминин наилијјәтләриндән саяылмалыдыр. Дејиләнләрә ону да еләвә едәк ки, билаваситә мәрһум профессор Зијәддин Көјүшовун бөјүк зәһмәти вә әмәји нәтичәсиндә, онун тәртиби вә кениш мугәддимәси илә Һ. Зәрдабинин Азәрбајчан дилиндә «Сечилмиш әсәрләри» (Бақы, Азәрнәшр, 1960) вә рус дилиндә «Избранные статьи и письма» (Бақы, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын нәшријјаты, 1962), һабелә «Современники о Г. Зардаби» (Бақы, «Елм», 1985) китаблары бөјүк әдибин әдәби-бәдни вә елми ирсинин өjrәнилиб тәдгиг едилмәси саһәсиндә атылан бөјүк аддымлардыр. Нәһајәт, Һ. Зәрдабинин редакторлуғу илә нәшр едилмиш «Әкинчи» гәзетинин там мәтнинин (тәртиб едәни Туран Һәсәнзәдә, редактору Әзиз Мирәһмәдовдур) 1979-чу илдә Азәрнәшр тәрәфиндән мугәсир Азәрбајчан әлифбасы илә чап едилиб, кениш оху-

чу күтлэсинэ, ичтиманјјэтэ чатдырылмасы да зәннимиз-чэ республикамызда зэрдабишүнаслығын сон мүвэффэ-гиджјјэтләриндэн сажылмалыдыр.

Төгдим едилэн бу китабда биз әсасән Н. Зәрдабинин өз дөврүнүн бир тарихчи-етнографы кими азәрбајчан-лыларын мәншәт вә мэдәнијјәтинин әсәрләриндә нечә әкс едилдијини гисмән дә олса арашдырмағы гаршыја мәгсәд гојмушуг.

ЗӘРДАБДА БИР УШАГ ДОҒУЛДУ...

Һәсәнбәј Зәрдаби ирсинин тарихи этнографик көкләрини мүәјјәнләшдирмәк үчүн онун шәхси һәјатына, јашајыб-јаратдығы дөврүн үмуми мәнзәрәсинә дә нәзәр салмаг лазымдыр.

Бөјүк педагог вә публицист, дарвинчи алим, маарифчи демократ Һәсәнбәј Мәликов Зәрдаби 1842-чи ил ијул ајында Көјчәј гәзасынын Зәрдаб кәндиндә зијалы бәј аиләсиндә анадан олмушдур.

Илк тәһсилини Зәрдабдакы моллаханада алан Һәсәнбәјин дини тәһсилә марағы олмадығыны јәгин едән ата-сы Сәлимбәј 1852-чи илдә ону Шамахыда јеничә ачылмыш дөрдсинифли рус мәктәбинә гојур. Һәмнин мәктәби мүвэффәгиджјјәтлә битирдикдән сонра о, 1858-чи илдә биринчи Тифлис кимназијасына дахил олур вә 1861-чи илдә бураны күмүш медалла баша вурур. 1861-чи илин августунда исә Һәсәнбәј Москва Университетинин физика-ријазиджјјат факултәсинин тәбијјат шә'бәсинә дахил олур вә 1865-чи илдә бураны тәбијјат елмләри намизәди дәрәчәси илә битирир.

Һәсәнбәј Русијада али тәһсил алан илк азәрбајчанлы кәндли баласы иди. Университет һәјаты онун тәһсилә јијәләнмәси илә јанашы, һәм дә дүнјакөрүшүнүн формалашмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Тәһсил алдығы ил-ләрдә о, бир чох јени фикирли, мүтәрәгги идејалы рус зијалылары илә таныш олмуш, тәләбәләрлә, мүәллим-ләрлә достлуг етмишдир. Һәсәнбәјин тәһсил алдығы ил-

ләрдә Москва Университетиндә Русијада јашајан халгларын тарихини, этнографиясыны, мәншәт вә мәдәнијәтини өјрәнән хүсус дәрнәк фәалијәт көстәрирди. Шүбһәсиз ки, Н. Зәрдаби дә бу дәрнәжин фәал үзләриндән бири олмушдур. Демәли, һәсәнбәјин этнографияја марағы бурадан башламышдыр.

Москвадан тәһсилдән гајытдыгдан сонра Н. Зәрдаби 1865—1866-чы илләрдә Борчалы газасында Тифлис торпаг палатасында, 1866-чы илин февралында исә Губада мәһкәмә катиби вәзифәсиндә чалышыр. 1869-чу илин нојабр ајында исә Н. Зәрдаби Бақыда реалны кимназијада «Тәбијјат тарихи» мүүллими тәјин олунар. Ишләдији мүддәт әрзиндә о, халгынын мәншәти, адәт-ән'әнәси, һәјаты илә даһа јакындан таныш олмаг имканы әлдә едир вә бу нәтичәјә кәлир ки, һөкүмәт нүмајәндәләринин, јерли бәјләрин, руһаниләрин халгын башына кәлирдији мин бир бәланын, фәләкәтин башлыча сәбәби авамлыг, савадсызлыгдыр. Одур ки, халгы чәһаләтдән, зүлм вә истисмардан гуртармагын јекәнә јолуну о, елин-обанын елмә, маарифә јијәләнмәсиндә көрүр. Бу әгидә, бу мәсләк онун јарадычылығынын ганына һолдуғундан өзүнүн кәләчәк һәјатыны бүтүнлүклә халгынын тәһсилә, маарифә јијәләнмәсинә һәср едир. Хүсусилә Н. Зәрдабинин Бақыдакы реалны кимназија мүүллими тәјин едилмәсин онун бу сәһәдәки фәалијәт имканларыны гисмән дә олса артырыр. Мәһз бу дөврдә о, халгыны гәфләт јухусундан ојатмагын јолуну там мүүјјән едир. «Милләти исламы гәфләт јухусундан ојатмаг» ишиндә һәсәнбәјин атыдыгы илк аддым халгы үчүн ана дилиндә илк милли гәзетин ачылмасы идејасы олур. һәсәнбәј халгына өз үрәк сөзләрини демәк вә онунла дәрдләшмәк үчүн бир вәситә ахтарырды. «Ичтиман һәјаты зәиф инкишаф етмиш халглар үчүн дөври мәтбуатын ән кәзәл трибуна» олдуғуну (А. И. Кертсен) ајдынлығы илә дәрк едән Зәрдаби, халгы илә ачыг-ашкар данышмаг, онун дәрдинә-сәринә

бәләд олмаг, ән башлычасы исә дүнјаја бахышыны дәјишдирмәк ишиндә гәзети мүһүм вәситә сајыр, онун һәјәчан тәбили олачағына инанырды. Бу бахымдан әдибин 1906-чы илдә «Һәјат» гәзетиндә чап етдирдији «Русијада әввәлинчи Түрк гәзети» адлы мәгаләсини хатырламаг јеринә дүшәрди.

Азәрбајчан халгынын савадсызлығына үрәк ағрысы илә ачыјан мүүәллиф јазырды: «Һәр кәси чағырырам — кәлмәјир, көстәрирәм—көрмәјир, дејирәм—ганмајыр. Ахырда көрдүм ки, онлары һарајлајыб чағырмагдан, он-лара демәкдән башга бир гејри әлач јохдур. Олмаз ки, мәним сөзүмү ешидәнләрдән һеч бир гәлән олмаз! Әләхүсус, доғру сөз. Беләдә гәзет чыхармагдан савајы бир гејри әлач јохдур ки, кағызын үстә јазылмыш доғру сөзләр гапы-пәнчәрәләрдән о иман мәнзилләринә чада билсин. һеч олмаз ки, доғру сөз јердә галсын. һәр илдә он гәзет охујандан бириси охудуғуну ганса, онларын гәдәри илбәли артар. Ахырда о бәнд ки, сујун габағыны кәсмишди вә сују ахмаға гојмурду рәхнә тапар вә су мүрүр илә бәнди учуруб апарар. Сонра дүшмәнин дүшмәнлији, достун достлуғу вә дост көстәрән доғру јолун доғру олмағы ашкар олар»¹.

Һәсәнбәј јазырды ки, бәс гәзети нечә чыхардым? Пул јох, чапчы јолдашы јох, китабхана јох, һүрүфат јох, әмәлә јох. 1—2 јүздән артыг охујан да олмајачаг. Дөвләт тәрәфиндән изин алмаг да ки, бир бөјүк бәладыр. Белә мадди, һабелә мә'нәви чәтинликләр шәраитиндә 1875-чи ил ијул ајынын 22-дә «Әкинчи»нин биринчи нөмрәси чапдан чыхды. Аз тиражла, кичик форматла нәшринә бахмајараг «Әкинчи»нин чапдан чыхмасы бүтүн Азәрбајчан халгынын мә'нәви бајрамы иди. «Әкинчи»нин нәшри Азәрбајчан милли мәтбуатынын әсасынын гојулмасыны хәбәр-верирди. Бу хәбәрдән һеч шүбһәсиз һамыдан чох

¹ Н. Б. Зәрдаби. Сечилимиш әсәрләри. Азәрнәшр, 1960, сәһ. 226—229.

онун редактору Һәсэнбәј севинирди. Буну Һәнифә ханымын «Һәсэнбәј Мәликов Зәрдабинниң тәрчүмеји-һалы» адлы мағаләсиндән чох ајдын көрүрүк. О јазырды ки, Һәсэнбәј гәзетин чыхмасындан һәлә бир һәфтә әввәл һәјәчан ичиндә иди... Һәсэнбәј техники сәбәбләрә көрә гәзетин пис чыхмасына нараһат иди. Лакин кичик гәзетин тәмиз чыхмасына көрән Һәсэнбәјин севинчдән көзләри јашармышды. О, чох һәјәчанлы бир һалда евә кәлди. Бу күн онун өмрүнүн ән хошбахт бир чағы иди. Бу хошбәхтлији исә Зәрдаби халгынын көзүнүн ачылмасында, дунјабахышында, савада, тәһсилә јијәләнмәсиндә көрүр вә бу сәһәдә «Әкинчи»нин мүсбәт рол ојнајачагына шүбһә етмирди. Зәрдабијә көрә һәр бир вилајәттин гәзети кәрәк о вилајәттин ајнасы олсун... о гәзетә бахан халгы ајнада көрән кими көрсүн» («Әкинчи», 1875, № 11). О, бу фикри әсасландырағат «Әкинчи»нин 1876-чы ил 7-чи нөмрәсиндә јазырды ки, гәзетин мурады халгын көзүнү ачмағдыр... гәзет дәрвиш кими нағыл дејә билмәз. Онун борчудур ишләрин јахшы вә јаманлығыны ајна кими халға көстәрсин, та халг өз ник-бәдиндән хәбәрдар олуб, онун әлачынын далынчан олсун. Гәзетин халгын һәјәтында, мәдәнијәтиндә ојнадығы ролу елине-обасына өз дили, өз үслубу илә изаһ едән Зәрдабинниң бу мөвзуја дәфәләрлә гајытмасына тәсадүфи бир һал кими дејил, әксинә дөврүн мәһәви тәләби кими бахмағ лазымдыр. Бурада Зәрдаби үрәјинниң чырпынтылары «бу зәһмәт илә милләти-исламы гәфләтдән ајылтмағ истәјән» бир чәфакешин тәбил сәсләринин сәдасыны ешидирик: «Еј гардаш, «Әкинчи»нин мәнзурун билмәјиб, она әзијәт етмәјин. «Әкинчи» бир һәсеһи-мүшвиғдир ки, дејир, гардаш, һүнәријјат вә кәмәлат тохуму әкин ки, иззәти-дөвләт сәмәрә көтүрәсиниз... «Әкинчи» бир тәбибдир ки, истәјир пәндијат вә һәсајиниң ачы давалары илә наһаһат ихлатын биздән дәф етсин... «Әкинчи» бир әзақанадыр ки, бизим һал вә малымыза әза тутуб ки, биз бәлкә

бир чарә едәк ки, биздән сонра кәләнләр наһаһат мәркәз дучар олмајалар» («Әкинчи», 1877, № 7).

Дәмәли, гәзетин идеја истиғамәтини, тәсәрруфат, игтисади мәсәләләрдән даһа чох, сијаси мәсәләләр тәшкил едирди. Һ. Зәрдабинниң өзүнүн јаздығы кими, «Әкинчи» куја әкин вә зираәтдән данышаҗағ, әслиндә исә гәзет гаршысында Азәрбајҗан халгынын ичтимай-сијаси фикри, елмә-тәһсилә јијәләнмәси, чәһаләт зәнчирләриндән гуртулуш јолу кими даһа вачиб проблемләр дурурду.

Азәрбајҗан милли мәтбуатынын илк гарангушу олмасы етибары илә «Әкинчи» гәзети өз әтрафинда дөврүнүн Мирзә Фәтәли Ахундов, Сејид Әзим Ширвани, Нәчәф бәј Вәзирев, Әсқар аға Адыкәзәлов (Кәрани), Һәсән Әлгәдари, Мәммәд бәј Султанов кими габагчыл фикирли, демократик әгидәли, ајдын идејалы көркәмли маарифчиләри топламышды. Онлар гәзет сәһифәләриндә дөврүн мәнфур адәтләринә, бу адәтләри әлдә галхан едиб халгы зүлм бојундурғу алтында сахламаға чалышан бәјләрә, ханлара, молла вә һачылара, дин хадимләринә гаршы јорулмадан мүбаризә апарырдылар. Һәсэнбәј башда олмағла «Әкинчи»нин вә еләчә дә онун башға әмәкдашларынын башлыча мәғсәди Азәрбајҗан кәндиндә һөкм сүрән фанатизми, чәһаләти мәһв етмәкдән, халгы елмә, маарифә, тәрәггијә чағырмағдан, халгын мәдәни сәвијјәсини галдырмағдан ибарәт иди. Мәһз бу идејаларын тәблиғатчысы олмасы үзүндән авамлыға, чәһаләт өз мүбариз гәләми илә синә кәрән, бу сәһәдә нечә-нечә гәләбәләр газанан «Әкинчи» 29 сентјабр 1877-чи ил тарихли, 20-чи нөмрәсиндә үрәк ағрысы илә охучуларына сон сөзүнү дејирди: «Биз наһош олдугумуза көрә бу илин ахырынчы нөмрәләри өз вахтында чыхмајаҗағ вә онларын һачан чыхмағы мәһлум дејил». Доғрудан да чәми вур-тут 56 нөмрәси чыхан, лакин мәзмуну, идеја истиғамәти, өз дәсти-хәтти илә халгымызын мәдәнијәт тарихиндә јени бир јол ачан «Әкинчи» гәзети бундан

сонра бир даһа охучу үзү көрмәди. Демәли, һәмнин е'лан Һәсәнбәј Зәрдабинин «Әкинчи» сәһифәләриндә өз охучулары илә сон көрүшү иди. Һ. Зәрдаби гәзетин бағланмасындан нә гәдр сарсылса да, бир шејә әмин иди ки, «Әкинчи»нин сәпдији идеја тохумлары кеч-тез чүчәриб бәһрә вермәлидир. Белә дә олду. Әсримизин әввәлләриндә «Әкинчи» идејаларыны даһа кәсәрли, даһа габарыш шәкилдә тәблиғ едән, мөзмуну-гајәси е'тибарилә онунла сәсләшән «Молла Нәсрәддин» журналы мејдана чыхды. В. Мәммәдовун образлы шәкилдә јаздығы кими, «Әкинчи»нин дөврүн гулағына пычылдадығларыны «Молла Нәсрәддин» заманын үзүнә учадан сөјләмәјә, өз ләјагәтли сәләфинин мәфкурәсини јени шәраитдә, јени вүс'әтлә ишығландырмаға башлады¹.

«Әкинчи» гәзетинин бағланмасы илә Һ. Зәрдабинин һәјатында даһа әтин бир дөвр башланыр. Бундан сонра о, Бақы реалны мәктәбиндә мүәллимлик етсә дә һаким даирәләр, хүсусилә чар мә'мурлары она динчлик вермир, ону тә'ғиб етмәјә башлајырлар. Бөјүк маарифчинни Бақыда галыб ишләмәсини, кәнчләрлә үнсижәттә олмасыны хүсуси тәһлүкә кими гүјмәтләндирән полис идарәси 1878-чи илдә онун Кубан вилајәтинин вә ја гәрби Күрчүстанын һәр һансы шәһәрләриндән биринә тәјинат алмасыны, ја да исте'фаја чыхмасыны тәләб едир. Чыхылмаз вәзијәттә галан Һ. Зәрдаби 1878-чи илин нојабрында реалны мәктәбдән ајрылыр вә тәгрибән бир ил Бақыда галса да, һеч бир јердә ишә дүзәлә билмир. Беләликлә, о, јекән чыхыш јолуну 1879-чу илин сонунда өз аиләси илә бирликдә Зәрдаба көчмәкдә көрүр. Једди иләдәк, јә'ни 1896-чы илә кими доғма кәндиндә јашајыр. Бу да Һ. Зәрдабинин һәјат вә јарадычылығынын икинчи дөврү һесаб едилир. Кәнддә јашамасы она халгла, доғма кәндиләри илә, әһалинин јашајышы, доланачағы, һәјат тәр-

¹ В. Мәммәдов. «Әкинчи» гәзети. Бақы, Азәрнәшр, 1976, сәһ: 21.

зи, бир сөзлә, мәишәт вә мәдәнијјәти илә даһа јахындан таныш олмағ, бу мәсәләләрә даһа дәриндән мејл көс-төрмәк имканы верир. Бунунла јанашы, о, «Каспи», «Гафгаз», «Новоје обозреније», «Земледельческаја газета», һабелә «Гафгаз кәнд тәсәрруфаты чәмијјәти»нин нәшрләри илә әмәкдашлығ етмәји өзүнә мә'нәви борч билир. Бу илләр әрзиндә јаздығы, гәләмә алдығы мөғаләләриндә бөјүк әдиб Азәрбајчан халғынын бир сыра ичтимаи, социал проблемләринә тохунмушдур ки, онлар тарихи-етнографик бахымдан бу күн дә өз әһәмијјәтини сахламағдадыр.

Нәһәјәт, 1896-чы илдә Һәсәнбәј өз аиләси илә бирликдә Бақыја көчүб, «Каспи» гәзети редаксиясында ишә башлајыр. Һәјатынын сон күнләринәдәк бурада ишләдији илләр Һәсәнбәјин һәјат вә јарадычылығынын үчүнчү дөврүнү тәшкил едир. О, 1907-чи ил нојабр ајынын 28-дә вәфат етмишдир.

Һәсәнбәј Зәрдаби өз характери, ичтимаи-игтисади маһијјәти, һабелә сијаси һадисәләри илә сечилән бир дөврдә јашајыб-јаратмышдыр. Һәр шејдән әввәл, бу дөвр Азәрбајчанон Русијаја бирләширилмәси илә сәчијјәләнир. Чаризмин мүстәмләкә сијасәтинә бахмајарағ, бу һадисә аз да олса халғымызын тарихиндә, ичтимаи-сијаси һәјатында мүтәрәғги рол ојнамышдыр.

Һ. Зәрдабинин јашајыб-јаратдығы дөвр XIX әсрин икинчи јарысы вә XX әсрин илк илләринә тәсадүф едир. Бу дөврдә рус халғы илә мәдәни, игтисади әлағә вә мүнасибәтләрин кенишләниб артмасы нәтичәсиндә Азәрбајчан халғы рус елми вә мәдәнијјәти илә јахындан таныш олмағ имканы газанмышдыр. Чаризмин вә јерли феодалларын мүртәчә сијасәти рус халғынын габагчыл елм вә мәдәнијјәтинин халғымыза, онун игтисади вә сијаси инкишафына көстәрдији мүтәрәғги тә'сиринә мане ола билмәди. Беләликлә, бу дөврдә Азәрбајчан халғы өзүнү

284/25

Һәртәрәфли инкишафынын јени мәрһәләсинә дахил ола билди.

XIX әсрин икинчи јарысындан е'тибарән Азәрбајчан иктисадијјатынын мүхтәлиф саһәләриндә капиталист мүнәсибәтләри јаранмаға башлады. Сүр'әтлә инкишаф едиб, капитализм јолуна гәдәм гојмуш Бақы нефт сәнәјеси бүтүн өлкәләрин диггәтини өзүнә чәлб етмишди. Мә'нәви һәјатда вә иктисадијјатда баш вермиш дәјишикликләр Азәрбајчан әһалисинин ичтимаи тәркибиндә дә бир сыра дәјишикликләрин баш вермәсинә сәбәб олду. Даһа доғрусу, пролетариат вә буржуазија мејдана кәлди.

XIX әсрин икинчи јарысындан е'тибарән Азәрбајчанын ичтимаи-иктисади һәјатындакы тәрәгги онун сијәси-мә'нәви һәјатына күчлү тә'сир кәстәрди. Бу саһәдә көркәмли журналист, дарвинчи алим, педагог, маарифчи-демократ һәсәнбәј Зәрдабинин дә ролу аз дејилдир. Онун дүнјакөрүшүнүн формалашмасында һеч шүбһәсиз тәһсил алдығы Москва университетинин бөјүк әһәмијјәти олмушдур.

Һ. Б. Зәрдаби Азәрбајчана гајытдыгдан сонра халг арасында маарифчилик фәалијјәтини кенишләндирмиш, тәрәггинин, елмин, мәдәнијјәтин вә габагчыл идејаларын халг арасында јајылмасы уғрунда гызғын мүбаризә апармышдыр. Онун јарадычылыг фәалијјәти чохаһәли олдуғу үчүн халг арасында кениш шөһрәт тапмышдыр. О, јорулмаз ичтимаијјәтчи, алим, журналист, истәдадлы педагог иди.

Өз халгынын маарифләнмәси јолунда һәмишә нараһат олан Һ. Б. Зәрдаби бу мәсәләнин һәллини јени мәктәпләрин ачылмасында, милли театрын јарадылмасында, доғма Азәрбајчан дилиндә гәзет нәшри кими мәсәләләрдә көрүрдү. О јазырды: «Дүнјада иттифаг олмаса һеч бир чәмијјәт иши баш тутмаз. Бизим сабиғ чәмијјәтхәјријјә бина тутмадығындан, театр ојнанан отаг бош

галдығындан ашкар олду ки, мүсәлман гардашларымызы бир јерә чәм едиб зәманәјә мувафиг мәктәбханалар ачдырыб, күчә вә базарларда галан ушағлары охутмағ олмајачағ. Елмсиз дә бу зәманәдә доланмағ мүмкүн дејил... Һәр кәс өз гара сандығынын үстә отуруб онун ичиндә олана сәчдә едир вә сандығы долдурмағ фикриндәдир. Амма әтрафда мүсәлман гардашлар бир-бир дүшмәнимиз әждаһанын (јә'ни чәһаләтин, мөвһуматын — Е. Ч.) ағзына дүшүб јох олдуғуну көрмәјир вә көрмәк дә истәмәјир!».

Һ. Б. Зәрдабинин дәфәләрлә гәләмә алынмыш зәнкин елми ирси, кәнд тәсәррүфаты вә мә'нәви мәдәнијјәтимиз һагғындакы фикирләри өз зәнкинлији, әһәтәлилији, фикир дәринлији вә чазибәдарлығы илә бу күн дә актуаллығыны итирмәмишдир. Бу бахымдан онун әкинчилик тәсәррүфаты, Азәрбајчанда малдарлығын вәзијјәти, һабелә, мадди вә мә'нәви мәдәнијјәтимиз һагғындакы ирсинин арашдырылмасы халгымызын кечмишинин өјрәнилмәси ишинә бир хидмәт оларды. Ахы, кечмиш ирсимизи өјрәнмәдән халгымызын мадди вә мә'нәви мәдәнијјәтини, онун инкишаф тарихини дүзкүн гијмәтләндирә билмәрик. Һәмчинин халгымызын кечмиш ирсиндән јарадычы сурәтдә истифадә етмәдән, онлары һәртәрәфли өјрәнмәдән, сөзүн әсл мә'насында, инкишаф едиб ирәли кетмәк, демократик, мүтәрәгги мәдәнијјәтимизин социалист-пролетар, коммунист мәдәнијјәти истигамәтиндә јүксәлмәсини баша дүшмәк чәтиндир.

XIX әср Азәрбајчан халгынын ичтимаи фикир тарихиндә хүсуси јер тутур. Бу әсрдә Азәрбајчанын бир сыра габагчыл фикир хадимләри—А. Бақыханов, М. Ф. Ахундов, Г. Б. Закир, Н. Нәриманов јашајыб-јаратмышлар. Дикәр тәрәфдән, бу дөвр һәм дә милли вә синфи зүлмүн мөвчудлуғу, иртича гүввәләринин һөкмранлығы илә ха-

¹ «Һәјат» гәзети, 1905, № 129.

рактеризә олунур. XIX әсрин орталарындан е'тибарән Азәрбајчанда бир тәрәфдән капиталист мүнәсибәтләри инкишаф етмәкдә иди вә буна ујғун олараг она гаршы дуран пролетариат јетишир вә бунунда да синфи мүбаризәләр дөврү башланур. Дикәр тәрәфдән, Азәрбајчанын кениш кәндли күтләләри авамлыг вә чәһаләт ичәрисиндә боғуларду. Өлкәдә үмуми савадсызлыг һөкм сүрүрдү. Одур ки, бу дөврүн Азәрбајчан маарифпәрвәрләри вә демократлары да мәнсуб олдуғлары халгын азадлыгы вә сәадәти, арзулары илә јашајыр вә мүгәддәс арзуларыны һәјата кечирмәк үчүн вар гүввәләри илә чалышыр, буна јол ахтарырдылар.

Зәрдаби мәнз белә бир шәраитдә доғулмуш, боја-баша чатмыш вә јашајуб-јаратмышдыр. Онун јарадычылыгы мәнз бу зиддијәтләрин кәскинләшидији бир дөврә тәсадүф едирди. Гырх илдән артыг бир дөвр әрзиндә о, Азәрбајчан халгынын сәадәти вә тәрәггиси үғрунда јорулмаг билмәдән әзмлә мүбаризә апармышдыр.

Һ. Зәрдабинин јарыдычылыгы үчүн бир характерик чәһәт дә будур ки, онун јарадычылыгы дөврүнүн ичтимајијәтини марағландыран үмдә мәсәләләрлә үзви сурәтдә бағлы иди. Јохсул кәндлиләрин тәсәрурүфат дәрләри—торпаг, су, бечәрмә, мәһсулдарлыг, истәһсал аләтләри, һејвандарлыг, ипәкчилик, аилә тәрбијәси, мә'нәви мэдәнијјәт мәсәләләри мүәллифи данм марағландыран, дәрин дүшүндүрән, нараһат едән ичтимај-игтисади мәсәләләр олдуғундан әдибин бүтүн јарадычылыг дөврләринин гәјәсинә чеврилмишиди. Һәм дә о, мә'нәви мэдәнијјәт мәсәләләринә халгын һәјатында, инкишафы јолунда игтисади мәсәләләрдән аз әһәмијјәт вермирди. Бу бахымдан онун «Һәјат» гәзетиндә (1906, № 5) «Дин вә дил» башлыгы илә чап етдирдији мәғаләсиндәки бу фикир чох марағлыдыр: «Бизим зәманәмиз елм заманыдыр вә елм тәһсил етмәк һәр тајфаја вачибдир ки, зиндәканлыг да-васында һеч олмаса өзүнү сахлаја билсин». Зәрдабијә

кәрә елм тәһсил етмәк илә тәрәгги едиб ирәли кедән тај-фа, халг кәрәк ики шеји бәрк сахласын. Бу шејләрин бири дил, дикәри исә онун мә'нәвијјатыдыр. Халгын дирәји һесаб олунан бу чәһәтләрдән биринин итирилмәси о халгын белинин сынмасы, икисинин әлдән кетмәси исә онун там мәһви демәкдир. Демәли, һәсәнбәј бурада халгы јашадан амилләр арасында онун мә'нәвијјатына даһа үстүн јер верир,—гардашлар, јатмаг вахты дејил, ајы-лајб бир фикир един — дејәрәк һәјәчанла онлары һарај-лајырды.

Һ. Б. Зәрдаби өмрүнүн сонуна гәдәр мөвһумат вә чәһаләтә, мүртәчә адәт вә ән'әнәләрә, ислам дининин мүртәчә ајин вә мәрәсимләринә гаршы јорулмадан, ардычыл мүбаризә апармышдыр. О, 28 мај 1885-чи илдә «Қаспи» гәзетиндә бир даһа бу мәсәләјә өз мүнәсибәтини билдирәрәк јазыр ки, мән бүтүн күчүмү авамлыг зүлмәти аләминә ишыг шүалары кәтирмәјә сәрф етмишәм. Бурада о, дин хадимләринин һәр чүр ишыгы боғанлар киими сәчијјәләндирмишидир. Мәнз буна кәрәдир ки, Зәрдаби мөвһумат вә чәһаләтин вә онларын фырылдағларынын, динин ајры-ајры еһкамларынын тәғидинә даһа артыг фикир верирди. Онун мә'нәви мэдәнијјәтимизин сафлыгы үғрунда мүбаризәсинин нәтичәси онун бир сыра мәғаләләринин мәзмунуну тәшкил едир. «Һәјаты вә јарадычылыгы илә өз халгынын мэдәни вә елми фикир интибаһы тарихиндә силинмәз иләр бурахыб кетмиш көркәм-ли мүтәфәккир вә ичтимај хадимләр сырасында шәрәф-ли јерләрдән бирини»¹ тутан Һ. Б. Зәрдаби јарадычылыгынын бүтүнлүкдә гијмәти вә дәјәри етнограф үчүн бир мәнбә ролуну ојнамасынын көкү дә бундадыр.

¹ И. Рүстәмәв. Һәсәнбәј Зәрдаби. Бақы, Кәңчилик, 1962, сәһ. 3.

h. Б. ЗЭРДАБИНИН ЭСЭРЛЭРИНДЭ ЭКИНЧИЛИК МЭДЭНИЛЭТИМИЗ

Мүнбит торпаг, элвершли тэбии-чографи шэраит Азербайжанда экинчилижин тарихэн инкишаф етмэсина имкан верэн амиллэрдэндир. Азербайжан эразисиндэ апарылан археоложи-етнографик тэдгигатлар нэтичэсиндэ элдэ едилмиш мадди мэдэнијјэт нүмүнэлэри, эмэк алэтлэри, азербайжанлыларын гэдим экинчилик тарихинэ маллик олдуғуну артыг сүбута јетирмишдир. Бу эн'энэ тарихи инкишафын сонрақы дөвлэриндэ, хусусилэ XIX эсрдэ дэ кениш инкишаф етдирилмишдир. h. Б. Зердабинин јашадыгы бу дөврдэ Азербайжанда экинчилик, тахылчылыг јерли эһалинин эсас мэшгулијјэт саһэлэриндэн бири иди. Бурада буғда, арпа, дары, чэлтик, нохуд, мэрчи, лобја, гарғыдалы кими тахыл биткилэри, памбыг, түтүн, бојаг, зэф'эран кими техники биткилэр, говун, гарпыз, куду, бораны кими бостан, һабелэ мүхтэлиф тэрэвэз биткилэри экилиб-бечэрилерди. Лакин үмумиликдэ көтүрүлдүкдэ тахыл биткилэри экинчиликдэ эһалинин апарычы тэсэррүфат саһэсинэ чеврилмишдир. Азербайжанда эонкин тахылчылыг рајонлары мөвчуд иди. Ширван, Гарабаг, Губа, Талыш эјалэтлэри Азербайжанда јетишдирилэн тахылын бөјүк эксэријјэтини верирди. Тэкчэ бир факты хатырладаг ки, 1845-чи ил мэлуматына көрө Губа эјалэтиндэ истеһсал олунан буғданын мигдары 19000000 пуда, Ширванда—4756840 пуда, Талышда—285000 пуда, Гарабагда исэ 3990000 пуда бэрабэр иди.

Һэмин эјалэтлэрдэ истеһсал олунан дүјүнүн мигдары исэ 1656900 пуд олмушдур¹. Азербайжанын једди эјалэтиндэ истеһсал олунан арпанын мигдары исэ һэмин илдэ 6919386 пуд иди².

Бу саһэдэ апарылмыш тэдгигатлардан ајдын олур ки, бу дөврдэ Азербайжанда истеһсал едилэн тахыл нэинки эһалинин дахили тэлэбатыны өдэјир, һэм дэ сатыша көндэрилерди. Бу һеч шүбһэсиз Азербайжанын рус дөвлэтинин тэркибинэ дахил олмасындан сонра јаранмыш динч шэраитин нэтичэси иди.

XIX эсрин икинчи јарысында да экинчилик халгын тэсэррүфат мэйшэтиндэ јенэ эввалки мөвгејини сахлајырды. Елэ бу эсрин 30—40-чы иллэриндэ Азербайжана көчүрүлэн рус эһалисинин тэ'сири вэ тэчрүбэси нэтичэсиндэ Азербайжан экинчилијиндэ картоф, помидор, кэлэм вэ бу кими башга биткилэр дэ инкишаф етмэјэ башлајыр. Лакин бу биткилэр јерли эһалинин мэйшэтиндэ чох чүзи бир јер тутуб, XIX эсрдэ кениш вүс'эт ала билмэйишди.

Азербайжан кэндинэ, халгын күндэлик һөјатына, мэйшэт вэ мэдэнијјэтинэ сон дэрэчэ бағлылыгы илэ элағадар олараг Зердаби јарадычылығында экинчилик мэдэнијјэти проблемлэри өзүнү даһа габарыг шэкилдэ көс-тэрмишдир.

Доғрудур, h. Зердабинин тарих вэ етнографија үзрө һеч бир хусуси һазырлыгы олмамышды. Амма бир факты унутмамалыјыг ки, һэсэнбөј учгар бир кэндэ доғулуш, халгын ичэрисиндэн чыхмышды. Көзүнү дунјаја ачандан этрафында элинин зэһмэти, алнынын тэриплэ өмүр сүрэн адамлар көрмүшдү. Бу адамлар да һэсэнбөјдэ торпага мэхэббэт, гајғы дүјгулары ојатмышдылар.

¹ А. С. Сумбатзаде. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке. Баки, Азербайжан ССР Елмэр Академијасынын нэширијјаты, 1958, сәһ. 68—70.

² Јенэ орада, сәһ. 70.

Јашы артыб һәјата бахышы, дүнјакөрүшү формалашдыгча Зәрдаби торпағын сирләринә даһа дәриндән бәләд олур, ағлынын, тәхәјјүлүнүн күчү илә торпагдан даһа мәгсәдјөнлү вә даһа фәјдалы истифадә проблемләри бәрәдә дүшүнүрдү. һәсэнбәјин бир этнограф кими јетишмәсиндә зәһмәтин биләваситә иштиракчысы олмасы, торпагла нәфәс-нәфәсә јашамасы аз рол ојнамамышдыр. Буна көрә дә Зәрдабинин белә көкүлү зәминләр үзәриндә пәрвәриш талан әкинчиликлә бағлы елми мұлаһизә вә фикирләри олдугча тәбиидир.

Азәрбајҗан халғынын ингилаба гәдәрки тәсәррүфат һәјаты, онун ајры-ајры саһәләри һагғында Зәрдаби јарадычылығына истинад етмәдән фикир сөјләмәк биртәрәфли оларды. Хүсусилә торпага гајғы, онун мәһсулдарлығынын артырылмасы мәгсәди илә тәтбиг едилән емпирик тәчрүбә, әкинчилик системләри, торпағын шумланмасында истифадә олунан әмәк аләтләри вә үсуллары, суварма, халг селексиясы кими зәнкин әкинчилик мәдәнијјәти илә бағлы бир сыра этнографик мәсәләләр Зәрдаби әсәрләринин ана хәттинә тәшкил етмишдир. О бу фикирләри әсасән мұхтәлиф вахтларда «Әкинчи», «Һәјат», «Иршад», «Шәрги рус», «Каспи», «Новоје обозрение» гәзетләриндә, һабелә «Мәктәб», «Дәбистан» кими ингилаба гәдәрки журналларда дәрч едилмиш мәгаләриндә ирәли сүрмүшдүр.

Һ, Зәрдабинин халғымызын әкинчилик мәдәнијјәти илә бағлылығыны, һабелә тәсәррүфатын бу саһәсинә даһа чоһ әһәмијјәт вермәсини онун тәшәббусу илә јарадылан илк Азәрбајҗан гәзетинин «Әкинчи» адландырылма-сында да ајдын көрүрүк. Доғрудур, «Әкинчи» сырф тәсәррүфат гәзети дејилди. Онун гаршысында әсасән сijasи вәзифәләр дурурду вә әкинчилик мәсәләләри дә она табе иди¹. Лакин гәзет кәнд тәсәррүфаты илә бағлы материаллара да сәхавәтләр јер ајырырды. Зәрдаби гәзетин

илк нөмрәсиндә «Әкинчи»нин мәгсәдиндән бәһс едәрәк јазырды: «Икинчи фәсилдә «Әкин вә зираат хәбәрләри» олачагдыр. Јәни бизим бу гејри вилајәтләрдә олан әкин-ләрдән онлары әкиб бечәрмәкдән... әкин јерини шум ет-мәкдән, әкин јерини гүввәтли етмәкдән өтрү о јерә гејри шејләр гарышдырмагдан, хүласә, әкиндән вә әкинни бичиб, көтүрүб, гурудуб, дөјүб сахламагдан данышыг олачагдыр. һәмчинин бу ики фәсилдә малдарлыгдан вә маллардан әмәлә кәлән шејләрдән данышыг олачагдыр»¹. Доғрудан да, гәзетин демәк олар ки, бүтүн нөмрәләриндә бу мәгсәдә әмәл едилмиш, «Елм хәбәрләри», «Әкин вә зираат хәбәрләри» шө'бәләриндә әкинчилик мәдәнијјәти һагғында бир сыра марағлы мә'луматлар верилмишдир. һәм дә бу материалларын әксәријјәтинин садә халг дилиндә мәһз Һ. Зәрдабинин өзү јазмышдыр. Бөјүк алимин әкинчилик тәсәррүфатына олан марағы да һеч шүбһәсиз тәсадүфи дејилдир. Бизә көрә бу, бир тәрәфдән Һ. Зәрдабинин тәбиәтшүнас олмасы илә, дикәр тәрәфдән исә онун јашајыб-јаратдығы дөврдә Азәрбајҗанын, һәлә дә аграр өлкә олуб, әһалинин мәшғулијјәтиндә әкинчилијин башлыча јер тутмасы илә изәи едилә биләр. XIX әсрин сонларында Азәрбајҗанда јетишдирилән тахыл јерли әһалинин тәләбатыны өдәмәклә јанашы, һәтта харичә дә ихрач едилдирди. Белә ки, 1897-чи ил мә'луматына көрә Азәрбајҗанын Бақы вә Јелизаветпол губернијаларында 1.750131 нәфәр әһали јашајырды. һәммин илдә бу ики губернијада 64984928 пуд тахыл истәһсал едилмишди. Бу о демәк иди ки, Азәрбајҗанда һәр адамбашына 37 пуддан чоһ тахыл дүшүрдү. Бу да әһалинин тәләбатыны өдәмәклә јанашы, хејли һиссәси сатыша көндәрилдирди².

Лакин бүтүн бунларла јанашы, Азәрбајҗанын әкинчи-

¹ «Әкинчи» гәзети, 1875. № 1.

² М. Ә. Исмајлов. XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗанын кәнд тәсәррүфаты. Бақы, Азәрбајҗан ССР Елмләр Академијясынын нәшријјаты, 1960. сәһ. 42.

лик тасэрруфаты һәлә дә өзүнүн әһәнәви ата-баба үсуллары әсасында инкишаф етдирилди. Тасэрруфатын башга саһәләриндә олдуғу кими, әкинчиликдә дә мүтәрәгги үсуллар аз тәтбиг едилди, о дөвр үчүн тәкмилләшдирилмиш эмәк аләтләри һәлә Азәрбајчан кәндлисинин мәишәтинә дахил ола билмирди. Бунлары јахындан дујан һ. Зәрдаби әкинчиләрә торпагдан даһа јүксәк мәһсул кәтүрмә јолларыны вә ондан сәмәрәли истифадә гәјдаларыны, һабелә башга халгларын бу саһәдә гәзандыглары зәнкин тәчрүбә барәсиндә кениш мәлүмат вермәји өзүнә борч билирди. О, торпагдан даһа чох мәһсул кәтүрмәјин әсас јолларындан бирини онун күбрәләнмәсиндә көрәрәк «Әкинчи»нин 1876-чы ил 4-чү нөмрәсиндә јазырды ки, әләфијјат да һејван кими јемәк-ичмәјә мөһтачдыр. Нечә ки, бир һејваны сахлајан онун әләфини јығыб она једиртмәјәндә ондан нәф тапмаз, һәмчинин әкинчијә дә лазымдыр ки, өз әкиннин хәрәјә мөһтач олмағыны билиб, әкин јери гүввәтдән дүшәндә, ја'ни онун әкинә хәрәк олан шејләри азаланда ол шејләри јерә гарышдырмагла ону гүввәтә кәтирсин ки, мәнфәәти зијадә олсун. Имтаһан олунуб ки, гүввәтләнмиш јерин бирә он, ја ијирми мәһсулаты артыг олур.

Мәлүмдур ки, торпағын күбрәләнмәси ингилаба гәдәрки Азәрбајчан кәнди үчүн сәчијјәви һал дејилди. һ. Зәрдаби бунунла әлагәдар олараг 1899-чу илдә «Кәспи» гәзетиндә «Малдарлығын инкишафы вә јахшылашдырылмасы тәдбирләри һаггында» адлы мәгаләсиндә јазырды ки, торпағын күбрәләнмәси бизин кәндлиләримиз үчүн тамамилә јениликдир, биз саһәләримизи нәнкин аз, һәтта һеч күбрәләмәздик. Одур ки, биз Загафгазијадә күбрәнин артырылмасындан әввәл, әһалијә ондан истифадә етмәјин үсулларыны вә әһәмијјәтини өјрәтмәлијик. Буна көрә дә бөјүк торпагшунәс кәндлиләри мүхтәлиф күбрәләрин әкин үчүн әһәмијјәти илә таныш едир вә әкинчиләри онлардан истифадә етмәјә чағырырды. О,

кәндлиләри баша салырды ки, әкин јерләри мүхтәлиф олдуғуна көрә «һәр әкиннин өз хәрәји вар». Торпағын мәһсулдарлығынын артырылмасы илә әлагәдар мәсәләләрдән бәһс едән Зәрдаби «Әкинчи» сәһифәләриндә гуш пејининин әһәмијјәти вә онун бир сыра дунја халгларында артыг күбрә кими истифадә едилдијиндән сөһбәт ачырды: «Әкин јерини гүввәтли едән шејләрин һамысындан гуш фәзалаты гүввәтлидир. Она бинаән Авропа вилајәтләринин бә'зи јерләриндә көјәрчин, тојуг вә гејри гушлар сахлајыб, онларын фәзалаты илә алыш-вернш едирләр... Фәзалаты әзиб нарын едиб, әкин јерин шум едиб, тохумлајыб, ораја чәкиб, сонра малалајыб, ону јерә гарышдырырлар вә ја әкин көјәрәндән сонра онун үстә сәпирләр»¹.

Бу да мараглыдыр ки, Зәрдаби тәкчә күбрәнин нөвүнү, әһәмијјәтини гејд етмәклә кифәјәтләнмәјәрәк, онун сахланамасы гәјдаларыны, нечә вә һансы вахтда торпаға верилмәсини, һәтта мигдарыны да көстәрирди. Бу чәһәтдән онун буғда әкинләринин мал пејини илә күбрәләнмәси һаггындакы фикри диггәти чәлб едир. Торпағын мәһсулдарлығынын артырылмасынын бир үсулуну она пејин верилмәсиндә көрән һ. Зәрдаби кәндлиләрә дејирди ки, гарамалын пејинини сахлајыб торпаға вермәк лазымдыр. һәм дә Зәрдабијә көрә пејини јерә гарышдырандан ирәли кәрәк чүрүдәсән. Јохса буғдада гарабаш хәстәлији эмәлә кәләр. Даһа сонра о, пејинин һансы вахтда торпаға верилмәсинин фәјдалылығыны әкинчиләрә изаһ едәрәк јазырды: «Амма јахшыдыр ки, ону јер шум олунмамыш чәкәсән ки, нәчисин ичиндә алаг отларынын тохуму олмуш олса, о отлар чыханда јери малалајыб, алағы тәләф едиб, тохум едәсән. Нәчисин әрраделәр (арабалар—Е. Ч.) илә әкин јеринә апарыб төкүб, күрәк илә бәрәбәр дағыдыб, сонра јерә хыш ја малә

¹ «Әкинчи» гәзети, 1876, № 24.

илә, јә'ни дајаз шум едиб гарышдырмаг кәрәк. Ону ла-
зымдыр ки, дәрһал гарышдырасан. Јохса нәчс күн вә
јағыш дәјмәкдән хараб олур» («Әкинчи», 1876, № 16).

Һ. Зәрдабинин «Әкинчи» гәзетиндә дәрч олунмуш
башга бир мәгаләсиндә исә биз әкин јерләриндә гојун
сүрүсү сахланмасы јолу илә саһәнин күбрәләнмәси кими
емпирик халг үсулу илә таныш олуруг. О јазыр ки, мин
гојун илә 2 күн 2 кечәдә јарым десјатин јери гүввәтли
етмәк олар. Јә'ни о, һәмкәндлиләригә бир даһа билди-
рди ки, гојун сүрүләрини әкин јерләриндә отарыб, бир
нечә күн орада јатырмаг, сахламаг јолу илә онлар әкин
саһәләринин күбрәләнмәсинә наил оларлар. Азәрбајчан-
да бу емпирик халг үсулундан та гәдин дөврләрдән баш-
лајараг сон дөврләрәдәк әкинчиликдә истифадә едилдији
етнографларымызын әсәрләриндән дә мә'лумдур.

Һ. Зәрдабин әкинчилик тәсәррүфатынын инкишафыны
дөврүн ичтимаи-иғтисади шәрәити вә әразинин тәби-
нографи гурулушу илә вәһдәтдә олдуғуну биләрәк, һәр
әразинин локал чәһәтләрини нәзәрә алмағы әкинчиләрә
мәсләһәт көрүрдү. Башга сөзлә, һәр бир әразинин тәбиә-
ти, торпаг өртүјү—бурада бу вә ја дикәр биткиләрин
јетиширилмәсинә өз тә'сирини көстәрирди. Одур ки, Зәр-
даби бу чәһәти нәзәрә алмағы кәндлиләрә мә'лум едирди.
Бу чәһәтдән онун «Әкинчи» гәзетинин 1875-чи ил 4-чү
нөмрәсиндә Абшерон јарымадасында шиддәтли күләкләр
вә гумсал шәрәитдә әкин әкилмәсинин чәтинликләрин-
дән бәһс едән мәгаләси диггәти чәлб едир. Бурада Һ. Б.
Зәрдаби мәсләһәт билрди ки, орада әкини хәндәкдә әк-
мәклә јанашы, хәндәјин әтрафына күләјә алышмыш от-
лардан әкини һасар чәкмәк лазымдыр. Зәрдаби, үмумиј-
јәтлә, Абшеронда гумсаллыға гаршы давамлылығы илә
фәргләнән инчир, нар, тут вә сөјүд ағачлары әкилмәсини
мәсләһәт көрүрдү. Гуму зијада јер исти олур, јә'ни белә
јерә басдырылан тохум тез көјәрир, јағышдан сонра тез
гурујур («Әкинчи», 1875, № 9) дејән Һәсәнбәј гумсал

торпагда әкин әкмәк мәсәләсини елми сурәтдә изаһ ет-
мишдир.

Һ. Зәрдаби торпағын мәһсулдарлығынын артырылма-
сынын бир јолуну да әкинләрин лилли вә ја ади чај су-
ју илә суланмасында көрәрәк «Әкинчи» сәһифәләриндә
(1876, № 2) јазырды ки, һәр әкинчијә мә'лумдур ки, даш-
мыш чај сују илә суланан јер арх илә суланан јердән ар-
тыг һасил кәтирир. Буна сәбәб одур ки, әтрафда олан
јерләрдән су кәлмәкдән чај дашыр вә су о јерләрдән кә-
ләндә хырда дашлары, јә'ни торпағы апармагдан лилли
олур, бу лил әкин јерини гүввәтли едир. Көрүндүјү ки,
мүәллиф бурада инандырычы елми дәлилләрлә әкин-
чиләри баша салырды ки, лилли суларла суланмыш
әкинләрдән даһа чох мәһсул көтүрмәк олар.

Һ. Зәрдабинин тәсәррүфатла бағлы әсәрләри вә онун
Азәрбајчанда әкинчилик системләри илә јакыннан та-
нышылығы бу саһәдә гијмәтли фикирләр ирәли сүрдүјү-
нү тәсдиг едир. Бу бахымдан онун чала (ахмаз), тала
вә нөвбәли әкинчилик системләри һаггындакы елми фи-
кирләри бу күн дә марағлыдыр. Азәрбајчанда әсасән
Күр—Араз чајлары бојунча әһалинин чајларын јазда
дашмасы нәтичәсиндә эмәлә кәлмиш лилли, гумлу тор-
паглардан бостан, тарәвәз, гисмән дә јазлыг тахыл бит-
киләринин әкилиб-бечәрилмәси үчүн истифадә етдији
тарихшүнаслығымыздан мә'лумдур. Һ. Зәрдаби Күр бо-
јунда бу торпаглардан истифадә едилдијини хатырлајар-
аг «Әкинчи» гәзетиндә (1876, № 2) јазыр ки, 20—30 ил
бундан әввәл бизим Күр чајы һәр ил дашыб әтрафы гәрг
едәрди ки, ораларда олан чалалардан бирә әлли һасил
кәлирди. Чала торпагларындан бу гәдәр јүксәк мәһсул
алынмасы бу гәбилли торпагларын мүнбит лил илә тә'-
мин олунмасы илә бағлы иди. Мәһз буна көрә дә белә
мүнбит торпаглардан даһа кениш вә сәмәрәли сурәтдә
истифадә етмәји о, кәндлиләрә мәсләһәт көрүрдү.

Зәрдаби әкин јерләриндә торпағын хүсүсијјәтләрини,

типләрини нәзәрә алмағы мәсләһәт биләрәк «Әкинчи»-нин илк 5-чи нөмрәсиндә гејд едирди ки, килли јер сојуг олур. Јә'ни белә јерә басдырылан тохум кеч көјәрир. Әкин јерини: гуму, кили вә әһәнки бәрәбәр олса, она меркел дејирләр. Бу чох ә'ла јердир. Беләликлә, Зәрдаби әкин јерләрини мәһсулдар олмасыны елми сурәтдә мүәјјән етмәји, әкин әкмәздән әввәл торпағын хусусиј-јәтләрини нәзәрә алмағы, гумсал, әһәнкил торпағларын һәр биринә онларын өз спесифик хусусијјәтләрлә јанашмағы мәсләһәт көрүрдү. Бундан әләвә о, торпағы әкин үчүн јарарлы етмәк мәсәләләрини дә унутмурду: «Әкәр бир кәс истәјир ки, бир јердә әкин етсин, амма о јерин хасијјәти, јә'ни гуму, кили вә ја әһәнкин зијадә олмағы она мане олур, о вахта о јерин хасијјәтини дәјишмәк лазымдыр. Зәрдабијә көрә бунун үчүн белә јери чүрүмүш от гарышдырмагла јахшылашдырмаг олур вә беләликлә, јеринә гумун, килин вә әһәнкин гәдәрини бәрәбәр едәсән»¹. Зәрдаби әкин илә әләгәдар ән хырда мәсәләләри, торпағы әкин үчүн јарарлы һала салмаг, мүнбитлијини артырмаг, шоран торпағын дузуну јумаг үсуллары, һәр бир торпаг типинә ујғун тахыл нөвләри сечмәк, она ујғун шум әләтләрини тәтбиг етмәк вә с. мәсәләләрә тохунмуш, бу һагда фәјдалы мәсләһәтләр вермишдир.

Азәрбајчанын әсәсән мешәлик зоналарында јайылмыш тала әкинчилији дә һ. Зәрдабинин диггәтиндән јайынмамышдыр.

Зәрдабијә көрә Күр боју мешәләринин гирылмасынын башлыча сәбәби гишлага кедән малдарлардыр. Онлар гишын сәрт сојугларындан горунмаг, өз алачыгла-рыны иситмәк үчүн күлли мигдарда ағачлары кәсирләр. Лакин Зәрдаби мешәләрин әсл фәләкәтини азғын бәјләрдә көрүр вә јазырды ки, вахты илә Гарабаг ханы тәрәфиндән гарадолаг бәјләринә Зәрдабын гаршысында

¹ «Әкинчи» гәзети, 1875, № 9.

бир јатаг һәдијјә верилмишди. Малдарлыгла мәшғул олан бәјин нәсилләри Әлитугај, Говушта тугај, Чанчан тугај адлы мешә саһәләрини тамамилә гирымышлар. Бир сәлә, Зәрдабын јухары ахынындан башлајыб, Күрүн мәнсабинәдәк олан мешәләр өзләринин сон күнләрини кечирирләр. Јерли әһали 10—20 илдән сонра һәтта јандырмага белә одун тапмајыб, мешәсиз Бақы гәзасында олдуғу кими, тәзәк јандырмага мәчбур олачағлар.

Кениш мешәликләрин гирылыб әкин јеринә чевирилмәси әсасында јаранан тала әкинчилијини Азәрбајчанын кәләчәји үчүн фәләкәт һесаб едән Зәрдаби көстәрирди ки, бир вахтлар Күрүн һәр ики тәрәфи кечилмәз мешәләрлә өртүлү иди. Ағач материалына вә әкин јеринә олан тәләбәт үзүндән бу мешәләр гирылыб мәһв едилмишдир. Бунун ачы нәтичәләрини әввәлчәдән дујан бөјүк тәбиәт-шунас буна ачыјараг һәлә бир әср бундан әввәл јазырды: «Гәдим мешә чох олдуғуна инсан онларын кејрини билмәјиб... онлары тәләф едидбир... Бизин Гафгазда да бычаг сүмүјә дајаныбдыр, јә'ни биз дә мешәләримизи гирыб тәләф етмишик вә һәр тәрәфдән јајда мүсәлла сәдасы вә гишда тәзәк түстүсү кәлир» («Әкинчи», 1875, № 3).

Көрүндүјү кими, мешәјә сугорујучу васитә кими бахан һ. Зәрдаби чох вахтында онларын гирылмасына гаршы өз е'тираз сәсини галдырагаг дәфәләрлә Талыш, Јалама, Мүшкүр вә Халтан мешәләринин тәлеји һагында мәғаләләрлә чыхыш етмишдир. Бу бахымдан онун «Каспи» гәзетиндә (1900, № 85) «Губа гәзасы мешәләринин сугорујучу әһәмијјәти һагында» адлы мәғаләси хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Мәғаләдә дејилир ки, гәзанын әразисиндән ахан бир нечә чај өз сүјуну әсәсән мешәләрдәки булағлардан алырлар. О, бурада күлли мигдарда булағларын мөвчүдлуғу һагында статистик рәғәмләр кәтирир вә јазыр ки, гәзанын Мүшкүр маһалында 25 мин десјатин мешә саһәси артыг гирылыб, гур-

тармышдыр. Даһа сонра о, гəзанын Хызы, Гонагкəнд вə Халтан мешəлəринин дə инсафсызчасына ғырылмасыны, бунунла дə Бакыны су илə тəмин едэн Губа гəзасынын жахын кəлечəkдə сусуз сəһраја чеврилмəsi горхусуну бə- жан едирди.

Ејни хəјəчана биз онун Лəнкəран мешəлəри хаггындакы мəгаласиндə дə раст кəлирди. «Каспи» гəзетинин 1900-чү ил 223-чү нəмрəсиндə Нəсəнбəј бəјүк бир үрək ағысы илə жазырды ки, јүз ил бундан əввəl Лəнкəран мешəлəри чох кениш иди, инди исə онлар сєјрəклəшир, экєр гəзада тəсəррүфат кəлечəkдə дə бу јолла инкишаф етдирилəрсə, жахын вахта Талыш батаглыгларыны Талыш сəһрасына чевирəчəјки.

Көрүндүјү кими, XIX əсрдə Азəрбајчанын экєсər мешə зоналарында ејни вəзијјət мөвчуд иди. Јə'ни мешə материалы јаначаг, мешə јерлəри исə экин вə башга тəсəррүфат мəгсəдлəри үчүн истифада едилирди. Одур ки, Зəрдаби мешəлəрин ғырылмасы һесабына инкишаф етдирилən «тала экинчилији»нин элєјиннə чыхыш едир вə əһалини баша салырды ки, су истəјən кəслər жағышдан өтрү «году кəздирмəкдэн», мүсəллаја чыхыб гурбан кəсмəкдэн, аллаһа јалварыб дуа етмəкдэнсə, чај кəнарларындакы мешəлəри ғырмагдан эл чəксинлэр, эллəриндəки балтаны јерə гојуб, бу мешəлəри горусунлар. Бунунла кифајтлəнмəјən тəбиəтшүнсə ел-обасына билдирирди ки, мэдəни халглр чохдандыр мешə салмагла мəшғулдулар. Бу мəгсəдлə дə о, мешəсалма үсуллары, гајдалары хаггында мəслəһэтвєричи мəгалəлэр жазыб, əһалини баша салырды. Бу бахымдан онун «Экинчи»нин илк үчүнчү-дөрдүнчү нəмрəлəриндə «Елм хəбэрлəри» башлыгы алтында чап етдиридији мəгалəлəри хүсуси əһмијјət кəсб едир. Бурада о, торпагдан асылы олараг мешə-салманын хүсусијјəтлəриндэн бəһс едир вə жазыр ки, бизим Бакы гəзасынын гумуну вə күлəјини көрən кəс фикир едир ки, һər јердə мешə салмаг олса, бурада олмаз. Би-

зим хəзри күлəјимиз вə сусузлуг тəзə экилмиш ағачлары гурудуб тəлəф едир. Амма инсан елм сəбəбилə сəһибидүјја олдуғуна нə ки, хəзријə вə сусузлуға, бəлкə һər бир шєјə əлач тапар. Демəли, Зəрдаби инсанын һər шєјə гадир олдуғуну, тəбиəтдэн мəрһəмэт кəлмəдијини, һəттə Абшерон, Муган шəрантиндə дə мешə салмағын мүмкунлүјүнү инандырычы фактларла изаһ едирди. Һəm дə о, бу зоналарда экинчилијин инкишаф етдирилмəsiнин мешəлəрлə сых багы олдуғуну гəјд едиб жазырды ки, бу əразидə салынан мешəлэр шиддətли күлəклəрин гəршысыны алыб, мүхтəлиф биткилəрин экилиб-бечəрилмəsiнə шəраит јарадыр. Абшеронда бостан биткилəринин хүсуси хəндəклəрдə экилиб-бечəрилмəsiнин сəбəбини дə бурада əсən шиддətли хəзри күлəклəри илə əлағəлəндирəрək жазырды ки, бизим Бакы гəзасында адəтдир: бəстаны вə бир нечə гəјри экини хəндəк ичиндə экирлэр. Бєлə экмəјин хєјри одур ки, хəзри экинə артыг зəрəр етмир.

Бунунла јанашы, Зəрдаби хəндəклəрин тез-тез гумла долмасына көрə бу үсулун чох эзијјətли иш олдуғуну кəстəрир вə бунун əвəзинə башга үсул тəклиф едирди: «Бизим ујєздин гумстанында тəкдə бир элəфијјатлар вар. Онлар өзбашына һər ил əмəлə кəлирлэр. Бу отлар бизим хəзријə вə сусузлуға вəрдин едилэр. Она бинаэн хəндəк гəзмагдан, о отлардан экинə һасар чəкмəк јажышдыр. Онларын тохумларыны јығыб экинин хəзри кəлən тəрəфиндə чəркə илə онларын далдасында экин, Экəндə онлар экини хəзридэн мұһафизəт едирлэр вə экєр бу отлар... экини күлəкдэн мұһафизəт етмєсə, о вахта бəјүк дашлары, ја үзүм сəбəтлəрини гум илə долдуруб экин јеринин күлəк кəлən тəрəфиндə чəркə илə дүзүб, һər чəркəнин далдасында бир чəркə мəзкур отлары экиб, сонра экин экмəк кəрək. Бу дашлар вə сəбəтлэр күлəк кəтирэн гумлары сахламаға бинаэн орада тəпəлэр əмəлə кəлир ки, о тəпəлэр экини хəндəк кими хəзридэн мұһафизəт

едир»¹. Буунла да Зәрдаби Азәрбајчанда әкинә жарарлы торпагларын күләкдән горунмасы жолларыны көстөрүр, бундан өтрү мешә золагларынын салыммасынын вачиблијини дөнә-дөнә гејд едирди.

Һ. Зәрдабинин нөвбәли әкинчилик системи һагғындакы фикирләри дә этнографик бахымдан марағалдыр. Халг төчрүбәсиндән мәлумдур ки, ејни торпагда ардычыл сурәтдә бир нечә ил ејни битки әкиләсә, торпагы мәһсулдарлығы азалмаға башлајар. Мәһз бу сәбәблә әкинчиләр биткиләрин бир-бири илә нөвбәләшдирилмәси системиндән истифадә етмишләр. Һ. Зәрдаби «Әкинчи сәһифәләриндә бу мәсәләжә дә өз мүнәсибәтини билдирмишдир. О, бир јердә далбадал ејни бир битки әкмәри зәрәрли олдуғуну елми әсасларла изаһ едәрәк јазырды. «Бир јердә бир нечә ил далбадал әкин әкиләндә зикр олан отлара кәрәк олан шејләрин гәдәри азалдығына әкин дә илбәил аз бәһрә верир... Вә бир дә һәр һејван бир гисим хәрәк јемәјән кими, һәр әкинни дә өз хәрәк вар. Мәсәлән, бир јердә күнчүт бир нечә ил далбадал әкилсә, о јерин күнчүтә лазым олан хәрәји азалдығына кәрәк күнчүт аз бәһрә кәтирир. Она бинаән о јердә ја кәрәк гејри әкин әкәсән, ја күнчүтә лазым олан шејләри о јерә гарышдырыб сонра күнчүт әкәсән, күнчүт јемәјән јахшы бәһрә версин»².

Бу гәбилдән јазылмыш башга бир мәғаләсиндә исә о Азәрбајжан әкинчиләринә төвсијә едирди ки, бир ил бу да әкиләндән сонра јер бир ил динчәлсин вә ја бугдада сонра о јердә бир нечә ил гејри шеј, мәсәлән, гарғыдаан картоф, тәнбәки, јеркөкү вә гејри көкү дәринә кедән шеј әкәсән. Хүләсә, јер динчәлмәјә галанда бир ил кечидән бугда әкмәк олур. Амма гејри шеј әкиләндә о јердә 3—4 илдән ирәли бугда әкмәк нәф етмәз. Көрүндүјү кими

¹ «Әкинчи» гәзети, 1875, № 4.

² Јенә орада, № 5.

Һ. Зәрдаби әкинчиләрә нәинки ајры-ајры биткиләрин бир-бири илә нөвбәләндирилмәсинин әһәмијјәтини ајдындашдырмыш, бундан әләвә о, һәм дә биткиләрин һансы мүддәтдән сонра јенидән о торпагда әкилмәсини дә гејд етмишдир. Һәсәнбәјин әкинчилик системләри илә бағлы фикирләри нәинки өз дөврүндә, һәтта инди дә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Чүнки онлар бир әср бундан әввәл дејилсә дә, өз мәзмуну етибары илә мүасирдир, башга сөзлә десәк, елми мүасир тәләбаты илә там ајағлашыр. Фикримизи әсасландырмағ үчүн Һ. Зәрдабинин гарғыдалы биткисинин нөвбәли әкинчиликдә, һабелә тәсәррүфатда әһәмијјәти һагғындакы мұлаһизәләрини хатырламағ кифәјәтдир. Һәлә бир әср бундан әввәл «Әкинчи» гәзетиндә гарғыдалынын тәсәррүфатда бөјүк әһәмијјәт кәсб етдијини дујан Зәрдаби онун бечәрилмәси үсулларындан сөз ачыр: «Јазырлар ки, гарғыдалы, јәни пејгәм-мағ бугдасы о әләфләрин һамысындан јахшыдыр: әввәла, онун көкү дәринә кетдијинә јери нә ки, күчдән салмајыр, һәтта дәхи гүввәтли едир. Санијән, онун һәм башына, һәм бәлимини ат, мал јахшы гејир. Ону чәркәчкә, бир-бириндән бир аршы аралы әкиб, јетишән вахты ғырыб, гурудуб, ғышда ишләдирләр»¹. Көрүндүјү кими, гарғыдалы биткисинин әкилиб-бечәрилмәси, һабелә тәсәррүфатдакы итисәди әһәмијјәти һагғында дејилмиш бу фикирләр Азәрбајчанда бу күн дә ејни мәзмун дашыыр.

Һ. Зәрдабинин әкинчилик тәсәррүфатымызла бағлы ирси илә танышлығ тәсдиғ едир ки, о, XIX әсрдә һәтта јени тахыл биткиләринин алынмасы үзәриндә чалышмыш вә буна наил олмушдур. Белә ки, 1889-чу илдә Тифлисдә тәшкил олунмуш кәнд тәсәррүфаты вә сәнәјә сәркисиндә Һ. Зәрдабинин әлдә етдији јени бугда, арпа вә сулуф (ағлары) нөвләри нүмајиш етирилмишдир. Бу нөвләрә кәрә Зәрдаби һәтта сәркинни медал вә дипломуна лајиг

¹ «Әкинчи» гәзети, 1877, № 2.

көрүлмүшдүр¹. Етнографик бахымдан бу да мараглыдыр ки, Зәрдаби чалаг үсулу илэ даһа мәнсулдар битки алынмасы јолларына јахшы бәләд имиш. Бу чәһәтдән онун чалаг говун алынмасы һаггында вердији мә'лумат диггәти чәлб едир: «Јазырлар ки, Москва губернијасында олан Грачев адлы мүлкәдәр говунларын чичәкләрини (ә'заји тәнасүлү зүкуруи ә'заји тәнасүли үнасә) гарышыдырмагла бир говун јетишдириб ки, онун узуну 20 кре, ени 17 кредир вә өзү чох абдар вә шириндир» («Әкинчи», 1877, № 20). Гәрибсолтан ханымын атасы һаггында јаңдығы хатирәләрдән ајдын олур ки, һәсәнбәј Зәрдабаки евләринин һәјәтиндә зәнкин күл бағы вә бостан салмышды. һәм дә һәсәнбәј бурада мүхтәлиф биткиләрин чылағы вә чарпазлашдырылмасы илэ чох чидди мәшғуларды.

Әкинчилијин мүһүм шәртләриндән сајылан тохумчулуг, хүсусилә тохумун сечилмәси үсуллары вә кејфијјәти кими етнографик мәсәләләр һаггында да Зәрдабинин мүлаһизәләри вардыр. «Әкинни јахшы олмасына бир сәбәб тохум јахшы олмагдыр», — дејән һәсәнбәј ә'ла тохум әлдә етмәк үчүн бугда дәрзләрини үсуллу ағачла вуруб, онун ири дәнәләрини јығыб ајрыча бир јердә әкәрәк тохумлуг тахыл әлдә етмәји әкинчиләрә мәсләһәт көрүрдү. һәм дә о, тохумун сәлиндән әввәл тәмизләнмәсини вә ики ил сахланмасыны төвсијә едирди.

Мә'лумдур ки, торпағын характериндән асылы олараг ејни бир саһәјә мүхтәлиф миғдарда тохум сәпилә биләр. Зәрдаби бунунла әлагәдәр олараг јазыр ки, һәгдәр јер гүвәтли исә вә јахшы нарын олмуш исә, о гәдәр тохум аз олмалыдыр вә бир дә ону әл илә сәпәндә чох сәпмәк кәрәк. Амма машын илә чәркә-чәркә сәпән-

дә аз, әкәр пајызда тохум шум олунан јер гышын нәмиш-пијиндән бәркимиш исә баһарда ону бир дәфә малаламаг сәрәк.

Бүтүн бунларла јанашы, Зәрдаби тахыл биткиләриндә әмәлә колән хәстәликләр вә онларын мүәличә јолларына да тохуммушдур. Мәсәлән, онун фикиринчә бугдадан балыг вә ја ијләмиш јумурта ији кәләрдисә, бу, тахылда гарабаш нахошлуғунун олдуғуну көстәрирди. Вә јахуд, әкәр баһарда бугда көјәрән заман онун јарпағы гарамтыл, көј исә, салланмыш исә мә'лум едир ки, о јер гүвәтли олдуғуна онун бугдасы јатачаг. Зәрдаби әкинни јатмамасы јолуну да изаһ едәрәк көстәрирди ки, ону јатмагдан горумагдан өтрү о вахтда бичәсән вә ја гојуна једирдәсән.

Һ. Зәрдабинин халгымызын әкинчилик техникасы илә әлагәдәр фикирләри дә етнографик бахымдан диггәти чәлб едир. Онун әкинчилик әләтләри һаггындакы мәғаләләриндән ајдын олур ки, Зәрдаби торпағын шумланмасы ишинә хүсуси әһәмијјәт вермиш вә бунун елми маһијјәтини халг күтләсинә дүзкүн чатдырмышдыр. Шум просесиндә истифадә олунан әләтләр һаггында Зәрдабинин бир сыра гимәтли фикирләри вардыр. Бу чәһәтдән онун «Котан вә онун һиссәләри» адлы мәғаләси хүсуси мараг доғуруп. Мәғаләдән ајдын олур ки, о, шум әләтләринә хүсуси әһәмијјәт вермиш вә онларын тәсәрууфаткаки јерини дүзкүн гимәтләндирмишди: «Әкин јерини шум едән әсбаблардан әввәлинчи котандыр. Котан јахшы олдуғча јери јахшы нарын едир. Ону ишләтмәјин әһәмәти аз вә јерин бәһрәси чох олур» («Әкинчи», 1875, № 12).

Һәмнин мәғаләдән ајдын олур ки, ингилаба гәдәрки Азәрбајҗан кәндиндә бир-бириндән фәрғләнән үч чүр котан нөвү олмушдур. Бунунла әлагәдәр мәғаләдә дејилир: «Котан үч гисим олур: дијирчәкисиз, дајаглы вә дијирчәкли. Дијирчәкисиз котан јүнкүл олдуғуна... он илә дашлы јери шум етмәк јахшыдыр вә бир дә ону әкин јери дәрин

¹ И. Д. Мустафаев. Азәрбајҗанда бугда биткисини селексиясы. Баки, Азәрбајҗан ССР Елмләр Академијасынын нәширијјаты, 1958, сәһ. 18.

шухм етмәкдән өтрү ишләдирләр. Она бир, ја ики чү өкүз гошурлар... Дајаглы котанын гырынын алтында бир учу ясты дајаг, ја бир дијирчәк олур... онун чызылары дүз вә шухму тәмиз олур. Она 2 вә 3 чүт өкүз бәдир. Дијирчәкли котанын ики дијирчәји олур... Она 3 вә ја 4 чүт өкүз гошурлар»¹.

Г. Зәрдаби һәмин мәгаләдә һәм дә Азәрбајҗанда гар котан кими мәлум ән'әнәви ағач котанларын чохла ишчи вә гошгу гүввәси тәләб етмәси хүсусијјәтини писләјиб, ону даһа аз гошгу һејваны илә ишләдилиб, һәм дә учуз баша кәлән тәкмилләшдирилмиш аләтләрлә әвәл едилмәси зәруријјәтини гејд етмишдир: «Хүласә, дүнјада котан чохдур, амма бизимкиндән јаманы һеч олмаз. Онун һәр бир һиссәси јаман олдуғуна 8 чүт өкүз илә ишләдирик вә онунла белә јери нарын едиб чевирә билмәјирик. Она бинаән бизим таванасы олан әкинчиләр јахшы еләрдиләр ки, Москва карханаларындән әлә котанлардан кәтириб ишләдәјдиләр»².

Зәрдаби һәмин мәгаләдә Азәрбајҗан кәндлиләринә аз гошгу гүввәси илә ишләдилән вә јерли шум аләтләринә нисбәтән даһа тәкмилләшдирилмиш котанлардан истифадә едилмәсини мәсләһәт көрмәклә јанашы, хәбәр верирди ки, инди бир чох өлкәләрдә торпағы һәтта бухарла һәрәкәтә кәтирилән котанларла шумламаға башламышлар. «Инди елм саһибләри сәј едирләр ки, котаны су буғу илә ишләјән машына ишләтсинләр вә белә машынар гајырыблар ки, бир тағар јери бир саатда шухм едир»³.

Гафгаз кәнд тәсәррүфаты чәмијјәтинин тәшәббусу илә XIX әсрин сонларында Азәрбајҗанда тәшкил едилән

әкинчилик аләтләринин сынағында дәфәләрлә иштирак етмиш Зәрдаби кәндлиләрә мүнәсиб шум аләтинин сечилмәсиндә дә мәсләһәтләрини әсиркәмәмишдир. Чәмијјәтин 1885-чи ил октябрын 4-дә әкинчилик аләтләринин Күрдәмирдә кечирилән сынағында Зәрдаби шәхсән иштирак етмишдир. О, Азәрбајҗан кәндлиләрини баша салырды ки, бизим торпағлар үчүн сәркидә нүмајиш етдирилән Рансом вә кен маркалы фабрик котанлары даһа әлverişлидир, чүнки онлар јерли котаны әвәз едә биләләр. Буниула да Зәрдаби Азәрбајҗан кәндинә јени тәкмилләшдирилмиш фабрик котанларынын кәтирилмәсини төвсијә едир, әкинчилији јени әсаclar үзәриндә инкишаф етдирмәји мәсләһәт билирди. Лакин Азәрбајҗан кәндлисинин иғтисадә јохсуллуғу Зәрдабинин бу әрузаларынын онун јашадығы дөврдә јеринә јетирилмәсинә һалә имкан вермирди. Одур ки, ингилаба гәдәр бәзи мүлкәдәр тәсәррүфатлары мүстәсна олмағла Азәрбајҗанын һәр јериндә әһалинин әсас шум аләти ән'әнәви хыш вә ағач котанлар оларағ галмағда иди. Доғрудур, Зәрдаби Азәрбајҗан кәндинә тәкмилләшдирилмиш аләтләрин кәтирилмәсини әрузалајыр, онларын јерли әкинчилик аләтләринә нисбәтән даһа үстүнлүјүнү тәблиғ едирди. Лакин буниула јанашы, о, әһалинин гәдим ата-баба аләтләри илә торпағы шумлајыб јахшы мәһсул көтүрүлмәсини дә инкар етмир вә «Бизим пајыз әкинләримизин хүсусијјәтләри» («Каспи», 1885, № 14) адлы мәгаләсиндә јазырды ки, бу Азәрбајҗанда гар вә јағышын вахташыры бир-бирини әвәз етмәси илә алағадардыр, бунун нәтичәсиндә дә кобуд шәкилдә шумланмыш торпағ кифајәт дәрәчәдә дәнәвәрләшир, һамарланмыш олур.

Демәли, Зәрдаби Азәрбајҗан кәндинин әкинчилик мәдәнијјәтиндә јерли шәраитин, емпирик билик вә тәчрүбәләрин дә ролу олдуғуну гејд етмишдир.

Һ. Зәрдабинин әсәрләриндә тәкчә тахыл биткиләри дәјид, Азәрбајҗанда әкилиб-бечәрилән памбығ, зәфәрән,

1 «Әкинчи» гәзети, 1876. № 2.

2 Јенә орада.

3 Јенә орада.

түтүн, бојаг, картоф, шәкәр чуғундуру, күнчүт кими биткиләр һаггында да хејли этнографик материаллара рәст кәлирик. Белә ки, онун «Каспи» гәзетинин 1899-чу ил 248-чи нөмрәсиндә чап етдирдији «Бакы гәзәсында зә'фәран истеһсалы» адлы мәгаләси хусуси мараг доғурур. Сон дәрәчә зәрифлији вә локал хусусијјәти илә сечилән зә'фәран Загафгазијада әсәсән Абшеронун бир нечә кәндиндә јетишдирилди. Һәсәнбәјин фикринә бу, Абшерон торпағынын тәбии хусусијјәтләри, онун гумлу олуб, күбрәјә әсәсән еһтијач һисс етмәмәси, алаг оту кәтирмәмәси вә нәһәјәт, бурада торпағын дәрин шумланмасына еһтијачын олмамасы илә әлагәдардыр. Мәһз бу хусусијјәтләринә көрә Абшерон әһалиси зә'фәранын әкилиб-бечәрилмәсинә һәвәслә јанашырды. Мәгаләдән ајдындыр ки, XIX әсрин сонунда Бакы гәзәсында бу биткинин әкилмәси илә 2 мин әһали мәшғул олурду. Зә'фәран әкинләринин саһәси 900 десјатин олуб, һәр ил бурадан 90 пуд мәһсул көтүрүлдү. Зәрдаби јазыр ки, бир десјатин зә'фәран саһәси ики ил мүддәтиндә 45-дән 75 фунтадак гуру зә'фәран верир.

Бунунла јанашы, Һ. Зәрдаби Абшерон әразиси үчүн бу биткинин фәјдалы вә мәһсулдарлығына бахмајараг һәлә дә тәкмилләшдирилмәмиш үсул вә методларла бечәрилмәсинә тәәсүфләнир, зә'фәранын әкилмәси, бечәрилмәси, күбрәләнмәси вә һабелә торпағын һазырланмасы үсуллары һаггында әһалијә фәјдалы мәсләһәтләр вериди.

XIX әсрдә Азәрбајчанда јетишдирилән техники биткиләрдән бири дә түтүн иди. Азәрбајчанда әкилиб-бечәрилән бу биткинин нөвләри, бечәрилмә үсуллары, хәстәликләри һаггында Зәрдабинин вердији мә'луматлар этнографик бахымдан мараг доғурур: «Тәнбәки 2 гисм олур... тәнбәкинин јахшы-јаманлығына сәбәб һансы гисм дән олмағы дејил, ону нечә әкиб-бечәрмәк вә гурудуб

сахламагдыр¹.» Даһа сонра о, бурада тәнбәкинин һансы торпагларда вә һансы үсулларла әкилиб-бечәрилмәси һаггында мә'лумат верәрәк јазыр: «Тәнбәки гумстан вә чох килли јердән башга һәр бир јердә әмәлә кәлир. Амма онун үчүн гара, јә'ни мешә јери јахшыдыр. Тәнбәки кәрәк тез әкилсин... Ону февралын 15-дән апрелнин 15-дәк биришиг вә һәм дә сојуг олмајан евдә гутуларда әкиб, сонра исти дүшәндә чыхарыб әкин јериндә шитил едирләр... Тәнбәкини мај ајынын әввәлиндән ахырыначан әкин јеринә шитил етмәк кәрәкдир².» Мәгаләдә диггәти чәлб едән мәсәләләрдән бири дә түтүн саһәләринин бечәрилмәси вә алынан мәһсулун е'мәлы һаггындакы мә'луматлардыр. Бунунла әлагәдар һәмин мәгаләдә дејилур ки, шитил оландан 2 күн әввәл јери бир дәфә дә шум едирләр вә әкәр јер чох нәмиш дејилсә, шитили чыхардыб басдырандан он беш дәгигә ирәли сулајырлар. Әкин јериндә бир-бириндән бир аршың аралы чызыглар чәкиб, о чызыгларда шитили бир-бириндән 3 чәрәк аралы басдырырлар вә әкәр һава исти исә һәр шитилини үстүнү от илә 1—2 күн өртүрләр вә бир һәфтәдән сонра гурумш шитилләри чыхарыб онун јеринә тәзә шитил басдырырлар. Тәнбәкини 1—2 һәфтәнин мүддәтиндә һәр 2, ја 3 күндә бир әл илә сулајыр. 2 һәфтәдән сонра чызыгларын арасы илә кедиб онларын дибини әл илә торпагламаг кәрәк вә ја кичик котан кими ики тәрәфли әләти ата гошуб, чәркәләрин арасы илә сүрмәк кәрәк ки, котан торпағы һәр ики тәрәфә атыб, тәнбәкинин дибини торпагласын.

Зәрдаби бурада даһа сонра гејд едирди ки, бу гајда илә әкилиб-бечәрилән бир десјатин јердән 57—120 пудлачан тәнбәки алмаг олур ки, бунун да һәр пуду 1—5 мәната сатылыр.

Демәли, Һ. Зәрдаби XIX әсрин икинчи јарысында

¹ «Әкипчи» гәзетн. 1877, № 8.

² Јенә орада.

Азербайҗанда капиталист мүнәсибәтләринин инкишаф етмәјә башладыгы бир дөврдә түтүнчүлүк кими бир тәсәррүфат сәһәсинин инкишаф етдирилмәсини мәсләһәт көрүр вә онун игтисади чәһәтдән фәјдалы олдуғуну әһалијә баша салыр, бу биткинин кенишләндирилмәсини төвсијә едирди:

Зәрдаби тәнбәки тохумунун әлдә едилмәси үсуллары һаггында әкинчиләрә мә'лумат вериб јазырды ки, тохумдан өгүр сахланан отлары бир-бириндән аралы әкин. Онларын башында олан чичәкләрдән тохум әмәлә кәлән-дән сонра тәзә әмәлә кәлән чичәкләри јолуб, тохум гурујандан сонра онлары хаш-хаш башы кими дәриб, гышда сахлајыб, баһарда башлардан чыхарыб әкмәк кәрәк («Әкинчи», 1877, № 8).

Зәрдабинин јашајыб-јаратдыгы дөврдә Азербайҗанда, хусусилә Бақы губернијасында кениш јайылан техник биткиләрдән бири дә гызыл боја биткиси иди. Мә'лумдур ки, Н. Зәрдаби «Әкинчи» гәзетинин нәшринә башладыгы илләрдә артыг Азербайҗанда бу битки тәнәзүлә ұғрамышды. Мәһз буна кәрә дә «Әкинчи»нин сәһифәләриндә бунунла әләгәдәр мүүјән мә'луматлара раст кәлирик. Гәзет Султановун мәғәләсини верәрәк бојаг биткисинин ифласыны Шамахы зәлзәләсинә бәнзәдир вә гејд едирди: «Губа әһлләри һәр кәс өз гүввәсинә кәрә 100000, ја 50000 манат хәрч едиб бојаг әкмишди, инди нә һаман күлли мәбләғдән әл чәкиб бурахмаға тагәтләри олмујуб вә нә мүләһизә едиб сахламаға иститаәләри галмајыб» («Әкинчи», 1876, № 2). Көрүндүјү кими, бурада сөһбәт 1869-чу илдә сүн'и ализарин маддәсинин алынмасы илә әләгәдәр Губа гәзәсында бојаг биткисинин тәнәзүлүндән кедир. Һәтта Губа бојагчылары бу маддәнин Русияја кәтирилмәси һаггында чанишинә шикајәт мәктубу јазмышдылар. «Әкинчи» бунунла әләгәдәр бир нөмрәсиндә хәбәр верәрәк јазырды: «Губа бојагчылары чәнаб Сәрдара ализарин барәсиндә вердији әризәјә хә-

занә вәзириндән белә чәваб кәлиб. Ализарини Русияја кәтирмәји гадаған етмәк олмаз. Она бинаән ки, Русия карханачылары ону ишләтмәји өјрәнибдир. Ондан масәва әкәр ону кәтирмәк гадаған олунса, ону Русияда гајыраллар вә Русиянын өз халгына ону гајырыб сатмағы гадаған етмәк олмаз. Она бинаән ки, ону артырмагдан бојагчылара хејир дә олса тамам Русия әһлине зәрәр олур» («Әкинчи», 1875, № 5). Гәзет бојағын маја дәјәринин баһа баша кәлдијини дүзкүн изаһ едиб кәстәрирди ки, ализарин бојагдан учуз олдуғуна онун хәрчини артыранда Русия карханаларында дүзәлдилән шејләр баһаланар.

Демәли, Зәрдаби Азербайҗанда јетишдирилән башга биткиләр кими, бојағын әкилиб-бечәрилмәсини дә игтисади амилләрлә әләгәләндирмиш вә онун инкишафыны дүзкүн олараг Үмүрүсия базары илә вәһдәтдә, әләгәдә көјүрмүшдүр. Бу да марағлыдыр ки, 1889-чу илдә Тифлис сәркисиндә Н. Зәрдаби һәм дә бојаг биткисини дә нүмајиш етдирмишди.

Н. Зәрдаби дөврү үчүн Азербайҗанда кениш јайылан техник биткиләрдән бири дә памбыг иди. Азербайҗанда та гәдмидән мә'лум олан бу битки XIX әсрин икинчи јарысында даһа кениш јайылмышды ки, бу да бир тәрәфдән Русия тохучулуг сәнәјесинин инкишафы, дикәр тәрәфдән АБШ-да кедән вәтәндаш мүһарибәси илә әләгәдәр бурадан Русияја ихрач едилән памбығын кәсилмәси илә изаһ олунмалыдыр. Дикәр тәрәфдән АБШ-дан алынған памбыг Рус сәһибкарларына даһа баһа баша кәлирди. Мәһз бу кими амилләр Азербайҗанда памбыгчылығын инкишафына хусуси тәкан верди. Әсрин 70—80-чи илләриндә Азербайҗанда бу мәғсәллә мүүјән тәдбирләр һәјата кечирилди. Белә ки, памбығын әкилиб-бечәрилмәсини өјрәнмәк үчүн харичә мүтәхәссисләр көндәрилди. Һәм дә онун әкилиб-бечәрилмәси үчүн Азербайҗанда хусуси тәчрүбә-сынаг јерләри тәшкил едилди.

Шүбһәсиз, бүтүн бу тәдбирләрдән, хусусилә Азәрбајчанда памбығын әкилиб-бечәрилмәси гәјдаларындан һ. Зәрдаби вә онун редактору олдуғу «Әкинчи» гәзети кәнарда гала билмәзди. Доғрудан да «Әкинчи» сәһифәләриндә азда олса биз памбыг биткиси һаггында мәлүматлара раст кәлирик. Мәсәлән, гәзет памбыг әкмәји өјрәнмәк үчүн харичә кәндәрилән мүтәхәссисләр һаггында хәбәр верәрәк јазырды: «Рус дөвләти Гафгазда вә Түркүстанда әла памбыг әкдирмәкдән өтрү о памбыгы бечәрмәји өјрәнмәји Америкаја бир нечә адам кәндәрмиш имиш ки, инди онлар гәјыдыб Москваја кәлибләр («Әкинчи», 1876, № 7).

Даһа сонра гәзетин 1877-чи ил 16-чы нөмрәсиндә биз Мисир памбыгы һаггында мәлүматара раст кәлирик. Бурада Мисир памбыгы илә јерли памбыг сортлары мүгајисә едилир, әһалијә даһа фајдалы вә мәһсулдар Мисир памбығынын әкилиб-бечәрилмәси мәсләһәт көрүлдүрү.

Һ. Зәрдабинин Азәрбајчанда памбыгчылығын инкишаф етдирилмәси перспективләри һаггында да мүәјјән мүлаһизәләри вардыр. О јазыр ки, кечмишдә биздә јерли памбыг сорту јетишдирилирди, лакин сон вахтлар памбыг әкини азалмышдыр. Зәрдабинин фикринчә памбыгчылығын инкишаф етдирилмәси үчүн әһалини әмәјә алышдырмаг, хусусилә торпаг мүнасибәтләрини гәјдәја салмаг лазымдыр. һәм дә әһалинин истәһсал етдији памбыгы вахтында ондан алыб, һаггыны тез өдәмәк вәчибдир. Бүтүн бунлар памбыгчыларда мадди мараг ојадар. Башга бир јердә памбыг әкини саһәләринин артырылмәси мәгсәди илә Күр чајынын дашгынларынын гаршысынын алынмәси үчүн бәндләр чәкилмәси идејасы ирәли сүрүлүр.

Һ. Зәрдабинин јашадығы дөврдә Азәрбајчанда кениш јайылан тәсәррүфат саһәләриндән бири дә ипәкчилик иди. Бу саһәдә апарылмыш тәдгигатлардан ајдын олур ки, ипәкчилик Јелизаветпол губернијасынын Нуха, Шу-

ша, Гарјакин вә Бақы губернијасынын Көјчај, Ләнкәран, Губа гәзалары, еләчә дә Нахчыван гәзасы вә Загатала даирәсиндә кениш јайылмышды. XIX әсрин сонунда Азәрбајчанда 1100 кәнд, XX әсрин әввәлләриндә исә 2200 кәнд ипәкчиликлә мәшғул олурду¹. Башга сөзлә, Азәрбајчанда барамачылыг вә ипәкчиликлә мәшғул олан әһалинин сајы 1 милјона јахын иди. Көрүндүјү кими, Зәрдабинин јашајыб-јаратдығы дөврдә Азәрбајчанын кәнд тәсәррүфатында ипәкчилик әһалинин мәшғулијәтиндә апарычы јерләрдән бирини тутурду. һәр шейдән әввәл гејд едәк ки, Азәрбајчанда ипәкчиликтин инкишафы үчүн зәнкин имканлары, тәбиин, игтисади шәраитин олдуғуну дүзкүн гијмәтләндиран әдиб ипәкчилигин дә јени әсаслар үзрә апарылмәсына чалышыр, ел-обаны бу саһәнин габагчыл тәчрүбәси илә таныш едилди. Көрүнүр елә бу мәгсәдлә о, Воллинин «Барама гурдунун дүзкүн бәсләнмәси үчүн гыса рәһбәрлик» (Тифлис, 1885-чи ил) адлы әсәрини рус дилиндән Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмишдир.

Һ. Зәрдабинин «Әкинчи» вә «Каспи» гәзетләри сәһифәләриндә јаздығы бир сыра мәгаләләрдә биз ипәкгурдунун јетишдирилмәси үсуллары, онун хәстәликләринин мүәличәси, јемләнмә гәјдасы, һабелә бир сыра халгларын бу саһәдәки зәнкин тәчрүбәси илә таныш олурду. Мәсәлән, ипәкгурдунун тут јарпағы илә јемләнмәсиндән бәһс едәрәк, «Әкинчи» гәзети 1876-чы ил 22-чи нөмрәсиндә јазырды: «...тут ағачы ки, онун јарпаглары илә барама гурду сахланыр, исти тәрәф әләфијјатыдыр ки, бизим хејир-бәрәкәтли вилајәтнимиздә өзбашына әмәлә кәлир». Даһа сонра һәсәнбәј үрәк ағрысы илә гејд едилди ки, амма сојуг јерләрин әһалиси һәр бир елмдә тәрәггин етдијинә барама гурдуну сахламагда, тут ағачыны битирмәкдә һәм бизә уstadлыг едилди. Еј гардашлар, инсафдыр-

¹ Т. Вәлијев. XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын ипәк е'малы сәнајеси. Бақы, Елм, 1977, сәһ. 16.

мы, биз өз тут ағачымызы битирмәји о кәсләрдән өйрәнәк ки, онларын јериндә тут ағачыны битирмәк олмур. Гәзетин илк 7-чи нөмрәсиндә «Әкинчи»нин фәал мүхбирләриндән Әскәр Көрәнинин имзасы илә чап едилмиш мөғаләдә дејилр ки, бизим вилајәтимиздә барама гурдуна һәмишә чәкил јарпағы верирләр. Мәһз буна көрә дә Зәрдаби ипәкчилијин иғтисади базасы олан чәкил—тут бағларынын салынмасына хүсуси әһәмијјәт вермиш вә бу һағда мәсләһәт характерли мөғаләләр јазмышдыр.

Зәрдаби ипәк гурдунун хәстәләnmәсиндән бәһс едәрәк онун сәбәбләрини күмләрин гурулушунда, тәмиз сахланмасында көрүр вә әһалијә бундан чыхыш јолуну көстәрәк јазыр ки: «Гәдим заман биз барама гурду үчүн тиклијимиз ев, јә'ни күм јахшы иш көрүрдү. Ол вахт баһарда елә сојуг олмурду, амма инди баһарда олан сојуглардан гурдлар нахошлајыб тәләф олур. Она би-наән лазымдыр ки, күмләри гејри төврдә тәмир едәк. Күм көрәк гуру, ишыг, исти вә онун һавасы тәмиз олсун. Бу сәбәбләрә ону дашдан, кәрпичдән тикмәк, ја ағачдан тикиб сувагламағ јахшыдыр. Күмдә көрәк печ, ја бухары ола ки, сојуг оландә онлары галамағ илә күмү гыздырмағ ола» («Әкинчи», 1876, № 17). Һәмин мөғаләтин сонунда дејилр ки, бизим күмдарлара мәсләһәт едирик ки, гурд бәсләмәкдән неф'бәрдар олмағ истәјирләрсә, онлар үчүн јахшы күм тәмир етсинләр. Бунунла да о, барамачылығла мәшғул олан әһалијә чыхыш јолу көстәрир вә бу јолла тәсәррүфатын бу сәһәсиндән мәнфәәт көтүр-мәји мүмкүн һесаб едирли.

Зәрдабинин Азәрбајҗанда ипәкчилик вә ипәк е'малы һагғындакы јазылары онун бу сәһәјә јахшы бәләд ол-масыны сүбүт едир. О, Азәрбајҗанда барама гурдундан ипәкчәкмә үсулларыны башга халғларла мүгајисә едәрәк јазырды ки, ипәкчәкән вахтда бараманы исти суја салырлар ки, сап аралансын. Бизим гајда илә ипәк чә-киләндә онун бир тәрәфи јоғун, бир тәрәфи назик вә өзү

дүјүн-дүјүн олдуғуна алчағ ипәк һасил олур ки, онун пудуну 100 маната сата билмирик. Фирәнкистанда вә Италијада исе ипәјин пуду 400 маната кедир. Даһа сон-ра һәсәнбәј бунун сәбәбини әһалијә изаһ едиб көстәрир ки, Фирәнкистанын вә Италијанын ипәјинин бизим ипәк-дән бирә дөрд баһа сатылмасына сәбәб одур ки, онларын ипәји бир јоғунлугда олдуғундан ондан чох ә'ла әлван парчалар гајырырлар, амма бизим ипәк һаһамвар вә дү-јүн-дүјүн олдуғуна ондан бинигдәр тафта вә ја онун ки-ми гејри парчалар тохујурлар. Она көрә дә Зәрдаби ипәк-чиләримизә мәсләһәт верәрәк дејирди ки, јүксәк мәһсул-дарлыға, кејфијјәтли ипәк алынмасына наил олмағ үчүн барама төкүлән тијанын сују көрәк илығ ола, гајнар ол-маја вә бараманын гәдәри мә'лум ола ки, ипәк бир јо-ғунлугда олсун. Кәтирилмиш материаллардан ајдындыр ки, һ. Зәрдабинин барама гурдунун јетишдирилмәси вә еләчә дә ондан ипәк чәкилмәси һагғындакы фикир вә мү-лаһизәләри онун бу сәһәдәки ади мүшаһидәләринин нә-тичәси дејил, әксинә һәмин тәсәррүфата сон дәрәчә бә-ләдлијинин, бәлкә дә өзүнүн шәхси тәчрүбәләринин мән-сулудур. Чүнки анчағ барама сахланмасында јахындан иштирак вә ону е'мал едән шәхс бу сәнәт һагғында белә мүфәссәл мә'лумат верә биләрди. Доғрудан да ирәлидә билдирдијимиз ки, 1889-чу илдә Тифлисдә кечирилән сәркидә һ. Зәрдаби вә онун һәјат јолдашы һәнифә ханым башга сәнәт нүмунәләри илә јанашы, һәм дә ипәк мә'му-латы илә иштирак етмишдиләр. Јерли үсулларла ипәк-гурду јетишдирдијинә көрә һәсәнбәј сәркиннин күмүш ме-далына лајиг көрүлмүшдүр. Сәркиннин каталогунда көс-тәририлр ки, Зәрдабинин ипәкчилијә даир дүзәлтдији мо-дел һербариләр сәркиннин кирәчәјиндәки сағ тәрәфдә гојулмушдүр. Бундан әләвә мә'лум олур ки, һә-сәнбәј сәркијә гүмәти 29 манат 70 гәпик вә 34 манат олан ики әдәд ипәк чечим тәгдим етмишдир.¹

¹ К. Әлијева, һәсәнбәј Зәрдаби Гағғаз сәркисиндә. «Елм вә һә-јат» журналы, 1968, № 11, сәһ. 15.

Дејилэнләрден ајдын олур ки, Гафгаз сәркисиндә Зәрдаби эслиндә пешәкар сәнәткар-тохучу кими ишти-рак етмишдир. Һәнифә ханым исә сәркијә бир нечә ипәк парча вә бәди тикмә нүмунәси вермишдир. Каталогда бунунла әлагәдар дејилр ки, Көјчәј маһалындан Ханым Мәликова Зәрдаби сәркијә ипәк парча тәгдим етмишдир. Бу парчалар гәдим нүмунәләр әсасында тохунмушдур. Бунлара баханда тохучуларын усталығына, сәнәткарлы-ғына һейран галмаја билмәссән.

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајча-нын кәнд тәсәррүфатынын башга сәһәләри кими, ипәк-чилик тәсәррүфатында да харичи капитал егүнә јер тут-мушдур. Онлар јерләрдә ипәкчилик кәмәк етмәк пәрдә-си алтында, әлкәјә сохулуб, Азәрбајчанын хам ипәјини харичә дашыјырды. Һәм дә бу малы учуз гижмәтә алыб, тачирләрин вәситәсилә јерли базарларда чох баһа гижмәтә сатырдылар. Дөврүнүн узагкөрән мүтәфәккири олан Н. Зәрдаби Азәрбајчан ипәјини бу јолла харичә дашы-јанлары ифша едир вә үрәк ағырысы илә јазырды: «Фран-сызлар биздән барама алыб Марселә апарыр вә орада ондан ипәк чәкәрәк јенидән бизә гајтарырлар, бизим са-һибкарларымыз исә өз евләриндә бу ипәклә рәгабәт апа-ра билмирләр.

Кимдир мүгәссир? Догруданмы франсызлар. Биз ин-нырыг ки, әкәр харичи ипәјә даһа јүксәк кәмрүк гојул-са, бу һәм бизим савадсыз ипәкчиләримизә, һәм дә рус фабрикантлары үчүн јахшы олмајачагдыр. Бизим ипәкәјирмә вә ипәкдолама мүәссисәләримиз бир тәрәф-дән пис кејфијјәтли ипәк һазырлајачаглар вә јүксәк кәм-рүјә көрә баһа сатачаглар, дикәр тәрәфдән бизим ипәк-чиләримизин ахырынчы ширәсини сыхыб чыхардачаглар («Каспи», 1901, № 6).

Беләликлә, Зәрдаби өлкәсинин харичи асылылыгдан гуртармағын әсас јолуну бурада јерли фабрик-заводла-

рын иншасында көрүрдү вә әһалијә лазым олан малларын өзләри тәрәфиндән истәһсал олунмасыны тәклиф едирди.

Зәрдабинин бу гәбилдән олан дикәр мәғаләси Шама-хы шәһәри вә гәзасында кустар ипәк тохуманын вәзијјә-тинә һәср едилмишдир¹. Мәғаләдә Загафгазија вә Азәр-бајчанда ипәкчиликлә та гәдимдән мәшғул олундуғу вә дағлыг әрази мүстәсна олмагла онун һәр јердә јайылдығы гејд едилр. Зәрдаби јазыр ки, кечмиш Ширван ханлығы-нын мәркәзи Шамахы һәмишәки кими, инди да ипәктоху-ма сәнәтинин мәркәзи оларыг галыр. Шамахылылар ади кәнд кустарлары дејил, пешәкар тохучудурлар вә анчаг бунунла да доланырлар. Даһа сонра мәғаләдә Шамахы кәндләриндә вә шәһәрдә ипәктохуманын вәзијјәти тәһ-лил едилр. Бу сәнәтин инкишафына мане олан ичтимаи-иттисади амилләр көстәрилр. Мәғаләдә дејилр ки, биз Шамахыны әсл кустарлар шәһәри адландыра биләрик. Бурада бир нечә јүз тачир вә сәнәткардан башга, 4 мин түстүдән ибарәт әһалинин һамысы ипәктохума илә мәш-ғул олур².

Зәрдабинин ипәкчилик тәсәррүфаты һаггындакы фи-кирләри ичәрисиндә, һәм дә ипәктохума фәһләләринин мәишәти, јашајышы, һәјәт тәрзи илә, сәһәрдән ашама-дәк ишләјиб гәпик-гәпик пул газанмалары һаггында да хејли мәлуматлара, һабелә онларын иш шәрәнтинин јах-шылашдырылмасы кими тәклифләрдә дә раст кәлирик. Бүтүн бунлар Азәрбајчанда ипәкчилик тәсәррүфатынын, ипәк е'малы сәнәтинин өјрәнилмәси бахымындан шүбһә-сиз, гижмәтли материаллар олуб, этнографик чәһәтдән дә ејин әһәмијјәтә маликдир. Һәм дә Н. Зәрдабинин һәлә XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда кустар сәнәткарлыг һаггында, онун вәзијјәти вә кәләчәк

¹ Г. Б. Зәрдаби. Кустарное шелкоткацкое производство в гор. Шемахе и его уезде.—«Каспи» газети, 1902, № 132.

² Јенә орада.

инкишафына даир сөjlәдији мүлаһизәләр бу күн дә өл әһәмијјәтнин сахламагдадыр.

Мәсәлән, Зәрдаби, Зәрдабјачанда кустар сәнәткарлығынын вәзијјәтинә һәср етдији бир мәгаләсиндә Азәрбајҗанын ичтимаи-иғтисади керилијинин бир сәбәбини дә сәнәт јенин зәиф инкишафында көрүр вә јазырды ки, мүсәлман (Азәрбајҗан—Е. Ч) тачирлери өз вәтәнләриндә истәһсал олунан бараманы, һәмбыгы вә јуну харичиләрә учуа гијмәтә сатырлар. Сонра бу учуа хаммал харичдә һазыр маллара чевриләрәк үч дәфә баһа гијмәтә һәмин мүсәлман тачирләринә верилиб, Азәрбајҗан базарларында сатдырылыр. Әчнәбиләр бу јолла бөјүк кәлир әлдә едәрәк бизим өлкәнни зәһмәткешләринин истисмар вә гарәт олунмасында иштирак едирләр¹. Одур ки, јерләрдә буна гаршы мүбаризәнин бир јолуну дә әһалинин сәнәтләрә јијәләнмәсиндә көрәрәк о, бу мәсәдлә Бақы, Шамахы, Лаһыч вә бу гәбилли мәркәзләрдә сәнәт мәктәбләринин ачылмасыны Гафгаз кустар комитәси гаршысында бир вәзифә гојурду. Зәрдаби гејд едирди ки, Азәрбајҗанда вә өлечә дә Загафгазијанын әһалис мүсәлманлардан ибарәт башга әјаләтләриндә гадынлар сәнәтләрдән канарда галмышдыр. О, бунун сәбәбини бир тәрәфдән мүсәлман гадынларынын кишиләрдән кизләнемәк адәтиндә көрүрдүсә, дикар тәрәфдән буна ачыјараг Гафгаз кустар комитәсиндән тәләб едирди ки, јерләрдә халча е'маләтханаларынын ачылмасына наил олсун. Бунунла әлағәдар Зәрдаби комитәјә мәсләһәт көрүрдү ки, Бақы гадынлар мәктәби илә әлағәјә кириб, халчачылыг сәнәти үзрә мүәллим кадрларынын һазырланмасыны тәшкил етмәјин вәхты чохдан чатмышдыр.

Зәрдаби јазырды ки, беләликлә чәми 10 ил әрзиндә јүзләрлә азәрбајҗанлы гадыны халча тохумағын сирләринә бәләд олуб, өз биликләрини өлкәнни ән учгар—гаранлыг јерләринә јаймыш олачаглар.

¹ «Каспи» гәзети, 1901, № 6.

Бөјүк мүтәфәккир һәлә әсримизин әввәлләриндә Азәрбајҗанда гадын әмәјиндән сәмәрәли истифадә етмәјин јолларыны көрмүш, гадынларын ичтимаи-фајдалы әмәјә чәлб едилмәсини чәмијјәтин инкишафы үчүн мүһүм амилләрдән бири сажмышдыр. Әлбәттә, Зәрдаби дөврү үчүн бу, чох бөјүк һадисә демәк иди.

Зәрдабинин әкинчилик мәдәнијјәти һаггындакы фикрләриндән данышкән бир мүһүм идејасыны дә гејд етмәк лазымдыр. Зәрдаби кәндлә капиталист мүнасибәтләринин вә синфи зиддијјәтләрин инкишафы илә әлағәдар кәндлиләрин вәзијјәтинин исләшдијини көрәрәк, онлары кәнд тәсәррүфаты ширкәтләри јаратмаға чагырырды. һәсәнбәјә көрә бу бирликләр кәндлиләри бирләшдириб, онларын голчомаглара гаршы мүбаризәсинә көмәк етмиш оларды. Беләликлә, Зәрдаби һәлә кечән әсрдә коллектив тәсәррүфатлар јарадылмасы идејасыны ирәли сүрмүшдүр. Она көрә белә бирликләр һәм мәһсулун истәһсалыны артырар, һәм дә онун сатышыны јахшылашдырар вә голчомаглары сыхышдырар, бунунла дә кәндлиләрин даһа чох мәһсул алмалары тәмин едилмиш оларды. Лакин буну бирликләрә дөвләт тәрәфиндән капитал бурахылмалы вә онлар техника илә тәмин едилмәлидир. Бу, бирликләри гүввәтләндирәр, һәм дә кәндлиләрин нәзәриндә онларын үстүнлүјү мәлүм оларды. һәмин бирликләрә верилмиш техниканы идарә етмәкдән өтрү Зәрдабинин фикринчә мәктәбләр ачылмалы иди.

Умумијјәтлә, Зәрдаби кәндләрдә голчомагларын өзбашыналыгларынын амансыз әлејһдары иди. О, әкинчиликлә мәшғул олан әһалинин јахшы мәһсул алмасына бахмајараг, јохсуллуғун сәбәбини гејд едәрәк јазырды ки, бунун сәбәби кәнд тәсәррүфатынын бүтүн саһәләриндә кәндлиләрин «һиҗәдәрларынын» олмасыдыр. Онлар кәндлиләрин мәһсулларына билдикләри кими, өз хејрләринә гијмәт гојур вә алырлар.

Һ. Б. Зәрдабинин әкинчилик мәдәнијјәтимиз һаггында-

кы көрүшлөрүндөн данышаркөн онун Азербайжанда суварма мәсәләлери илә әлагәдар мұлаһизәләрини дә нәзәрдән кечирмәји лазым билирик. Мә'лум олдуғу үзрә Азербайжан Шәрғин елә бир рекионуна дахилдир ки, орада әкинчилилик ән гәдим заманлардан әсас е'тибары илә сүн'и суварма үзәриндә гурулмушдур.

Азербайжан кәндиндә өлүм-дирим мәсәләси сајылан су проблеминин, су чәкишмәләринин, су даваларынын чанлы шаһиди олан Зәрдаби суварма мәсәләләринә бөјүм дөвләт иши кими бахыр вә Азербайжанын тәсәррүфат бахымындан инкишафыны һағлы оларағ онун әразисиндән суварма каналларынын чәкилмәсиндә көрүрдү. Мәһз буну көрә дә бөјүк тәбиәтшунәс Зағағазија вә онун мүнһүм һиссәси Азербайжанда суварма проблеминә хүсуси фикир вермиш вә бу сәһәдә онун јашајыб-јаратдығы дөврдә һеч ким тәрәфиндән јарадылмајан бир ирс гојуб кетмишдир. һәр шейдән әввәл дејәк ки, Зәрдабинин суварма мәдәнијјәти илә бағлы фикирләриндән бир әсрә јахын вахт кечсә дә, онлар бу күн дә өз елми әһәмијјәтини итирмәмишдир. Одур ки, һәмнин ирсин етнографик бахымдан тәдғиги вә арашдырылмасы мәсәләси дә мүасирлик чәһәтдән хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Буну нәзәрә аларағ онун Азербайжанда суварма мәдәнијјәти илә бағлы фикирләринин гисмән тәһлили үзәриндә дајанмағ мәғсәдәүјғун оларды.

Ҳ. Б. Зәрдаби өзүнүн «Торпағ, су вә һава» әсәриндә вә һабелә «Әкинчи» вә «Каспи» гәзетләринин сәһифәләриндә нәшр етдирдији бир сыра мәғаләләриндә суварма мәсәләсинә хүсуси диғғәт вермишдир. Онун «Нужда в воде в Восточном Закавказье», «Безводье», «К селскохоз-јайственному кризису», «Водноје дело в городе Баку», «Об осталости Восточного Закавказье», «Ешо об осталости Восточного Закавказье», «К водној епопеје» вә башға мәғаләләри демәк олар ки, үмумиликдә Азербайжанда су-

варма мәсәләләринин тарихи-етнографик ишығландырылмасына һәср олунмушдур.

Зәрдабинин «Шәрғи Зағағазијада суја еһтијач» адлы бөјүк мәғаләси дә Азербайжанда су мәсәләсинә һәср едилмишдир. О, XVIII әсрин икинчи јарысында Азербайжан ханлығлары заманы Күр-Араз овалығынын суварылмасы гәјдасыны тәсвириндә гејд едирди ки, Күрүн голларынын—бу хырда чәјларын һәр биринин сују «...ондан истифадә едән кәндләрин сајына көрә һиссәләрә бөлүнүрдү, ејни заманда һәр бир кәндин әһалисинин сајы вә онун мәшғулијјәти нәзәрә алынырды»¹. О заманкы суварма техникасынын Зәрдаби тәрәфиндән едилән тәсвири дә чоғ марағлыдыр. Бу «техника» мұхтәлиф кәндләрә верилән сујун миғдарыны чидди сурәтдә бөлмәјә имкан верирди. Зәрдабинин бу мәсәләјә даир вердији мә'лумат Азербайжанын һәм тарихи, һәм дә етнографиясы үчүн олдуғча марағлыдыр. Зәрдаби XIX әсрин әввәлләриндә Русија-Иран мұһарибәләри дөврүндә, һабелә су мәнбәләриндән истифадә гәјдасынын дәјишмәси илә әлагәдар оларағ бир чоғ сүн'и суварма гурғуларынын дағдылдығыны көстәрирди. Бу мәсәләни ишығландыраркөн Зәрдабинин мөүјјән дәрәчәдә көһнә гәјдалары идеализә етмәк мејли һиссә олунса да, бунунла белә о, чар һөкүмәт органларынын һәрәкәтләрини дүзкүн тәнғид едир вә Күр-Араз овалығынын суварылмасы үчүн әмәли чәһәтдән гижмәтли бир сыра тәдбирләр ерәли сүрүрдү.

Тарихи-етнографик бахымдан Зәрдабинин ирси илә танышлығ көстәрир ки, о, јарадычылығынын бүтүн дөврләриндә Азербайжанда суварма мәсәләләри илә марағланмыш вә суварманы әһалинин тәсәррүфатында әкинчилијин инкишаф етдирилмәсинин әсас амилләриндән бири олмасыны гејд етмишдир. «Торпағ, су, һава» әсәриндә мұәллиф сујун тәбиәтдә ролу илә јанашы, сујун нөвләрини гејд етмиш вә әкинләрин суварылмасы үчүн онла-

¹ «Каспи» гәзети, 1899, № 114.

рын һансынын даһа јарарлы олдуғуну көстөрмишдир. Зәрдаби гејд едир ки, сувармада гују вә булаг сујуна һисбәтән чај сују даһа сәрфәлидир. Бу мүнәсибәтлә «Әкинчи» гәзетиндә мұәллиф јазырды: «Һәр әкинчијә мә'лумдур ки, чај сују илә суланан јер арх илә суланан јердән артыг һасил кәтирир. Буна сәбәб одур ки, әтрафда олан јерләрдән су кәлмәкдән чај дашыр вә су о јерләрдән кәләнә хырда дашлары, јә'ни торпағы апармагдан лилли олур ки, бу лил әкин јерини гүввәтли едир»¹.

Һ. Зәрдаби дашмыш чај сујунун мәнсулдарлығын артырылмасында үстүнлүјүнү көстөрмәклә јанашы, һәммин судан нечә истифадә олунмасыны да изаһ едирди. О, баша салырды ки, чај дашанда әтрафы гәрг етмәсә дә, онун сујуну архларда сахлајыб, лил архын дибинә јығыланда ону јығыб апарыб, әкин јеринә чәкиб, јери гүввәтли етмәк кәрәк. Чајын кәнарында бир, ја бир нечә чахнаг, ја арх газыб дашмыш чајын сујуну ораја бурахыб бир-ики күн, јә'ни онун лили чахнағын дибинә јатынча сахлајыб, сонра сују сүзүб тәзәдән чајын сују илә долдуруб, бу минвал илә чахнаглара чох лил јығыб ону әрраделәр илә апарыб әкин јеринә гарышдырмаг кәрәк («Әкинчи», 1876, № 21).

Зәрдаби суварма каналларынын, су мәнбәләринин вә мешәләрин азалмасыны Азәрбајчанда әкинчилијин инкишафына мане олан әсас сәбәбләрдән бири һесаб едир. Күр саһили мешәләрин гырылмасынын ағыр нәтичәләриндән данышан мұәллиф гејд едирди ки, бу ипәкчилијин дә инкишафына мәнфи тә'сир етмишдир.

Зәрдаби һәлә 100 ил бундан әввәл Минкәчевир су анбарынын јарадылмасы идејасыны ирәли сүрмүш вә онун дәгиг јерини көстөрмишдир. «Шәрги Загафгазијада суја еһтијач» адлы мәгаләсиндә мұәллиф јазырды ки, халгымыз өз авамлығы үзүндән Күр чајындан вә онун мәнсулдар гүввәсиндән истифадә едә билмир. Азәрбајчан

халгы Күр чајыны чиловламалы вә онун гүввәсиндән өз мәгсәдләри үчүн истифадә етмәлидир.

Зәрдаби Күр чајындан истифадә етмәк вә ону чиловламаг мәсәләсини ирәли сүрәрәк јазырды: «Әслиндә гәрибә дејилмишдир ки, өз адыны бол сулу Күр чајындан алмыш Күр дүзәнлији бу чајын сујундан истифадә едә билмәсин. Буланлыг далғалар гүмлу саһилләри јујараг милјонларла пуд күбрә маддәләрини өзү илә апарыр вә кәләчәк нәсил үчүн Хәзәр дәнизинин дибиндә лај-лај ығыр; һал-һазырда кәндиләримиз саһилдә отуруб далғаларын бир-бирини нечә говдуғуну сејр етдикләри һалда, өз авамлыглары үзүндән бу судан вә күбрә маддәләриндән истифадә едә билмирләр. Бу далғалар өз «Күр» (капризныј) адына бәраәт газандырагаг кәндиләрин торпагларыны вә әкинләрини кәндиләрә лазым олан вахта дејил, нечә дејәрләр, өз кефи истәјәндә, Күрүн шылтагылығы үзүндән дашараг гәрг едир вә онлар үчүн бир туфан ролуну ојнајыр»¹. Бөјүк тәәссүбкеш сонра да сорушурду: «Нә вахта гәдәр Күр чајы бизә доғма дејил, өкәј ана олачагдыр. Ону чиловлајыб өзүмүзә табе етмәк, чөлләримизи бизә лазым олан вахта сувармага вә күбрәләмәјә мөчбур етмәк вахты дејилдирми?».

Бундан сонра һәсәнбәј Күр чајында тикиләчәк су анбарынын һарада јарадыла биләчәјини көстөрәрәк билдирди ки, бу јер Күрүн дағлардан дүзәнлијә чыхдыгы јердә, кечмиш Минкәчевир почта стансијасы јахынлығында ола биләр. Зәрдаби бу нәһәнк суварма каналынын Күр дүзәнлијинин физиономијасыны дәјишәчәјини, бунун әкинчилик вә малдарлығын инкишафына мүсбәт тә'сир едәчәјини дә әввәлчәдән көрүрдү. О, башга бир суварма анбарынын Кирдманчај вә Ағсу чајларынын суларындан јарадылмасыны да тәклиф едирди. Она көрә бу су гов-

¹ «Әкинчи» гәзети, 1876, № 21.

¹ «Каспи» гәзети, 1899, № 116.

шағы о гэдэр дэ баһа баша кэлмәјәчәкдир, чүнки этраф кәндлиләрин эһалиси дэ бу тәдбирә һәвәслә гошулар. Бунун үчүн јалныз нәзәрдә тутулан говшағын јерини онлара кәстәрмәк лазымдыр. Зәрдаби кәстәрирди ки, Түрјанчајдан ахан артыг су Гарасу адлы батаглыг әмәлә кәтирир вә һеч бир шејә јарамыр, лакин суварма каналларынын чәкилмәси илә бир тәрәфдән әкинчилијин вәзижјәти јахшылашар, дикәр тәрәфдән батаглыг вә ғамышлыгларын јаранмасынын ғаршысы алынар.

Зәрдаби гураглығы вә суварма мәнбәләринин јохлуғуну Азәрбајчанын кәнд тәсәрруфатынын инкишафына мәнфи тәсирини гејд етмәклә, онун ичтиман-игтисади сәбәбләрини дә кәстәрирди. О, Күр, Мил вә Муған дүзләриндә гураглығын әсас сәбәбини әсасән мешәләрин ғырылмасында көрүрдү.

Ирәлидә гејд етдијимиз кими, Зәрдаби Муған вә Мил дүзләриндә мешәләрин вахтилә ғырылмасыны малдарлыгла әлагәләндирирди. О, гејд едирди ки, 50—60 ил бундан әввәл Күрүн һәр ики саһили, бүтүн ахары боју мешәләрлә өртүлү иди. Лакин сонра бахымсызлыг үзүндән мешәләр ғырылмышдыр. Зәрдаби белә ағыр вәзижјәтдәи—мешәләрин ғырылмасы нәтичәсиндә суларын азалмасындан асылы олараг суварманын инкишаф етмәсинин чарәсини дүзәнләрдә мешәләрин ғорунмасы вә јени мешә золагларынын салынмасы илә бағлајырды.

Суварманын ағыр вәзижјәтинин дикәр сәбәбини исә Зәрдаби бу ишин тәшкиләтсызлығында көрүрдү. О, Көјчајын вә Түрјанчајын артыг суларынын Гарасу ады илә һачыгабул јахынлығында Күрә төкүлдүјүнү кәстәрәрәк јазырды ки, бу сујун ғабағыны кәсмәк вә ондан этраф торпагларын суварылмасыны тәшкил етмәк лазымдыр. Биздә хүсуси су идарәсинин мөвчуд олмасына бахмајараг ирригасија системи нәинки кенишләнмәмиш, әксинә, ғабаглар ханлыглар дөврүндә чәкилмишләр дә бахымсызлыг үзүндән јарарсыз вәзижјәтә дүшмүшдүр. Бунун нә-

тичәсидир ки, мөвчуд ирригасија системи вә су бөлкүсү әһалинин еһтијачларыны өдәјә билмир.

Зәрдаби өз мәғаләләриндә суварманын тәкчә әкинчилијин инкишаф етдирилмәси үчүн әһәмијјәтини гејд етмәклә кифәјәтләнмирди. О, ејни заманда елми әсасларла суварманын вахты вә ғајдалары һаггында да төвсијәләр верирди. Зәрдабијә көрә суварманы ғышын әввәлиндә һәјата кечирмәк лазымдыр, бунун нәтичәсиндә торпаг бүтүн ғыш боју гурумур, торпағын дәнәвәрлик просеси бүтүн фәсил әзиндә давам едир. Һәм дә Зәрдаби әкиннин ғышда суварылмасынын бир әһәмијјәтини бу суварманын зијанверичиләрин ғырылмасындакы ролунда көрүрдү.

Зәрдаби суварма әкинчилијинә вә судан дүзкүн истифадә олунмасына хүсуси әһәмијјәт верәрәк мөвчуд су каналларынын әһалинин тәләбатыны өдәмәмәсинин сәбәбләрини дә мүүјән етмишдир. Зәрдабијә көрә мөвчуд суварма шәбәкәси она көрә әһалинин тәләбләрини өдәмир ки, биринчиси, әһалинин мигдары артмышдыр, икинчиси, каналлары тәмин едән дағ чајларында су азалмышдыр, үчүнчүсү, суја бөјүк тәләбаты олан чәлтик әкинләринин саһәси илдән-илә кенишләнмәкдәдир. Бу да башга мөдәни биткиләрин әкиннин суварылмасына мәнфи тәсир едир, дөрдүнчүсү, суварманын дүзкүн апарылмасыдыр («Кәспи», 1899, № 210).

Зәрдаби Күр чајында сујун азалмасыны ади иш һесаб етмир, бунун ичтиман-игтисади көкләрини чамәата аһаһ едирди. О, бунунла әлагәдар «Әкинчи» гәзетиндә дәрч етдириди мәғаләсиндә јазырды ки, 20—30 ил бундан әгдәм бизим Күр чајы һәр илдә дашыб этрафы гәрг едәрди... Амма инди о чај 3—4 илдә бир дәфә дә дашмыр вә дашанда этрафы елә гәрг етмир. Авам буну көрәндә дејир ки, су азалыб вә кечән күнү јада салыб аһ чәкир.

Әһалијә сујун азалмасы сәбәбләрини елми бахымдан, һәм дә садә шәкилдә изаһ едән һәсәнбәј гејд едирди ки, доррудур, су азалыб вә буна сәбәб одур ки, зикр олан ча-

жын башында сакин олан кәсләр одун баһаландығына орада олан мешәләри ғырыб азалдылар. Амма отуруб аһ чәкмәкдән фәйда жохдур, тәзәдән мешә салмаг кәрәк ки, су артсын.

Јә'ни бөјүк тәбиәтшүнас бир даһа әһалијә мә'лум едирди ки, мешә олан јердә чохлу јағмур олуруб, бу сәбәбдән јајда белә јерләрдә мүлајим иглим, чохлу јағмур, ғышда исә шахталар аз кечир. Бүтүн бунлар исә һәмни әразиләрдә әкинчилијин инкишафына шәраит јарадыр.

Н. Б. Зәрдаби су чатышмазлығынын дикәр сәбәбини суварма мәнбәләринин бәјләрин, мүлкәдарларын әлиндә олмасында көрүб, Ләнкәран гәзасынын Әркиван маһалы кәндләри һагғында мә'лумат верәрәк «Әкинчи» гәзетиндә билдирди ки, Әркиван маһалынын сакинләри өз чәлтикләрини Виләш чајынын сују илә сулајырлар... Чајын сују нә гәдәр аз да олса халга чатарды, амма онун башындан 3 арх апарылыб. Бириси Имәс, бириси Газитски, бириси Мирибраһим бәјин јерләринә. Бу һалда о архлар халга чох зәрәр ејләјир («Әкинчи», 1877, № 10).

Гејд етмәк истәрдик ки, Зәрдаби суварманы Азәрбајчанын дүзән рајонларында әкинчилијин инкишафыны, тәрәкәмә-малдар әһалинин исә тамам отураглашмасыны тә'мин едән амил сәјмагла бәрәбәр, һәм дә онун нечә вә һансы үсулларла апарылмасы, һәјата кечирилмәси мәсәләләринә дә тохунуб, өз мүлаһизә вә тәклифләрини вермишдир. О, бир тәрәфдән әһалијә суварма мәнбәләри һагғында мә'лумат верир, дикәр тәрәфдән судан истифадә, сујун сахланмасы үсуллары илә халгы таныш едирди. Белә ки, «Әкинчи» гәзетиндә әкин саһәсинин суварылмасындан бәһс едәрәк јазырды: «...ја арх газмаг илә, ја машыны, ја чарх гурмаг илә, ја дағларын әтәјиндә бәндләр бағлајыб ораларда ғышда әмәлә кәлән сују сахлајыб сонра ишләтмәк илә әкини суламаг лазымдыр» (1876, № 20).

Демәли, Зәрдаби Азәрбајжан тәбиәти үчүн әсасән үч

васитәдән—чајлардан каналлар чәкмәји, чајларын сујуну чарх вә машыныларла башга јерә чыхармағы вә сүн'и көлләр јаратмағы әсас суварма васитәси һесаб етмишдир. О, Азәрбајчанда хүсусилә јај ајларында суја бөјүк еһтијач олдуғуну нәзәрә алараг јазда гарын әримәси заманы дашғын суларынын су анбарларында топланмасыны, ғышда исә гарын мүхтәлиф јолларла јығылыб кәлчәкдә ондан су алынмасыны да әкинчиләрә билдирди. Бу нөгтеји-нәзәрән Н. Зәрдабинин ашағыдакы фикри чох гижмәтли олуб, мүасирлик бахымындан да өз әһәмијјәтини итирмәмишдир. О јазырды: «Гураглыгдан әкини мүһәфизә етмәкдән өтрү мәсләһәт едирләр ки, јазда әкилән әкинин үстә ғышда гар јағанда ону ағачлары сүрүмәк илә јерә јатырдасан. Беләдә ондан әмәлә кәлән сујун чоху јерә һопуб, дәринә кедәр вә бу сәбәбә белә јер јајда тез гурумур» («Әкинчи», 1877, № 4). Доғрудан да Зәрдабинин көстәрдији бу үсул гарын күләк тәрәфиндән соврулуб апарылмасынын, һәм дә онун сујунун һавајы ахыб кетмәсинин гаршысыны алырды.

Н. Зәрдаби Күр чајынын саһилләриндә дамбалар гурулмасыны вә онларда сујун топланылыб сахланылмасы үчүн һовузлар јарадылмасыны мәсләһәт билдири. Она көрә белә гургулар кәнд ичмаларынын гүввәси илә дә гурула биләр. О, суварма мәнбәләриндән данышаркән кәһриз вә артезиан гујуларынын газылмасыны да сәрфәли һесаб едирди, чүнки Зәрдабинин фикри илә десәк, бу суварма мәнбәләриндән Азәрбајчанда та гәдим заманлардан истифадә едилмишдир. Зәрдаби көстәрди ки, кәһриз васитәси илә чыхарылмыш 10—15 гујунун сујуну бирләшдирмәклә суварма үчүн кифәјәт гәдәр су әлдә етмәк мүмкүндүр.

Н. Зәрдаби суварманын кәлчәк инкишаф перспективләриндән бәһс едәрәк артезиан гујуларынын газылмасыны да фәјдалы сәјырды. Артезиан гујуларындан чыха-

рылан су васитәси илә Африкада сусуз чөлләрин јашыл-лашдырылмасыны мисал көстәрән Зәрдаби бу үсулу әсасән Шәрғи Загафғазия үчүн перспективли саһә һесаб едирди. Лакин о, артезиан гујуларынын газылмасында мүәјјән гајдаја риајәт олунмасыны вә бу һагда хүсуси ганун гәбул едилмәсини мәсләһәт көрүрдү. Ону да дејәк ки, артезиан үсулу илә суварманын Абшерон јарымада-сында бағчылыг вә бостанчылығын инкишаф етдирилмә-си үчүн даһа вачиб олдугуну узагкөрәнликлә һәлә о вахт көстәрмишидир.

Араз вә Күр чајларынын Азәрбајчанын бүтүн әразиси боју ахмасына бахмајараг әһали әсләр боју онларын сујундан әкинчиликлә кифајәт гәдәр истифадә едә бил-мәмишидир. Зәрдаби буна көрә дә, јухарыда көстәриллиди ки ми, Күрүн сујуну чиловламағы вә бу мәгсәдлә су ан-барлары јарадылмасы зәрурәтини ирәли сүрүрдү. Араз-дан суварма каналларынын чәкилмәси илә Муған чөлү-нү мәһсулдар әразилә чевирмәјин мүмкүн олдугуну сөј-ләјирди. О, аран јерләриндә суварма каналларынын чәкилишинин зәрурилији илә јанашы бу ишин кәләчәкдә мүсбәт нәтичә верәчәјини дә көрүрдү. Зәрдабијә көрә Муған, Мил вә Күдрү дүзләри суварылмадығына көрә һеч бир кәлир вермир, әвәзинә хәзинә һәмин дүзләрин һәр десјатинини илдә 20 гәпијә өрүш үчүн ичарәјә верир, һалбуки башга шараитдә һәр десјатин минимум 200—300 манат кәлир верә биләрди. Икинчиси, суварма каналла-ры чәкилишинин мүсбәт нәтичәсини Зәрдаби даһа мүһүм бир проблемлә—малдарлыглә мәшгул олан тәрәкәмә әһалинин һәмишәлик отураг һәјата кечмәси илә әлагә-ләндирир вә јазырды ки, бу онларын торпаға бағланма-сыны тәмин едәр, әһалијә мэдәни вә сәһијјә хидмәтини асанлашдырар, онларын мәишәтинин јахшылашдырыл-масына сәбәб олар. Нәһајәт, Зәрдаби Күрсаһили әрази-синин памбыгчылығын инкишафы үчүн мүнәсиб иглимә маликлијини дә гејд едәрәк, бу тәсәррүфат саһәсинин дә

суварма әсасында гурулдуғуну көстәрир вә суварманын бурада һәјат мәсәләси олмасы нәтичәсинә кәлир.

Зәрдабинин 1900-чү ил «Каспи» гәзетиндә чап олун-муш бир мәгаләсиндә Күрүн һәр ики саһилиндә торпа-ларын суварылмасы үчүн әл вә бухар насосларынын тәт-бигинин әһәмијјәти гејд едилмишидир. һәмин мәгаләдә Л. Ј. Хан-Аговун су илә ишләдилән вә онун васитәсилә әкинләри, бағлары, бостанлары вә чәлтик плантасијала-рыны чох асан сурәтдә суваран автоелеватор һаггында мәлуMAT верилир.

Зәрдаби ихтиранын мүәллифинә мәсләһәт көрүрдү ки, техникасыны вә ону ишләдә билән техник вә устала-ры тәчили олараг һачыгабул, Күрдәмир, Учар, Ләки вә Јевлах стансијаларына көндәрилмәсини тәшкил етсин. Зәрдабијә көрә әһали бу насосларын үстүлүјүнү јәгин едәндән сонра мәмнунијјәтлә онлардан истифадә етмәјә башлајачагдыр.

Һ. Зәрдаби «Шәрғи Загафғазиянын керилији» адлы мәгаләсиндә («Каспи», 1899, № 213) гејд едир ки, Күр дү-зәнлији мәһсулдарлығына көрә һеч дә Нил вадисиндән кери галмыр, лакин суварманын вә мешәләрин олмасы үзүндән бура әлверинсиз иглимли јарарсыз әразилә чев-рилмишидир. Беләликлә, Зәрдаби иглим илә мешә өртүјү арасында гырылмаз әлагә олдугуну ајдын көрәрәк үрәк ағрысы илә мешәләрин гырылмасынын тәәссүбүнү чәкирди. һәмин мәгаләдә о, Күр саһили әһалисинин өз торпагларынын сувармадан мәһрум олмасыны да көстә-рирди.

Бунунла да Зәрдаби Күрүн сујундан јалныз ајры-ајры саһибкарларын истифадә етмәләринин әлејһинә чыхыр, онун үмүмхал малы олмасыны көстәрирди. О, бунун Мил, Муған вә Күдрү дүзләриндә суварманын инкиша-фына вә демәли, бүтүнлүкдә кәнд тәсәррүфаты мәһсулла-рынын истәһсалына мәнфи тәсирини гејд едирди.

Азәрбајчанда кәнд тәсәррүфатынын керилијинин сә-

бәбини Зәрдаби һеч дә әһалинин мәдәни керилијиндә де-
жил, үмумијјәтлә, дөврүн ичтимаи-игтисади һәјатында
көрүрдү. Кәтирдийимиз дәлилләр буну демәјә әсас верир
ки, Зәрдаби Азәрбајчанын дүзән зоналарында кәнд тә-
сәррүфатынын инкишафыны сувармада көрмүш, суварма
каналлары вә мәнбәләриниң јарадылмасы илә изаһ ет-
мишдир. Мәһз буна көрә дә о, Азәрбајчанда суварманын
әһәмијјәти вә јери һаггында өз дөврү үчүн сон дәрәчә
әһәмијјәт кәсб едән силсилә мәғаләләр јазыб, онун араш-
дырылмасыны өзүнә вәтәндашлыг борчу сајмышдыр.

Һәсәнбәј Зәрдабинин әкинчилик мәдәнијјәтимизлә,
еләчә дә суварма мәсәләләри илә бағлы тәклифләри, мү-
лаһизәләри јалныз Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин
гәләбәсиндән сонра јеринә јетирилмишдир. Онун тәсвир
етдији дәли Күр чиловланмыш, халгынын тәсәррүфаты-
на, сәнајесинә, мәншәт вә мәдәнијјәтинә гуллуғ көстәрән,
онун ири аддымларла инкишафында өз јери олан ана
Күрә чеврилмишдир.

Зәрдабинин һәлә бир әср бундан әввәл бөјүк узагкө-
рәнликлә мүәјјән етдији јердә Күрүн габағы кәсилмиш,
орада elektrik стансијасы јарадылмышдыр. Күр чајы
үзәриндә гурулуб, Минкәчевир су-електрик стансијасы
адланан бу әзәмәтли гургу тәкчә Азәрбајчанда дејил, бү-
түн Загафгазија республикаларына ишыг верир.

Зәрдаби дөврүнүн дәли Күрү үзәриндә јарадылмыш
Минкәчевир су анбары бу күн Азәрбајчанын мин һектар-
ларла әкинини, памбыг саһәсини су илә тә'мин едир. Су
елимиздә-обамызда һәмишә диррик, күн-күзәрән симво-
лу һесаб олунуб. Елә Зәрдаби дә суја бу үмидләрлә, бу
амалларла бахыб вә инаныб ки, мин километрләрлә Азәр-
бајчан әразисиндән ахан Күр чајы нә вахт исә өз бол
сујуну әсрләрлә бу суја һәсрәтлә бахан доғма халгына
нәһајәт ки, гыјачаг, ондан әсиркәмәјчәкдир.

Јери кәлмишкән дејәк ки, бу күн биз Зәрдабинин су-
вармаја бағладыгы үмидләрин дә Азәрбајчанда артыг

һәјата кечирилдијинин шаһиди олуруғ. Бунунла да бөјүк
тәбиәтшүнәсын узагкөрәнлији, онун һәлә јүз ил бундан
әввәл дедији сөзләрин, идејаларын һәјатилији тәсдиг
олунду. Зәһнимизчә бүтүн бунлар Зәрдабинин Азәр-
бајчанда суварма мәдәнијјәтинин инкишафы һаггында-
кы елми ирсинин нә гәдәр вачиб, һәјати олдугуну сүбүт
едир.

Халгымызын әкинчилик мәдәнијјәти илә бағлы јуха-
рыда көстәрдијимиз материаллар бир даһа сүбүт едир ки,
Һ. Зәрдаби бүтүн һәјаты боју Азәрбајчан кәнди илә үзви
шәкилдә тәмәсда олмуш, торпағын шумланмасы, шум
аләтләри, әкинчилик системләри, техники биткиләрин
әкилиб-бечерилмәси илә бағлы мәсәләләр, гаршылыгы
јардым формалары вә суварма кими сырф етнографик
мөвзулар онун јарадычылығынын күндәлик мөвзусуна
чеврилмишдир. Онун бу саһәдә гојуб кетдији зәһкин ирс
бу күн дә өз елми әһәмијјәтини сахламагдадыр.

МАЛДАРЛЫГ МЭСЭЛЭЛЭРИ

Тэбин-чографи шэраитинин мүнәсиблији, кениш јайлаг вә гышлаглара малик амилләри Азәрбајчанда малдарлығын кениш инкишаф етмәсинә сәбәб олмушдур. Башга сөзлә десәк, малдарлығын инкишафыны тәмин едән бүтүн тэбин вә ичтимаи-игтисади амилләрини Азәрбајчанда мөвчудлуғу, гәдим дөврләрдән тәсәррүфатын бу сәһәсинин әһалинин әсас мәшғулијјәт формаларындан биринә чеврилмәсинә имкан вермишдир. «Малдарлығы әкинчликкә бирликдә әсрләр боју јерли әһалинин игтисади һәјатынын әсасыны тәшкил етмишдир»¹. Доғрудан да халгымызын бу гәдим тәсәррүфат сәһәсинин өјрәнилиб тәдгиг едилмәси сәһәсиндә апарылмыш ахтарышлар вә онларын нәтижәсиндә әлдә едилмиш мадди мәдәнијјәт нүмунәләри јухарыдакы фикри тәсдиг етмәклә јанашы, һәм дә јерли малдар әһалинин бу сәһәдә зәнкин ән'әнәләрә малик олдуғуну демәјә әсас верир. Апарылмыш тәдгигатлар малдарлығыдакы ән'әнәләрин, форма вә методларын узун әсрләр боју ејни олуб, чох бөјүк дәјишкликләрә мәрүз галмадығыны демәјә әсас верир.

Малдарлыг һәсәнбәјин јашајыб-јаратдығы XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндә дә әһалинин тәсәррүфат һәјатында апарычы сәһәләрдән бирини тәшкил едирди. Тэбин-чографи шэраитинә ујғун олараг һәтта XIX әсрин икинчи

¹ Т. Ә. Бунјадов. Азәрбајчанда малдарлығын инкишафы тарихиндән. Бақы, Елм, 1969, сәһ. 3.

јарысында Азәрбајчанын бир сыра гәзаларында малдарлығы тәсәррүфаты әһалинин башлыча мәшғулијјәти иди. Һ. Зәрдабинин билаваситә вәтәни сајылан Ширван вә она гөншү Муған әразиси әһалисинин чох бөјүк гисми малдарлығы, хусусилә гојунчулуғла мәшғул олурду. Ајдындыр ки, Азәрбајчан малдарларынын һәјатына, тәсәррүфат мәшәтинә јахындан бәләд бөјүк мүтәфәккир өз әсәрләриндә бундан јан кечә билмәзди. Һ. Зәрдабинин ирси илә танышлыг һәгигәтән дә онун малдарлығы тәсәррүфаты һағында хејли дәјәрли фикир вә мүләһизәләр сөјләдијини көстәрир. Һәм дә онун бу һагдакы фикирләринин бу күн дә өз актуаллығыны сахладығыны демәјә әсас верир. Бу чәһәтдән Зәрдабинин Азәрбајчанда малдарлығын мәшәјји мәсәләси һағындакы мүләһизәләри марағлыдыр. Һәсәнбәјә көрә малдарлығын бу әразидә тарихән инкишафына сәбәб буранын әлверишли тэбин-чографи шэраити—јайлаг вә гышлағларын мөвчудлуғу олмушдур. Гафгазын тэбини шэраити өзлүјиндә бу әразидә гојунчулуғун зәрури тәсәррүфат сәһәси кими тәшәккүл тапмагына кениш имкан јаратмышдыр.

Зәрдаби «Гафгазын кустар сәнәтләри» («Каспи» гәзети, 1900, № 148) адлы мәгаләсиндә бунун ичтимаи-игтисади көкләрини бир мүтәхәссис кими тәһлил едәрәк көстәрирди ки, гојунчулуғун инкишафы үчүн башлыча шәрт һесаб олунан отлағларымыз дүзәнлик сәһралардан башлајыб, башы гарлы Алп чәмәнликләринәдәк давам едир. Бу исә о демәкдир ки, Азәрбајчанын әразисиндә гојунун гыдаланмасы, отламасы үчүн илин бүтүн фәсилләриндә имкан вардыр. Белә ки, дүзәнликләрдә чох еркән от көјәрир, даһа сонра һаваларын истиләшмәси илә әлағадар јазын сонунда бурада артыг от гурумага башлајыр. Буну өз тәчрүбәсиндә мүәјјән едән гојунчуларымыз јазын сонунда гышлағлары тәрк едиб, бу дөврдә бол көј отла зәнкин јайлағлара галхырлар. Јајы Алп чәмәнликләриндә кеңирән малдарлар августун сонунда тәдричән јайлағлар

дан ашағылара, дүзәнлијә енмәјә башлајырлар. Пајыз јағынтыларынын тәсири нәтижәсиндә дүзәнликләрдә көј от көјәрир ки, бу да јенә—гојун-гузу сүрүсүнүн ота төләбатыны там өдәјирди. Гејд едәк ки, ингилабдан әввәлки этнографик әдәбијјатымызда малдарлығын инкишафы үчүн биринчи, бәлкә дә башлыча амал сајылап бу чәһәти һ. Зәрдаби гәдәр дүзкүн изаһ едән икинчи бир мүүллифәрәст кәлмирик. Малдарлыг тәсәррүфатымызын инкишафына тәсир көстәрән бу амил тәһлил едән Зәрдаби јазырды ки, дедикләримиз үзүндән Азәрбајчанда гојун сүрүләри бүтүн ил боју отла тәмин олунур вә јенә бу сәбәбдән сүрүләрин сахланмасы бизә чоһ да баһа баша кәлмир. Бүтүн бунлардан сонра о, белә нәтичәјә кәлирди ки, демәли, бүтүн Гафгаз халгларынын, еләчә дә Азәрбајчан халгыны гојунчулугла мәшғул олмаға сөвг едән амил буранын тәбии шәраитидир. Мәһз буна көрә дә бу әразинин истәр дағлыг вә истәрсә дә дүзән әһалиси гојунчулугла мәшғулдур. Ән'әнәјә вә тәбии шәраитә ујғун дүзәнликдә јашајан әһалиси өз мал-гарасы илә јайда јайлаға, дағлыг әразинин әһалиси исә гышда гышлаға көчәрәк һәјат кечирирләр.

Доғрудур, Зәрдаби малдарлыг вә малдар әһалинин мәишәти мәсәләләри һаггында хүсуси тәдгигат әсәри јазмамышдыр. Лакин онун «Әкинчи», «Қаспи» гәзетләриндә, дөври журналларда бу мәсәләләрә даир хејли мәгаләләри чап олунмушдур. Һәмин јазылар Азәрбајчанда малдарлыг тәсәррүфатыны этнографик бахымдан тәдгиг етмәк үчүн гижмәтли фактларла зонкиндир. Дүзүнү десәк, һ. Зәрдабинин бу сәһәдәки әсәрләри онун јашадығы дөврдә Азәрбајчанда малдарлыг тәсәррүфатынын вәзижәти һаггында там тәсәввүр јаратмагла јанашы, һәм дә бу сәһәнин тәдгиги үчүн дәјәрли бир мәнбәдир. О, «Әкинчи»нин биринчи нөмрасиндә гәзетин мөгсәд вә вәзифәләрини мүәјјән едәрәк билдирди ки, икинчи фәсилдә һәмчинин малдарлыгдан вә маллардан әмәлә кәлән мәнсул-

лардан данышыг олачагдыр, јәни бизим вә ја гејри вилајәтләрдә нә гисм маллар сахламагдан вә ја нә төвр сахламагдан вә онлардан әмәлә кәлән шәјләри нә төвр јахшыраг әмәлә кәтирмәкдән данышыг олачагдыр. Демәли, гәзетин икинчи фәсли «Әкин вә зираәт хәбәрләри» адландырылса да, бурада малдарлыг мәсәләләри дә әкинчиликлә јанашы ишыгландырылды.

Һәсәнбәј Зәрдабинин елми ирси илә танышлыг бизә белә бир гәнаәтә кәлмәјә әсас верир ки, о, Азәрбајчан малдарлыг тәсәррүфатынын иңинки ичтимаи-иғтисади әһәмијјәти илә, һәтта бу сәһәнин этнографик хүсусијјәтләри илә дә јахындан таныш иди. Бу бахымдан онун «Әкинчи» гәзетиндә чап етдирдији «Елми—һејванатдан» башлығы алтында силсилә мәгаләләри диггәти хүсусилә чәлб едир. Ајдын олур ки, Зәрдаби һејванларә мүхтәлиф хүсусијјәтләринә көрә группашдырыр, онларын тәснифатыны верир. О јазыр ки, елми-һејванат (мүүллиф бурада зоолокијаны нәзәрдә тутур—*Е. Ч.*) һејванаты ики гисм едиб: бириси сүмүклү вә бириси сүмүксүз. Сүмүклү һејван... дөрд јерә тәгсим олуб: биринчиси мәмәли һејван, икинчиси түүр (гуш), үчүнчүсү зәваһир (тысбаға, кәртәкәлә, илан, гурбаға), дөрдүнчүсү әсмак (балыг)¹.

Һәмин мәгаләдән ајдындыр ки, һәсәнбәј мал-гараны көвшәјән вә көвшәмәјән даһа ики група бөләрәк онларын этнографик хүсусијјәтләрини шәрһ едир. Онун бу гәбилдән олан башга бир мәгаләси исә «Гарамал» адланыр. «Дәбистан» журналынын 1907-чи ил 4-чү нөмрасиндә чап едилмиш һәмин мәгаләдә сығыр адландырылан гарамал дырнағына, дишләринин јерләшмәси хүсусијјәтләринә, һабелә тәсәррүфатдаки әһәмијјәтини көрә тәһлил олунур вә ондан үч чүр истифадә едилдији көстәрилик: «Онларын еркәјини ки, она өкүз дејирик, арабаја, ја чүтә гошурлар... Инәкдән сүд сағыб, јағ, пендир вә гејрә гајырырлар. Һәр икисини кәсиб, әтини јејирләр». Даһа сонра

¹ *Һ. Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри. Баки, Азәрнашр, 1960, сәһ. 337.*

мәгаләдә дежилир: «Бу нә'фләрин үчүнү дә көтүрмәк истәјәнләрин һејванлары артыг күчлү олмајырлар, онларын сүдү вә эти артыг олмајыр. Одур ки, Авропа вилајәтләриндә һејваны сечмәк илә онлардан үч гисм һејван әмәлә кәтирибләр».

Этнографик бахымдан мәгаләдә диггәти чәлб едән хүсусијјәт бир дә ондан ибарәтдир ки, бурада әтлик, сүдлүк вә гошгу мәсәди илә истифадә едилән малын јерли әламәтләри көстәрилик, онларын һансы үсул вә гәјдаларла әлдә олунмасы ајдынлашдырылыр: «Күчлү һејванын ки, ишләмәк үчүндүр, бујнузлары ири, бојну јоғун, дөшү кендир. Сағылан һејванын бојну, бујнузлары назик, дөшү енсиз, амма бәдәнинин дал тәрәфи јоғун вә әмчәкләри иридир. Эти јејилмәк үчүн сахланан һејван бәдәнинин габаг вә дал тәрәфләри кәрәк бәрабәр јоғун олсун»¹.

Һ. Зәрдаби габагчыл малдарлыг мәдәнијјәтинә малик халгларын сечмә үсулу илә мал чинсләри јаратмасыны, бу јолла јарадылан гарамалын даһа чох әт вә сүд вермәсини дәнә-дәнә гәјд едиб көстәрирди ки, онларын (һејванлары—Е. Ҷ.) еркәк-дишиләрини сечиб, мирур илә бир нечә јүз илин мүддәтиндә әләһиддә гисм һејванлар әмәлә кәтирирләр ки, бизим өкүздән 5—6 пуд әт вүсул оlanda, онларын әтликдән өтрү сахланан һејвандан 25—30 пуд әт вүсул олур. Бизим сағмал инәјимиз 5—6 стәкан сүд верәндә вә өзү дә 2—3 ај сағыланда, онларын сүд һејваны күндә 32 бутулка сүд верир вә өзү дә ки, ил узуну сағылыр. Буну нәзәрә алан һәсәнбәј Азәрбајҗан малдарларына изаһ едирди ки, биз дә истәсәк белә һејван сахлаја биләрик. Лакин бу гәбилли мал чинсләринин һәр биринин 5—6 јүз маната сатылмасыны вә буна көрә дә онларын Азәрбајҗанда јохсул кәндли күтләси тәрәфиндән алына билинмәсәсини көрән Зәрдаби чамаата мәс-

ләһәт көрүрдү ки, оранын буғаларындан бирисини алыб кәтирәрәк јерли мала гатышдырмагла, даһа сонра онлардан алынан балалары сечмәклә, бир нечә илдән сонра јени мал чинси әлдә етмәк олар. Оун фикринчә бу јолла әмәлә кәлән һејван һәм чох сүд верәр, һәм дә сахланмасы асан олар.

Азәрбајҗанда јерли мал-гара чинсләринин аз мәнсулдарлыгы мәсәләси Һ. Зәрдабини һәлә XIX әсрин 60—70-чи илләриндә нараһат едән проблемләрдән бири олмушдур. Буну «Әкинчи» гәзетинин 1877-чи ил 12-чи нөмрәсиндә дәрч етдирдији мәгаләсиндән ајдын көрүрүк: «Авропа әһлинин үч гисм малы олур: сүд, әт вә ишләтмәк үчүн. Сүд малынын сүдү чох, әти аз, әт малынын әти чох, сүдү аз олур, ишләјән малын әти, сүдү аз, амма күчү чох олур».

Әтлик вә сүдлүк малын јетиширилмәси тәчрүбәсиндән бәһс едән Зәрдаби бу саһәдә Авропа халгларынын тәчрүбәсиндән дәнә-дәнә сөһбәт ачараг јазырды ки, инкилис вә гејри Авропа малдарлары сәј едиб өз малларыны јахшылашдырыблар. Бөјүк тәбиәтшүнас халгыны бу саһәдәки јениликләрлә таныш едир, һәм дә кәндлиләрә онларын јолларыны көстәрирди: «...маллары бир гејр төвр илә јахшылашдырмаг мүмкүндүр. Нечә ки, јахшы ајғыры илхыја гошанда илхы мирур илә јахшыланыр, һабелә гејри мәмләкәтләрдә ә'лаланмыш малын кәләләрини сүрүјә гошанда ондан сүрү јахшыланыр» («Әкинчи», 1876, № 6).

Зәрдаби бурада Азәрбајҗан малдарларына мә'лумат верирди ки, бу јолла чинсләширилмиш малы Авропа вилајәтләриндә вә һәтта бизим Тифлис шәһәриндә дә сатырлар.

Этнографик бахымдан мәгаләдә диггәти чәлб едән дикәр чәһәт бурада мал-гаранын әламәтләрә көрә фәргләндирилмәсидир. Һ. Зәрдаби әтлик вә сүдлүк мал-гаранын хүсусијјәтләрини белә тәсвир едирди. «Һејванын ајаглары

¹ Һ. Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри. Бақы, Азәрнәшр, 1960, сәһ. 390.

гыса олдугчан жаваш јеријир вѳ белѳ агыр тѳрпѳнѳн мал тез кѳкѳлир. Она бинѳнѳн кѳк мал иѳтѳјѳн кѳслѳр ѳ малларын ајаглары гысаларынн сечиб онларын балаларындан ајаглары чох гыса оланынн сахлајыб, ...бу минвал илѳ бир гѳринѳдѳн сонра ајаглары чох гыса вѳ ѳзѳ тез кѳкѳлѳн мал ѳмѳлѳ кѳтириблѳр». Зѳрдаби малдарлыг тѳсѳррѳфатында һансы һѳјваны нѳ мѳгсѳдлѳ сахламагы билмѳји ѳһалијѳ мѳслѳһѳт кѳрүрдү. Она кѳрѳ «башы кичик, бојну вѳ бујнузлары назик, дѳшү енсиз, гарны јѳкѳ вѳ кирдѳ, сағрысы чанлы, гујругу назик вѳ ѳмчѳји јѳкѳ ѳламѳтлѳр һѳјванын сүдлү олмасынн кѳстѳрѳн ѳсѳс нишанѳлѳр һѳсѳб едилир. Даһа сонра ѳ, бурада сүдүн јағлылыг дѳрѳчѳсинн мѳзјѳнлѳшдирмѳк вѳ сүд мѳһсулларынн ишлѳнмѳси үчүн бир сыра ѳһѳмијјѳтлин мѳслѳһѳтлѳр верирди.

Сүдлүк мал-гаранын ѳламѳтлѳри иѳѳ һѳсѳнбѳј тѳрѳфиндѳн мѳгалѳдѳ ашагыдакы кими сѳчијјѳлѳндирилирди. «Башы кичик, бојну вѳ бујнузлары назик, дѳшү енсиз, гарны јѳкѳ вѳ кирдѳ, сағрысы чанлы, гујругу назик вѳ узун, ѳмчѳклѳри јѳкѳ олдугда сүдү зијадѳ олур». Мѳгалѳннн мѳѳллифи бунлары билдирмѳклѳ јанашы, һѳм дѳ јазырды ки, зикр олан нишанлардан савајы малдар кѳрѳк онун сүдлүлүјүнү имтаһан етсин. Чүнки мал үчүн доғана-чан онун сүдү мѳлѳлѳн олмас.

ѳз дѳврүнүн һѳјвандарлыг үсулларынн вѳ гајдаларынн тѳһлил едѳн Зѳрдаби, һѳмкѳндлилѳринѳ мал-гаранын тѳвлѳ шѳрантиндѳ сахланмасынн тѳвсијѳ едѳрѳк «ѳкинчи» гѳзетиннн илк нѳмрѳсиндѳ бунунла ѳлагѳдар јазырды ки, Гағгазда гарамал чох сахланѳр, амма онлардан гејри вилајѳтлѳрдѳки кими мѳнфѳѳт олмур. Чүнки биз мал-гара сахламагы, хүсусилѳ онлар үчүн тѳвлѳлѳр тикѳиб, бу тѳвлѳлѳрдѳ онлара ѳлѳф вермѳји билмирик. Одур ки, бу сѳбѳблѳрѳ кѳрѳ бизим малларымыз корлуг чѳкиб, зѳиф олурлар. Јѳнѳ ејни сѳбѳблѳн мала нахошлуг дүшѳн заман јахшы сахланмыш малдан јүзү тѳлѳф олурса, бизим зѳиф малдан даһа чох тѳлѳф олур. Кѳрүндүјү кими, Зѳрдаби

бурада јерли мал-гара чинслѳриннн аз мѳһсулдарлыгы илѳ јанашы онларын дүзкүн сахланмамасынн тѳнгид едир, дикѳр тѳрѳфдѳн иѳѳ халгынн бу саһѳдѳ башга халгларын габагчыл тѳчрүбѳси илѳ таныш едиб, онларын да бундан истифадѳсинн малдарлара мѳслѳһѳт кѳрүрдү.

Һ. Зѳрдаби ѳз дѳврү үчүн чох бѳјүк јенилик сѳјылан бу идејаны тѳкчѳ «ѳкинчи» гѳзети сѳһифѳлѳриндѳ лејил, һабелѳ даһа сонралар «Каспи» гѳзетиндѳ дѳ давам етдирмишдир. Бу бахымдан онун «Каспи» гѳзетиннн 1899-чу ил 267-чи нѳмрѳсиндѳки «Малдарлыгын инкншафы вѳ јахшылашдырылмасы тѳдбирлѳри һаггында» адлы мѳгалѳси вѳ бурада ирѳли сүрүлѳн мѳсѳлѳлѳр Азѳрбајчанда малдарлыг тѳсѳррѳфатынн арашдырылмасы бахымындан хүсуси ѳһѳмијјѳт кѳсб едир. Мѳгалѳдѳ ирибујнузлу мал-гаранын, һабелѳ гојунчулугун халгымызын тѳсѳррѳфат мѳишѳтиндѳ јерн вѳ ѳһѳмијјѳтн елми сурѳтдѳ тѳһлил едилмишдир. Зѳрдаби јазыр: «Биздѳ малдарлыгга га гѳдим дѳврлѳрдѳн мѳшғул олурлар. Сүд, пендир вѳ дикѳр ағарты мѳһсуллары ири шѳѳрлѳрѳ сатыша кѳндѳрилмѳклѳ јанашы, һѳм дѳ кѳнд ѳһалисинн ѳсѳс азугѳсинн тѳшкил едиб, һѳтта ѳти дѳ ѳвѳз едирди!». «ѳ јазырды ки, бизим ирибујнузлу јерли мал-гара артым, ѳтлик вѳ јерли мѳһитѳ ујғунлашма бахымындан јайылмаға вѳ горунмаға лајигдир. Јалнз онун сүдлүлүјүнѳ диггѳт етмѳк лазымдыр. Бундан ѳтрү јерли-мал-гаранын чинс һѳјванларла чүтлѳшдирилмѳсинн ѳһалијѳ мѳслѳһѳт кѳрүрдү. Бунунла јанашы малдарлыгын халгын игтисади һѳјатында мѳһүм рол ојнадыгынн нѳзѳрѳ алагаг, Зѳрдаби јерли мал-гара чинслѳринн јахшылашдырмаг, һабелѳ ѳһалиннн чинс һѳјванлар алыб, онларын јерли мал-гара илѳ чүтлѳшдирилмѳси мѳгсѳди илѳ ѳлкѳннн мѳхтѳлиф јерлѳриндѳ чинс һѳјванлар сахламагы һѳкумѳт органларына мѳслѳһѳт кѳрүрдү. Мѳгалѳдѳ мѳһүм ѳһѳмијјѳт кѳсб едѳн дикѳр мѳ-

1 Г. Зардаби. Избранные статьи и письма. Баки, Азѳрбајчан ССР Елмлѳлѳр Академијасынн нѳшријјаты, 1962, сѳһ. 256.

сәлә чамышчылыгга әлагәдардыр. Бурада дејилир ки, Азәрбајчанын дүзәнлик вә чај вадиләриндә чамышчылыг та гәдимдән мә'лумдур. Инәјә нисбәтән даһа чох сүд вермәси вә јағлылыгынын инәк сүдүндән ики дәфә артыг олмасына көрә Зәрдаби чамышы Азәрбајчанын дүзән рајонлары үчүн әвәсиз гарамал сајараг, бу тәсәррүфат саһәсинин инкишаф етдирилмәсини вә бунунла јанашы јерли чамыш чинсләринин јахшылашдырылмасыны Азәрбајчанда малдарлыг тәсәррүфатынын тәхирәсалынмаз проблемләриндән бири сајырды.

Мараглыдыр ки, Зәрдаби мал-гара чинсләринин јахшылашдырылмасында әсас амилләрдән бирини дә јемдә көрүр вә дејирди ки, бу мәгсәдлә Азәрбајчанда индијәдәк әһалимизә мә'лум олмајан от әкининин кенишләндирилмәсинә башламаг лазымдыр. Бунунла да о, мал-гаранын тарихән ата-баба үсуллары илә отарылмасы, јемләnmәси вахтынын чохдан өз әһәмијјәтини итирдијини көстәрир вә јерләрдә мәдәни отлаглар јарадылмасы идејасыны ирәли сүрүрдү.

Азәрбајчан халгынын мәншәтиндә эт, сүд вә јун кими мәһсулларын чох мүнүм ролуну баша дүшән Зәрдаби, бурада гојунчулуғун инкишафыны да лазым биләрәк көстәрирди ки, јерли әһалини кејфијјәтли әглә та'мин едән әтлик гојунмузу башга чинсләрлә чүтләшдирмәк јолу илә һәм әтини вә һәм дә јунуну артырмаг мүмкүндүр. Бунунла јанашы о, Азәрбајчанда меринос вә гаракул гојун чинсләринин дә сахланмасыны әһалијә мәсләһәт көрүрдү.

Һаггында бәһс етдијимиз мәгаләдә Зәрдаби чох бөјүк узагкөрәнликлә Азәрбајчанда һәлә һеч кимин ағлына кәлмәјән гушчулуғ тәсәррүфатынын инкишаф етдирилмәси проблемини ирәли сүрүрдү. О, гејд едирди ки, хүсусилә отлагларын чатышмазлыгы үзүндән малдарлыгын инкишафына шәраит олмајан зоналарда гушчулуғ тәсәррүфаты үчүн мұвафиг шәраит вардыр. Дағ чајларымызын вә көлләримизин саһилләрини су гушларынын сахланма-

сы вә инкишаф етдирилмәси үчүн фајдалы амил сајан һәсәнбәј даһа сонра јазырды ки, тојуг сахламагдан өтрү бизә шималда олдуғу кими хүсуси бина тикмәјә еһтијач јохдур. Бума көрә дә о, Азәрбајчанын мүхтәлиф јерләриндә нүмүнәви гушчулуғ фермалары тәшкил етмәји вачиб вә фајдалы сајырды. Бир тәсәррүфат саһәси кими Азәрбајчанда гушчулуғун инкишаф етдирилмәси мәсләси һ. Зәрдабијәдәк XIX әср әдәбијјәтиндә тәсадүф олунмур. Бөјүк алимин бу арузу Азәрбајчанда демәк олар ки, чох кеч, әсасән әсримизни 50-чи илләриндән сонра һәјатә кеңирилмәјә башламыш вә доғрудан да онун фајдалы бир тәсәррүфат саһәси олдуғу артыг сүбута јетирилмишдир.

Гејд етдијимиз кими, кечән әсрдә Азәрбајчанда малдарлыг тәсәррүфатынын мүнүм бир саһәсини гојунчулуғ тәшкил едирди. Тәдгигатлар һәтта XIX әсрдә Азәрбајчанда гојунчулуғла мәшғул олан ихтисаслашдырылмыш тәсәррүфатларын мөвчудлуғуну тәсдиг едир. Она көрә дә гојунчулуғ тәсәррүфаты илә бағлы мәсләләр Зәрдабинин јарадычылыгындан кәнарда гала билмәэди.

Натурал тәсәррүфатын характеринә, һабелә азәрбајчанлы әһләсинин мәшәт тәләбинә ујғун олараг XIX әсрдә Азәрбајчанда әсасән габа јунлу јерли гојун чинсләри јетишдирилди. Әһалинин јун мәмулатына, хүсусилә халча-палаз тохумаға тәләбаты, башга сөзлә десәк, азәрбајчанлы әһләсинин бунларсыз кечинә билмәмәси, габа јунлу гојунун сахланмасыны зәрури едән шәртләрдән бири иди. Мәһз бу сәбәдән Азәрбајчанда тичарәт-әмтәә мүнәсибәтләринин инкишаф етмәдији дөврдә јерли гојун чинсләри халгын бу тәләбатыны тамамилә өдәмәклә, гојунчулуғ зоналарында халчачылыг, кечәчилик, тохучулуғ кими мүхтәлиф сәнәт саһәләринин инкишафына әсәсли зәмин јарадырды. Лакин XIX әсрин икинчи јарысындан е'тибарән Русијада тохучулуғ сәнәјесинин хаммала бөјүк тәләбаты, Азәрбајчанда гојунчулуғун башга истиға-

мәтдә инкишафына сәбәб олду. Тәсәррүфатда зәриф јунлу гојунлара даһа үстүнлүк верилмәси зәурүәти мејдана чыхды. Малдарлыг тәсәррүфатынын инкишафыны дөврүн тәләбатына артыг чаваб вермәдјини көрән, ону елми сурәтдә әсасландыран Зәрдаби «Әкинчи» гәзети сәһифәләриндә (1876, № 23) гојун чинсләриндән сөз ачараг јазырды: «Инсан гојуну үмдә онун әтиндән вә јунундан өтрү сахламағына ики гисм гојун олур: бириси ки, ону бизләр һәм сахлајырыг, әт гојундур ки, онун гујруғу пијли, әти јағлы олур вә о бириси гујруғу пијсиз вә јуну назик олур ки, она јун гојуну дејирләр». О, даһа сонра јун гојунунун јерли гојунлара нисбәтән чох јун вермәсини, һәм дә бу јунун јерли јундан бир нечә дәфә баһа гижмәтләндирилмәсини гејд едәрәк јазырды ки, бизим гојунун јунунун пуду 5 маната кедәндә, јун гојунунун јунунун пуду 30—40 маната кедир.

Јашадығы дөврүн ичтимаи инкишафы хусусијјәтләрини дәриндән тәһлил едән Зәрдаби даһа сонра мәгаләдә Азәрбајчанын артыг тичарәт сәһнәсинә чыхдығыны көрәрәк әһалини инандырырды ки, артыг зәрифјунлу гојунчулуға хусуси әһәмијјәт вермәк вахты чатмышдыр. «...Бу һалда һәр тәрәфдән јоллар ачылдығына гејри-тајфаларын тачирләри бизим јунумузу алмаға кәлир. Беләдә јахшы олур ки, бизләрдә јун гојуну сахлајыб, артыраг мәнфәәтбәрдар олаг. Доғрудур, зикр олан гајда илә биз өз гојунumuzун јунуну назик едә биләрәк, амма бу, чох вахт вә зәһмәт истәр. Јахшы олар ки, гејри јерләрдә әмәл кәлән назик јунлу гојуну ки, она меринос дејирләр, кәтириб сахлајаг вә бир дә чүнки бизим адам гојун әти јемәјә адәт едиб, она бинаән дәхи јахшы олар ки, ол гојунлардан кәтириб бизим гојуна гарышдыраг ки, онлардан төрәјән гојунун һәми јуну назик, һәми әти јахшы олсун».

Көрүндүјү ки, Н. Зәрдаби Азәрбајчанда малдарлыг тәсәррүфатынын дөврүнүн тәләбатына ујғун јени әсаслар

үзәриндә инкишаф етдирилмәсини дәнә-дәнә тәблиғ етмиш, онун иғтисади сәмәрәлилијини инандырычы фактларла әһалијә чатдырмышдыр. Һәм дә о, малдарлығын һансы иғтисади зәмин үзәриндә инкишаф етдирмәјин јолларыны да көстәрмиш, бу һагда инди дә, өз әһәмијјәтин итирмәјән әмәли тәклифләр вә елми мүләһизәләр ирәли сүрмүшдур. Зәрдаби чох бөјүк узагкөрәнликлә һәлә бир әср бундан әввәл малдарлығын инкишафыны мөһкәм јем базасынын јарадылмасы илә әлағәландирәрәк јазырды ки, әләфијјат нә гәдәр ә'латәр олдугчан онун нәф'и дә артачагдыр («Әкинчи», 1877, № 4). О, мал-гаранын артырылмасы үчүн кәндлиләрә нөвбәли әкинчилијин инкишаф етдирилмәсини вә бунула да һејвандарлыг үчүн јем-отлаг јарадылмасыны төвсијә едирди. Зәрдаби даһа сонра нөвбәти әкинчиликдә гарғыдалы биткисиндән кениш истифадә етмәји вә онун һәм торпағы гүввәтләндирирмәјә вә һәм дә мал-гара үчүн јем кими хусуси әһәмијјәтә малик олмағыны елми дәлилләрә әсасландыраг «Әкинчи» гәзетинин 1877-чи ил 4-чү нөмрәсиндә јазырды: «Авропа әһалинин јери аз олдуғуна һејванлар үчүн әләфи дә әкирләр. Јазырлар ки, гарғыдалы, јә'һин пејғәмбәр бугдасы о әләфләрин һамысындан јахшыдыр. Әввәлән, онун көкү дәринә кетдијинә, јери нә ки, күчдән салмыр, һәтта дәхи гүввәтли едир. Санијән, онун һәм башыны, һәм белимини ат, мал јахшы гејир».

Демәли, Н. Зәрдаби һәлә бир әср бундан әввәл Азәрбајчанда гарғыдалы биткисини әкилиб-бечәрилмәсинин һәм әкинчилик вә һәм дә малдарлыг үчүн иғтисади чәһәтдән фәјдалылығыны елми әсасларла сүбута гејирмишдир.

Н. Зәрдаби мал-гаранын јемлә тә'мини мәсәләсинә хусуси әһәмијјәт вериб, даһа бир нечә мәгәләсиндә буна тохунмушдур. «Шәрги Загафгазијада ев һејванларынын вәзијјәти һаггында» адлы мәгаләсиндә¹ һәсәнбәј һәмин

¹ «Каспи» гәзети, 1901, № 81.

мәселәжә хүсуси јер верәрәк гышда мал-гараја от, јем верилмәмәси үзүндән јаза чох арыг, мүллифин өз дили илә десәк «бир дәри, бир сүмүк» вәзијјәтиндә чыхмасыны гејд едир вә сонра да көстәрирди ки, кечмишдә бизим әһалимиз мал-гара үчүн еһтијат от, јем иә олдуғуну билмәзди. Чүнки зәнкин от еһтијатына малик кениш өрүшләр онларын ихтијарында олурду. Бу әвәзсиз өрүшләрдә һејван гышда да отарылып, һәм дә гышын бу әразидә чох аз давам етмәси үзүндән әһали гышлык ота еһтијач дүјурду.

Бунунла јанашы малдарларымызын белә бир ән'әнәсини дә бура әләвә етмәк вачибдир ки, кечмишдә ел-оба кәндин гышлаг отлагларыны горуг кими сахлар, орада гышадәк һеч кимин мал-гојун отарылмасына ичазә верилмәзди. Буна көрә дә горуг сахланан гышлагларда гыш узуну кифајәт гәдәр от еһтијаты оларды. Мәһз бу сәбәбләрдән әһали Азәрбајчанда тарихән гыш үчүн от топламаға еһтијач һисс етмәмишдир. Бу ән'әнә Азәрбајчанын әксәр зоналарында тәтбиг олундуғундан малдарлар чох вахт гышлык от әлдә етмәји өзләри үчүн артыг иш сајырдылар. һеч шүбһәсиз ки, бу амил ингилаба гәдәрки Азәрбајчанда малдарларын гыш үчүн тәбии от әлдә етмәмәси сәбәбләриндән бири олмушдур.

Лакин П. Зәрдабинин јаздығы кими, әһали артымы вә мал-гаранын чоһалмасы нәтичәсиндә артыг һәмин отлаглар хүсусилә гыш заманы һејванатын ота олан тәләбатыны өдәјә билмирди. Одур ки, бу сәбәбдән сон ијирми-отуз илдә бизим кәндиләримиз гыш үчүн јем еһтијаты көрмәјә башламышлар. Лакин бунунла јанашы, һәсәнбәј е'тираф едирди ки, биз һәлә јемлик от әкмәјә башламамышыг. Бунун һәјата кеһирилмәсинин әһәмијјәтини төвсијә едән Зәрдаби даһа сонра мәгаләдә кәндлиләрә билдирди ки, бир сыра өлкәләрдә, мәсәлән, Алманијада бу ишә һәлә јүз ил бундан әввәл башланмышдыр. Орада Иоанн Шуберт адлы бир садә кәндли вәһши јонча тохумларыны топлајыб әкмиш вә бу саһәдә хүсуси мүвәфғәијјәт

газанмышдыр. Бундан сонра орада јончанын әкилиб-бечәрилмәси кениш јајылмаға башламышдыр. Зәрдаби Азәрбајчан кәндлиләринә билдирди ки, анчаг бу јолла биз дә мал-гарамызы гышда ачлыгдан гуртара биләрик («Каспи», 1901, № 81).

Көрүндүјү кими, Азәрбајчанда малдарлығын инкишафыны мэдәни отлаг вә бичәнәкләрин салынмасы илә бағлајан Зәрдаби бу саһәдә башга халqlарын тәчрүбәсиндән истифадә етмәји мәсләһәт билир, онун һәјата кеһирилмәси јолларыны көстәрирди.

П. Зәрдабинин Азәрбајчанда малдарлығын инкишафыны әкинчиликдән даһа чох мүнасиб сајмасы да марағлыдыр. Онун фикринчә һејвандарлык мәһсуллары истеһсалы итгисади чәһәтдән әкинчилик мәһсулларынын истеһсалындан кәнд әмәкчиләри үчүн даһа әлверишли вә кәлирилидир. Бунунла әлағәдәр олараг о јазырды ки, тахыл гижмәтләри даима ениб-галхдығына көрә әсасыны әкинчилик тәшкил едән тәсәррүфат јахшы мәһсул дөврүндә белә кифајәт гәдәр кәлир верә билмәз. Харичи базарларын тәдгиги исә көстәрир ки, бејнәлхалг базардакы шәраит тахыл ихрач едән өлкәләрә һисбәтән һејвандарлык мәһсуллары ихрач едән өлкәләр үчүн даһа әлверишлидир. Буна көрә Русија үчүн итгисади нөгтеји-нәзәрдән ән биринчи вәзифә бу мәһсулларын ихрачатчысы олмаға чалышмағдыр ки, бу мәһсуллара даими тәләб вар вә онларын гижмәтләри истеһсалчылар үчүн зәрәрли олан ениб-галхмалара мәрүз галмыр¹.

Зәрдаби тәрәфиндән Азәрбајчанын бә'зи зоналарынын әһалиси үчүн малдарлығын әкинчилијә һисбәтән даһа мүнасиб тәсәррүфат саһәси һесаб едилмәсинин диқәр сәбәбини зәннимизчә буранын тәбии-чоғрафи шәраитиндә ахтармағ лазымдыр. Белә ки, XIX әсрдә Азәрбајчанын дағ әтәји әразиләриндә суварма шәбәкәсинин олмамасы үзүн-

¹ «Каспи» газети, 1899, № 267.

дөн әкинә жарарлы торпаглар суварылмырды. Бурада дәмјә әкинчилик әсас јер тутурду ки, бу да тәбии шәраит-дән, јағышын јағыб-јағмамасындан асылы олдуғундан әһалинин тахыла еһтијачыны өдәјә билмирди. Бир сөзлә, дағлыг зоналарында әкинчилик она сәрф едилән зәһмәтә чох вахт чаваб вермәдијиндән, әһали малдарлыг тәсәррүфаты илә мәшгул олмағы даһа мүнәсиб сајырды.

Дикәр тәрәфдән, Азәрбајчанын дүзәнлик, башга сөзлә, әкинчилији суварма үзәриндә гурулан рајонларында да суја олан бөјүк еһтијач, суварма каналларынын азлыгы, Күр вә Араздан сујун көтүрүлә билинмәмәси кимп сәбәбләр, бу әразидә дә малдарлыгы әкинчиликдән үстүн тәсәррүфат сәһәсинә чевирирди. Мәһз бу амилләр Зәрдабијә јахшы мә'лум иди. Одур ки, о бунлары нә зәрә алараг малдарлыгы Азәрбајчан үчүн әсас тәсәррүфат сәһәси һесап едирди.

Һ. Зәрдабинин малдарлыг тәсәррүфаты илә бағлы фикрләри арасында малдарлыгын формалары, көчәрилик мәсәләләри дә мүһүм јер тутур. Бунунла әлагәдар олараг о, бир нечә мәгалә јазыб, бу проблемени ишыгландырмышдыр. Бу бахымдан онун «Бизим көчәриләр» вә «Көчәриләрин һојатындан» башлыгы илә чап етдирдији мәгаләләри хүсусилә диггәти чәлб едир. Зәрдабинин мәгаләләриндә бу мәсәләнин нечә гојулдуғуна кечмәздән әввәл бу проблемени ајдынлашдырылмасы наминә ингилаба гәдәр ки Азәрбајчанда малдарлыгын вәзијјәти, даһа доғрусу, онун һансы формаларда мөвчуд олмасы барәдә бир нечә сөз дәмәји лазым билирик.

Мә'лумдур ки, чар һөкүмәти Азәрбајчанда өзүнүн верки системини сәһманә салмаг, ону асанлашдырмаг үчүн јерләрдә вахташыры әһалинин учотуну, сијаһыјаалынмасыны кечирирди. Әсасән чар мә'мурлары тәрәфиндән апарылан бу сијаһыјаалмаларда Азәрбајчанда малдарлыгыла мәшгул олуб, јәјдә јајлаға, гышда гышлага көчән вә өз араларында өзләрини шәрти олараг көчәри адлан-

дыран малдар әһалини демәк олар ки, «көчәри» истилаһы алтында групплашдырараг, тарихи әдәбијјатә салынмыш вә бундан гидаланан тарихшүнаслыг да һәмнин термини саф-чүрүк етмәдән олдуғу кими әдәбијјатә кәтирмишидир. Ингилабдан әввәлки тарихшүнаслыгдан доған бу сәһв, биртәрәfli фикир, һәтта совет дөврүндәки тәдгигатчыларымызын әсәрләринә дә өзүнә јол тапмышдыр. Лакин сон илләрдә профессор М. Ә. Исмајыловун апардығы тәдгигатлар нәтичәсиндә тарихшүнаслыгымыздакы бу чашбашлыға бир нөв сон гојулуб, тарихи һәгигәт үзә чыхарылмышдыр¹.

Мәсәлә бундадыр ки, Азәрбајчанын тәбин-чоғрафи шәраити тарихән бурада малдарлыгын отураг вә көчмә олмагла ики формада инкишаф етмәсинә сәбәб олмушдур. Республикада апарылмыш тарихи-етнографик тәдгигатларын нәтичәсиндә малдарлыгын бу формалары, пабелә онларын характерик, фәргли чәһәтләри өјрәнилмишидир вә биз дә бурада онларын үзәриндә дајанмаг фикриндә дејилик. Тәкчә ону бир даһа хатырлатмаг истәјирик ки, әһалинин гојун сүрүләрини јәјдә јајлаға, гышда гышлага сүрмәси хүсусијјәти көчәри малдарлыг үчүн башлыча шәрт сајыла билмәз. Бу, Азәрбајчан тәбиәтинин сојуғундан, истисиндән, јағышындан-гышындан ирәли кәлән бир һал олуб, тарихән вә инди дә малдарлыгын әсас хүсусијјәтләрини тәшkil етмишидир.

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, ингилабдан әввәлки әдәбијјатда «көчәри» истилаһы алтында әслиндә әһалинин көчмә һиссәси баша дүшүлмүр вә Зәрдаби дә көчәрилији мәһз бу мә'нада ишләтмишидир. Нәсәнбәј дә бизим көчәриләр дедикдә әһалинин о зүмрәсини нәзәрдә тут-

¹ М. А. Исмајлов. К вопросу об историографии так называемого кочевого скотоводства в Азербайджане в XIX—начале XX вв. Азәрб. ССР ЕА «Хәбәрләри» (тарих, фәлсәфә вә һуғуг серијасы) 1973, № 1, сәһ. 20—28; јенә онун: О характере так называемого кочевого скотоводства в Азербайджане в XIX—начале XX веков. Јенә орада, № 3, сәһ. 51—59.

мушдур ки, онлар јајда јајлаға, гышда гышлаға көч едирди, Демәли, бунлар бизим баша дүшдүжүмүз көчәриләр дејилди вә елә Зәрдабинин өзү дә мәһз бу фикирдә иди. Һәсэнбәј жазырды ки, бизим көчәриләр чоҳдан көчәри олмагдан әл чәкмишләр. Белә ки, һәр көчәри дөвләтдән көтүрдүјү торпагда пајызлыг тахыл вә жазлыг биткиләр әкиб бечәрир. О, нә көчәридир ки, гышлагда галыб, тахылыны бичиб тајалајыр, онлары гаровулчуја тапшырдыгдан сонра өз мал-гара сүрүсү илә даға чығыр. Беләликлә о, көчәри кими танынан малдарларын даими јашајыш мәскәнләринә малик вә онларын әкин-бичинлә мәшгул олмасыны көрүрдү. Одур ки, Һәсэнбәј чоҳ һаглы олараг дејирди ки, белә дә көчәри олар? Даһа сонра Зәрдаби бурада јајлаглардан истифадә гајдаларынын малдарлар үчүн сәрфәсиз олмасы фактыны хатырладыр вә жазыр ки, јајлагдан истифадә шәртләри алверчиләр тәрәфиндән елә дәјишилмишдир ки, көчәриләр артыг августун орталарында өз гышлагларына гајыдыб, өзләринин көнд тәсәруфаты ишләри илә мәшгул олмаға мәчбурдурлар.

Көрүндүјү кими, Һ. Зәрдабинин «Көчәри» әздәндирыгы малдарлар чоҳ аз мүддәтдә, чәми ики ај өзләринин гышлагларыны тәрк етмәли олурду. Һәтта тәрәкәмләр үмумијјәтлә, мал-гараларынын сајыны азалдыб, бирдәфәлик отураг һәјата кечмәк арзусундадырлар. Анчаг бунун ичтимаи-игтисади көкләрини шәрһ едәрәк Һәсэнбәј көс-тәрирди ки, бу һеч дә малдарлыгла мәшгул олан әһалинин арзусундан, истәјиндән асылы дејилдир. Зәрдабинин фикринчә, Азәрбајчанда артыг һеч елә бир малдар ич-масы јохдур ки, онлар даими јашајыш јери, торпаг саһәси ајрылмасыны ханиш етмәмиш олсун. Лакин һәр дәфә онлара «торпаг һәлә бөлүшдүрүлмәмишдир» дејә рәдд чавабы вериләр вә бу јолла ханишләри јеринә јетирил-мирди.

Азәрбајчан малдарларынын јашајышына, мәишәт вә мәдәнијјәтинә јахындан бәләд олан Зәрдаби онларын кү-

зәранына тәәссүфләнир, бу гәбилли әһалинин мәишәт ке-рилијини бир сыра тәдгигатчылардан фәргли олараг онларын мәшгулијјәтиндә дејил, әксинә, рус чаризминин Азәрбајчандакы мүстәмләкәччилик сијасәтинин нәтичәсиндә көрүрдү. Һәм дә Зәрдаби малдар әһалини гулдур адландыранлары гәтијјәтлә писләјир вә жазырды ки, Азәрбајчанда көчәри ады илә мәлум олуб, һәјатыны, күзәрә-ныны, бүтүн доланачағыны мал-гарада, гојун сүрүсү архасында кечирән малдарларымыз һеч вахт гулдур олмамыш вә ола да билмәзләр. О, әһалинин малдарлыг-да, гојунчулугла мәшгул олмасынын сәбәбини дөврүн ичтимаи-игтисади амилләриндә, халгын мәишәт тәләблә-риндә көрүр вә гејд едирди ки, әкәр онлар һәр күн өз сү-рүләри далынча кетмәсәләр, сүрүдә һејван галмаз. Чүнки «дағбәји, елбәји» ады илә мәлум олуб, әслиндә малдар-ларын һәјаты һесабына долананлар аддымбааддым он-лары изләјирләр.

Көрүндүјү кими, Азәрбајчанын малдар әһалисинин һәјат тәрзинә, јашајышына дөврүн конкрет тарихи шә-рајатиндән бахан Зәрдаби јахын вахтларда онларын да һәјатында јени дөврүн, јени мәишәтин башландығына инаныр вә бу арзу илә жазырды: «Көчәриләрнимизлә бир-ликдә үмид едирик ки, Загафгазијанын бир нечә јүз мин көчәри әһалиси (јә'ни малдарлар—Е. 4.) онлара вәд олунмуш торпаглары алыб көчәриләрин көмәксиз вә фә-рәһсиз һәјатына нисбәтән даһа тә'мин олунмуш јени һә-јата башлајачаглар»¹.

Һәм дә Зәрдаби малдарларын јени һәјата дахил олма-ларыны, онларын мәишәт вә мәдәнијјәтиндә, һабелә тә-сәрууфат һәјатларында бөјүк дөнүшүн башланғычы кими јијмәтләндирирди. Она көрә әһалинин отураг һәјата кеч-мәси әкинчилијин инкишафына вә беләликлә дә мәһсул боллуғуна сәбәб олачагдыр. Суварма шәбәкәсинин ин-

¹ «Каспи» гәзети, 1899, № 152.

кишафына тәкан верәрәк әһали ичәрисиндә сәһијјә хидмәтинин јахшылашдырылмасы үчүн шәраит јарадачагдыр. Даһа сонра бу тәдбирләр мал-гаранын мүхтәлиф хәстәликләрдән тәләф олмасынын гаршысыны алар, малдарлар ичәрисиндә динин, мөвһуматын әвзинә, мәдәниј-јәтин јајылмасына кәтириб чыхармыш оларды.

Јухарыда кәтирдјимиз мисаллардан ајдын олур ки, Зәрдаби һәлә о дөврдә Азәрбајчанда малдарлығын формалары мәсәләсинә дүзкүн јанашмыш, тәбиин-чогафи шәраитә ујгун мал-гаранын јазда јәјлаға, пајызда гыш-лаға гајтарылмасыны көчәрилик үчүн башлыча шәрт һесаб едән XIX әср мүәллифләриндән фәргли олараг онун сәбәбини конкрет шәраитдә көрүрдү.

Малдарлығын мүхтәлиф мәсәләләри илә јанашы биз Зәрдабинин јарадычылығында елат-тәрәкәмә әһалинин јашајыш тәрзи, доланачагы, бир сөзлә, мәишәти илә дә таныш олуруг. «Әкинчи» вә «Каспи» гәзетләри сәһифәләриндә чап етдирдји бир сыра мәгаләләриндә о, малдарларыны ади сәһијјә, мәишәт хидмәтиндән кәнарда галдыгларыны дәнә-дәнә гејд етмишдир. Зәрдаби јазырды ки, Азәрбајчан кәндлиләринин һесабына милјонлар газанан јерли вә әчнәби капиталистләр, еләчә дә дөвләтин өзү һеч вахт әһалинин бу үмдә-күндәлик һәјати мәсәләләри илә мәшғул олмаға вахт тапмајырлар. Онун бу сәпкидә јаздығы мәгаләләриндә биз чаризмин, јерли һакимијјәт орگانларынын чидди тәнгидинә раст кәлмәклә јанашы, һәм дә әһалинин бу бәладан гуртарылмасы јоллары илә дә үзләширик. «Әкинчи» гәзетиндә дәрч етдирдји бир мәгаләсиндә Зәрдаби адыны ешидиб, өзүнү көрмәјән Гаф-газда, о чүмләдән Азәрбајчанда әһалинин куја хош күзәрән кечирмәсини дүшүнәнләрә, күман едәнләрә бир нөв һәгигәти данышыр, малдар әһалинин ачыначаглы доланачағыны, мәишәтини тәсвир едәрәк јазырды: «Гышын чилләсиндә ахшам дүшүб. Обанын газмаларыны тамам гар басыб. Ора-бурадан гар ичиндән түстү чыхыр. Мал-

гара гајыдыб газмалара кәлиб. Обанын әһли өврәт кишијә гарышыб. Кими әлиндә күрәк ағылларын ичинин гарыны атыр, кими төвләјә мал сүрүјүр, кими көпәкләрә јал биширир, кими гурд јаралајан малларын јарасына бахыр, кими көтрүм дүшән маллары газмаја сүрүјүр. Хүләсә, бөјүкдән кичијә һәрә бир ишлә мәшғулдур» («Әкинчи, 1876, № 17). Јерли јериндә, бәзәксиз-дүзәксиз тәсвири верилмиш малдар мәишәти, һәсәнбәј тәрәфиндән бурада санки бәдин әсәр сәвијјәсинә галдырылмышдыр. Ејни һалы биз онун «Каспи» гәзетиндә (1900, № 252) «Көчәриләрин һәјатындан (натурадан)» адлы мәгаләсиндә дә көрүрүк. Бурада да биз гыш вахты Му-ғанда һәјат кечирән малдарларын јашајышынын, мәишәтинин чанлы тәсвирини көрүрүк. Зәрдаби малдарларын күндәлик кечинәчјини, обада ваге олан һадисәләри о дәрәчә инандырычы тәсвир едир ки, бу бизә онун дәфәләрлә һәмин гышлагларда олмасыны, чобанларла јахынлыг етмәсини, һәтта онларын газмаларында кечәләмәсини демәјә әсас верир. Әкс тәгдирдә, Зәрдаби чобан-малдар әһалинин мәишәтини, күзәрәныны белә дә-гиглији илә тәһлил вә тәсвир едә билмәзди.

Һәмин мәгаләләрдә малдарларын һәјат тәрзиндән дө-зүлмәз мисаллар кәтирәрәк гејд едирди ки, мәһз бу ја әјани нәтичәсиндә һәр ил минләрдә касыб өлүб, һәјатдан кедир. Чүнки әһали тибби хидмәтдән кәнардыр, кәнддә антисанитарија һөкм сүрүр. Бунлары дејиб, Көјчај гәзасынын тимсалында тибби хидмәтин вәзијјәти һагғында мәлүмат верән Зәрдаби јазырды ки, бизим гәзанын јекәнә һәкими Соломон Премудрыј һеч бир кәнд үзү көрмәдән Көјчајда јашајыр. һәсәнбәј даһа сонра онун һеч бир имканы, вәсайти олмадығыны гејд едиб јазыр ки, бу бојда бөјүк гәзанын әһалисинә хидмәт етмәк, ондан өтрү тибби ләвазимат алмаг үчүн нә чоһ, нә аз, илдә чәми 30 манат вәсаит бураһылыр («Каспи», 1890, № 333).

Буна көрә дә Азәрбајчан кәндиндә гызылча, сарылыг,

чичэк, тиф кими хэстэликлэр ади hala чеврилмишди. Елинин бу агыр дэрдлэрини өз үзэринэ көтүрэн Һэсэнбэј кэнддэки бу дэһшэтлэри мэтбуат васитэсилэ дөвлэт идарэлэринэ чатдырса да, бунлар анчаг кагыз үзэриндэ галырды. Буну онун 1885-чи ил октябрын 10-да Зэрдабдан «Каспи» гээтенин көндэрджи мәктубдан чох ајдын көрүрүк. О, һәмни мэгалэдэ кэнди гызылча хэстэлији агзына көтүрдүјүнү гејд едир, эһалини «тахыл бичэм кими бичидијинэ» бахмајараг, һеч бир тэдбир көрүлмэдијинэ тәэсүфләнирди. Ушаглар бурада милчэк өлэн кими өлүр дејэн Зэрдаби бир нечэ дэфэ мәктубла бу һагда лазыми јерлэрэ мүрачигэт етдијини вэ бунун һеч бир нэтичэ вермэдијини хатырлајыр. Буна көрө дэ Зэрдаби өз догма кэндинин ушагларына тибби јардым көстәрмэк, онлары өлүмдэн гуртармаг, пејвэнд етмэк үчүн һеч олмасса она лазыми тибби лэвазимат көндөрилмэси һаггында јухары даирэлэрэ мүрачигэт етмэк мәчбуријјетиндэ галыр. Лакин Зэрдаби буна да наил ола билмэдијинэ ачыјыр вэ јазыр ки, мәним хаһишими јенэ сәһра күләјинэ бәнзэдиб, сөзүмү һавада гојдулар.

Бу гәбилдэн олан башга бир мэгаләсиндэ исэ Зэрдаби јерләрдэ һөкүмэт нүмајәндэлэринин хэстэликлэри гәсдэн өрт-басдыр етмәсиндән сөһбәт ачыр вэ јазыр ки, мәним «Каспи» гээтиндэ тиф, Сибирјарасы (јәни гарәјара—Е. 4.) хэстэлији илә әлагәдар чап олунумш мэгаләмлэ әлагәдар олараг Зәрдаба һәким көндөрилмишди. Лакин кәндхуда хэстэлэрин јерини демәјәрәк, 110 јашлы бир кишини һәкимэ көстәриб, көзлэринин көрмәмәсини, гулагларынын ешитмәмәсини она бәјан етмишди. Лакин сонра мәним тәһрикин илә һәким бир хэстәни јохлајыб, доғрудан да онун тиф хэстәлијинә тутулдуғуну мүзјән етмишдир («Каспи», 1885, № 255). Бунунла да о, кәндхударларын, чар мә’мурларынын, јерли нүмајәндэлэринин көз көрә-көрә эһалинин өлүмүнә баис олдуғуну әјан едирди. Јенә һәмни мэгаләдэ Зәрдаби Көјчәј гәзасынын

Күрд Шабаны кәндиндэ тиф хэстәлијиндән хејли чамаатын, о чүмләдән кәндин кәндхудасынын, онун арвадынын вэ гардашынын өлмәсинә бахмајараг, мән гәза полис приставындан бунунла әлагәдар һансы тэдбирләр көрмәлэрини сорушдугда, о, бу һагда биздә јазылы-рәсми мә’лумат јохдур дејә мәнә чаваб вердијини гејд едир. Һэсэнбэј даһа сонра тәэччүблэ сорушур ки, көрәсән артыг һәјатда олмајан кәндхуданын, онун аиләсинин өлүмү хәбәрини чоһдан билән гәза приставына рәсми һалда ким онларын өлүм хәбәрини вермәлидир? Јә’ни бир һалдыр ки, кәндләрдә һөкүмәтин өз нүмајәндэлэри өлүр, ому бирүзә вермирләр, бәс јерли эһалинин өлмәси илә марағланан тапылачагмы? О, чаваб верир ки, әлбәттә, јох. Бүтүн бунларын сәбәбини ичтиман мүһитдә, эһалинин авамлығында көрән бөјүк маарифчи јана-јана јазырды ки, гәзада бир хэстәхананын, аптекин олмамасы үзүндән эһали анчаг моллалара, чадукәрләрә, түркәчарләрә үз тутур, онлардан имдад көзләјирләр. Бизим исә һәләлик онлара гаршы мүбаризә апармаг имканымыз јохдур. Олур ки, о, јекәнә чыхыш јолуну эһалини баша салмагда, чадукәрләрә инанмамағы тәблиғ етмәкдә вэ бунунла әлагәдар конкрет әһәмијјәтә малик мэгаләләр јазыб чап едирмәкдә көрүрдү.

Дөврүнүн диқәр габагчыл маариф вә елм хадимлэри кими Н. Зәрдаби дэ Азәрбајжан кәндинин керилијини чаризимнә мүстәмләкәчилик сијасәтиндә, дөврүн ичтиман-игтисади гурулушунда көрүрдүсә, әксинә чар чиновниклэри буну үмумиликдә эһалинин анаданкәлмә һагислијиндә, габилијјәтчә зәиф олмасында; сәвијјә бахымында керилијиндә көрүб, бунунла изаһ едирдилә. Бу кими бахышлара гаршы е’тираз сәсини учалдан Зәрдаби алман шәргшүнәсы Вамберин «Шәрг һәјаты вә әхлагы үзрә очеркләр» (СПБ, 1887) китабына јаздығы рәјдә Шәрг халгларынын әгли керилијини, габилијјәтсиз олмасы вә бу кими чәһәтлэрин бу халгларда анаданкәлмә олмасы-

нын¹ сахта, жанлыш олдуғуну гејд едэрэк «Экинчи» гэзетиндә жазырды ки, Шэрг мустәбидләри вә ислам дини руһаниләри адамлары дини әсарәт алтына алмамьшдан әввәл Шэрг халглары мэдәни инкишаф чәһәтдән Авропа халгларындан чох ирәлидә кедирди. Анчаг инди «Мәғриб», јә'ни хачпәрәст вилајәтләри вә Мәшриг, јә'ни ислам вилајәтләри елм тәһсил етмәјә гејр төвр бахырлар. Мәғриб сә'ј едир ки, елм халга бәјан олсун вә һәр кәс елм јолу илә иш түтсун ки, зијадә мәнфәәт тапсын. Амма Мәшриг елм јолларыны халгдан кизлин сахлајыр. Лакин ислам бина олан вахта Мәғриб илә Мәшригин белә тәфавүтү олмајыб... Она бинаән ол вахт исламда олан һүкәмалар һеч бир мәмләкәтдә јох иди» («Экинчи», 1876, № 9).

Мағаләдә даһа сонра дејилир: «Елә ки, хәлифәләрин јериндә солтанлар, шаһлар, ханлар әјләшдү вә халгын ипи руһаниләрин әлине дүшдү, һөкүмәт әһли өз нәф'индән өтрү халгы көзүбағлы сахламағ үчүн мәктәбханаларда шәриәт адамларынын, бош сөзләри бир-биринә јапышдырдыр ибарә илә данышмағын далынча дүшүб, халгы јохсул вә сәркәрдан едиб өзләри кеф вә ләззәти-дүнјаја мәшгул олдулар. Халгы елм јолундан узаға салдылар».

Һ. Зәрдаби мағаләнин сонунда Шэрг халгларынын бу тәлејинә ачыјыр, халгына гуртулуш јолуну көстәрир вә гејд едир ки, Вамберин кәләмы дүшмән сөзү олса да, ону охујанлар бурадан дүзкүн нәтичә чыхарсынлар. Чүнки «Инди Мәшриг-зәмин гоча вә хәстәдир... Бу төвр илә 500 илдән зијадәдир ки, ислам зүлмәтә гәрг олуб, елмдән вә дүнјадан бихәбәр олдуғуна јохсуллуғдан мирур илә тәләф олур». Лакин бүтүн бунларла јанашы Зәрдаби халгынын хошбәхт кәләчәјини көрүр вә буна наил олмағ үчүн халгыны елмә, мэдәнијјәтә јијәләнмәјә чағырырды.

¹ З. Б. Көјүшов. Азәрбајчан маарифчиләринин етик көрүшләри. Бақы, Азәрбајжан ССР Елмәр Академијасынын нәшријјаты, 1960. сәһ. 82.

«Ондан өтрү мәишәтдә, һәјәтда хырда шеј јох иди. Инсан јашајышынын бүтүн мадди шәртләри, бүтүн амилләри с-јни әһәмијјәтә малик иди. Һәлә XX әсрин лап илк илләриндә Һәсәнбәј Азәрбајчан кәндиндә һамамын олмадығына тәәсүфләнирди. «Кәндимизин бир зәрури тәләбаты»¹ башлығы алтында јаздығы мәғаләсиндә о, бир тәрәфдән чар чиновникләринин әсрләр боју Азәрбајжан кәндиндә һамам олмамасы вә инди дә бунсуз кечинмәјин мүмкүнлүјү тезисини писләјир, диқәр тәрәфдән һәм елми вә һәм дә тибби бахымдан кәндләрдә һамам тикилмәси вахтынын чатдығыны көстәрирди. Зәрдаби билдирди ки, һәјәт артыг јүз ил бундан әввәлки һәјәт дејил, о дәјишмишдир. Инсан организми артыг хәстәликләрә дөзмүр, о зәифләмишдир. Она көрә дә онун сағламлығы үчүн бәдәнин тәмизлији вачибдир. Бу исә кәнддә һамамын олмасындан асылдыр. Буна көрә дә о бу сәһәдә кәндилләрә көмәк етмәји дөвләт идарәләриндән тәләб едирди. Бүтүн бунлар Зәрдабинин халг мәишәтимизә нә гәдәр јахын, нә гәдәр бағлы олдуғуну бир даһа тәсдиг едир.

Јухарында дејиләнләрдән ајдын олур ки, XIX әсрдә Азәрбајчанда маддарлыг тәсәруффатынын вә маддарларыла мәишәтинин этнографик бахымдан тәдгиги үчүн Һ. Б. Зәрдабинин әсәрләри гижмәтли мәнбә сајыла биләр. Һәмин әсәрләрдә индијәдәк Азәрбајчан этнографијасында аз, һәм дә зәиф өјрәнәлимиш бир сыра мәсәләләр: ев һејванларынын гошгу, әтлик вә сүдлүк кими истифадә едилмәси, јени чинсләринин әлдә олунмасы; бу сәһәдә Авропа халгларынын чохилик тәчрүбәси вә онун Азәрбајчанда тәтбиг олунмасы зәрурәти; јени мал-гара чинсләринин һәм емпирик вә һәм дә елми јолларла алынмасына даир мәсләһәтләр; ев һејванларынын мәһсулдарлығыны артырмағ үчүн онларын бәсләнмәси гајдаларынын ән'әнәви вә елми тәшкили; бунунла әләгәдәр јем еһтијаты јаратмағ

¹ «Кәсп» гәзети, 1900, № 272.

вә җемлик әкени үчүн төвсијәләр; сүд мәһсулларынын һазырланмасы вә бу сәһәдә елми јениликләр өз әксини тапмышдыр.

Ғ. Зәрдабинин әсәрләриндә ајдын изаһыны тапмыш дикәр мүнүм мәсәлә Азәрбајчанда малдарлығын формаларыдыр. Кечән әсрә анд олан бир сыра әсәрләрдә Азәрбајчанда әһалинин малдарлыгга мәшғул олан һиссәси сәһвән көчәри адландырылырды. Малдарларын һәјатына вә мәишәтинә јахындан бәләд олан Ғ. Б. Зәрдаби исә бир сыра мәгаләләриндә бу фикрин әлејһинә чыхараг әсаслы дәлил вә сүбутларга көчәрилик мәсәләсинин маһијјәтини ајдынлашдырмышдыр.

Беләликлә, бөјүк алимни халгымызын малдарлыг төсәррүфаты һаггында инди дә өз әһәмијјәтини итирмәјән зәнкин ирси, һәмнин проблеми тәдгиг едән мүасир тарихчиләр, етнографлар үчүн сон дәрәчә фәјдалы бир мәнбә олдуғуна һеч чүр шүбһә галмыр.

МАДДИ МӘДӘНИЈӘТ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Ғ. Б. Зәрдаби ирси Азәрбајчан халгынын тәкчә төсәррүфат һәјаты вә мәишәтини дејил, һәм дә мадди мәдәнијәтини өјрәнмәк бахымындан олдуғча гијмәтли мәнбәдир. Азәрбајчан халгынын ингилабдан әввәлки мадди мәдәнијәт мәсәләләри онун диггәтиндән јајынмамыш, халг јашајыш евләри, јемәк вә кејимләр һаггында о, бир сыра һәјати мүлаһизәләр вә елми фикирләр сөјләмишдир.

Мадди мәдәнијәтин мүнүм елементи сајылан јашајыш евләри һаггында Зәрдабинин хејли марағлы фикирләри вардыр. Бу бахымдан онун «Бәдәни саламат сахламағ дүстүрүләмәлидир» адлы әсәри диггәти чәлб едир. Ғәмнин әсәр мүәллифин сәһијјәјә даир јаздығы мүхтәлиф мәгаләләр топлусундан ибарәт олуб. Зәрдабинин вәфатындан сонра Ј. В. Чәмәнзәминлинин тәшәббүсү илә Кијевдә тәһсил алан азәрбајчанлы тәләбәләр тәрәфиндән илк дәрә «Кикијена» ады илә китаб һалында чап едилмишдир.

Ғәмнин әсәрин етнографик бахымдан әһәмијјәти ондан ибарәтдир ки, бурада инсанын јашајышы үчүн әсас амил сајылан евләр, јемәк вә кејимләр һаггында әтрафлы мәлүматлар верилмишдир. Доғрудур, һәсәнбәј һәмнин әсәри јазаркән һеч дә азәрбајчанлыларын мадди мәдәнијәтинин етнографик бахымдан өјрәнилмәсини өз гаршысына мәгсәд, гојмамышды. Бурада Зәрдабинин мәгсәди башга иди. Буну әсәрин мүгәддимәсиндән дә ајдын һисс етмәк олур. «Бәдәни саламат сахламағ елми 20—30 ил

бундан эгдәм би́на олудур... һәр кәс өз бәдәнини сахламағы билмәкдән өтрү, Авропа әһли бәдәни саламат сахламағ шәртләрини халға мә'лум етмәкдән өтрү китабчалар жазыб һәр бир шәрти вазеһ сөзләр илә чап етдириб пәјлајырлар ки, һәр кәс өз бәдәнини јахшы сахламағы ејрәниб, гејриләри нахошлуға салмасын. Белә китабчанын бирисини өз дилимиздә жазыб, чап етдириб пәјламағы лазым билдим.¹ Китабын жазылмасында башға мәгсәд күдүлсә дә, орадакы фактики материаллар һеч шүбһәсиз ки, етнографик сәпкидәдир.

Әсәрин биринчи бөлмәси «Ев» адланыр. Бурада евин јери, торпағы, бүнөврәси, зирзәми, дивар, дөшәмә, отағын бөјүк вә кичиклији, евин ишыгландырылмасы, һабелә һаванын тәнзимләnmәси мәсәләләринә тохунулмушдур.

Әсәрлә танышлығ кәстәрип ки, Зәрдаби халғын евтикмә адәтләринә јахындан бәләд олмуш вә инсанын һәјатында евин мүнүм рол ојнадығыны, јашајыщ үчүн әсас ме'јар олдуғуну кәстәрә билмишдир. Она көрә евинсан јашајышынын мүнүм амилләриндән олуб, ону гардан, јағышдан, сојудан, күләкдән горујур. Азәрбајчанда гәзма, алачығ вә ев кими јашајыш, мәнзил типләринин олдуғуну гејд едән бөјүк мütәфәккир јазыр ки, о јер ки, орада инсан отуруп, јухулајыр, јаман оланда инсан нахош олмаға сәбәб олур.²

Мә'лумдур ки, Азәрбајчанда мөвчуд ән'әнәјә көрә евин тикилмәсинә, хүсусилә онун јеринин сечилмәсинә бөјүк әһәмијәт верилмиш вә бунунла әләгәдар халғ арасында мүхтәлиф адәтләр јаранмышдыр. Адәт ән'әнәјә көрә һәр јердә ев тикмәк, һәр торпаға би́на гојмағ олмазды. Бу кими етнографик мәсәләләр Зәрдабинин дә диггәтиндән јайынмамышдыр.

Әсәрдә евин һарада тикилмәси, онун јеринин суцағ вә

¹ *Һ. Зәрдаби*. Сечилимиш әсәрләри. Бақы, Азәрнәшр, 1960, сәһ. 399—400.

² *Јенә орада*, сәһ. 403.

ја гурағ олмасы, евин һансы сәмтә бахмасы, иншаат материалынын сечилмәси кими сурф етнографик мәсәләләрә вә бунларын һәр бири һаггында һәсәнбәјин фикир вә мәсләһәтләринә раст кәлирик. Чохәсрлик иншаат ән'әнәсинә көрә азәрбајчанлылар евин сәмтини әсасән гибләјә, јә'ни чәнуб-гәрб истигамәтинә гојурдулар. Бу, халғын әсрләр боју тикинти тәчрүбәсиндә әлдә етдији емпирик биликләрлә бағлы олуб евә лазыми гәдәр ишығ дүшмәсини тә'мин етмәк, ону сојуғ шимал күләкләриндән горумағ мәгсәди күдмүшдүр. Зәрдаби дә халғымызын бу иншаат ән'әнәсинә мүсбәт јанашмыш, бу чәһәти евин мүнәсиблији, јашајыш үчүн јарарлы олмасы әләмәтләриндән бири кими гијмәтләндирәрәк јазмышдыр: «Һәр евин јахшы-јаман олмағы онун јери һүндүр вә ја алчағ, үзү гибләјә олмағ иләдир». Бунун сәбәбини изаһ едән мүәллиф дәһа сонра јазыр: «Тәчрүбә олунуб ки, үзү гибләјә вә күн батана ев саламат олур, амма үзү шимала вә күн доғана евдә нахош артығ олур»¹.

Халғ ән'әнәсинә көрә тәмәл, бүнөврә ев иншасында башлыча шәртләрдән биридир. Тәмәли мөһкәм олмајан ев тез учулуб дағыларды. Одур ки, евин тәмәли гојуларкән онун јеринин мөһкәмлијинә, башға сөзлә, гују јери, гәбир јери олмамасына хүсуси фикир вериләрни. Евин бүнөврәсиндән, онун мөһкәм торпағ үзәриндә гурулмаасындан бәһс едән Зәрдаби халғына рүтубәтли торпагда ев тикмәмәји мәсләһәт көрүр вә јазырды: «Отағын алты нәм јер оланда орадан нахошлуғ чыхмаз, олур ки, евин би́насы кәрәк сал вә бәрк дашдан, суда бәркијән әһәткәлә көтүрүлсүн ки, су чәкмәсин. Елә ки, би́на јерин үзүнә чыхды, о вахта кәрәк онун үстә гыр вә ја резин әрдиб чәкдирәсән вә ја гара нефтә батмыш галын кағыз гојуб үстүндән дивар чәкәсән ки, би́нанын нәми орадан кечиб дивары нәм етмәсин»².

¹ *Һ. Зәрдаби*. Сечилимиш әсәрләри, Бақы, Азәрнәшр, 1960, сәһ. 403—404.

² *Јенә орада*.

Н. Зәрдабинин бу мәсләһәтләри тәкчә онун јашајыб-јаратдыгы дөврә дејил, бу күн үчүн дә өз тәчрүби әһәмијјәтини сахламагдадыр.

Гејд етдијимиз кими, Һәсәнбәј «Кикијена» әсәриндә ев типләринин өјрәнилмәсини гаршысына мәгсәд гојмамышды. Лакин әсәрдән мә'лумдур ки, јашајыш евләри Азәрбајҗан әһалисинин тәсәррүфат мәшғулијјәтинә ујғун олараг формалашмышдыр. Ширванын малдарлыгга мәшғул елат әһалис үчүн алачыг, отураг әкинчи әһалис үчүн газма, күрсүлү ев вә ев типләринин даһа характериклијини көстәрир. Һәм дә тәбии-чоғрафи шәраитдән асылы о, торпагы данм нәм олмајан јерләрдә зирзәмили евләрин тикилмәсини мәсләһәт билирди: «Отураг ев кәрәк зирзәми үстә тикилсин, чүнки беләдә онун алты бош, јә'ни һава илә долу олдуғуна орадан нәм вә сојуг кечмәз». Һәсәнбәј даһа сонра зирзәмили ев тикмәјә имканы олмајанлара билдирди: «Зирзәми тикмәк мәгдур олмаса, кәрәк бинаны бир аршына гәдәр јерин үзидән галхызыб, орада пол чәкиб онун алтынын јанларыннан дешикләр гојасан ки, орада һава тәрпәниб гуру олсун»¹.

Һәсәнбәј евин мүсбәт хүсусијјәтләриндән бирини дә онун иншасында, хүсусилә һансы материалдан тикилмәсиндә көүрдү. О, иншаат материалы кими Азәрбајҗанда гамыш, кәрпич, ағач вә дашдан истифадә едилдијини көстәрәк, онларын һәр биринин хүсусијјәтини вермишди.

«Каспи» гәзети сәһифәләриндә чап едилмиш «Кечән күнләр» («Каспи», 1884, № 18) адлы мәғаләсиндә Зәрдаби Күр овалыгындаки јашајыш евләри һаггында мә'лумат верәк јазырды ки, бурада бүтүн евләр гамышдандыр. Анчаг варлыларын гамыш евләри палчыгга суванырды. Кәндин ортасындаки мејданда чий кәрпичдән тикилмиш вур-тут ики ев вардыр, онларын бири мәсчид.

¹ Н. Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри. Баки, Азәрнәшр, 1960, сәһ. 405.

дикәри бәј евидир. Ајдындыр ки, Ширван әһалисинин иншаат техникасында гамыш мүһүм јер тутмуш вә әһалинин чох бөјүк әксәријјәти еви ондан тикмишди. Зәрдаби һәмкәндлиләринин гамыш евләрдә јашамасына тәәсүфләнәрәк әһалинин даш евләрдә јашамасына арзалајырды. О, иншаат материалынын ролундан бәһс едәрәк јазырды: «Дивар кәрпичдән вә ја дашдан олмасы јахшыдыр, беләдә онларын дешикләринин ичи һава илә долу олдуғуна отаг исти олар, чөлүн һавасы отағын ичинин һавасына јахшы гарышар вә отаг тез гызар. Имтаһан илә мә'лум олуб ки, бәрк дашдан тикилән отаг үч гучаг одундан гызанда, белә отаг ики гучаг илә дә гызар»¹. Иншаат материалынын һава тәнзимләјичи ролуну нәзәрә алан Һәсәнбәј евин мәсамәли дашдан тикилмәсини мәсләһәт көрүрдү. Буну нәзәрә алараг о, гејд едирди ки, диварлары ичәриндән јағлы рәнк илә рәнкләмәк јахшы дејил, чүнки белә рәнкдән һава кечмәз; һәтта диварлара кағыз чәкмәк дә ичәри дахил олан һаванын гәдәрини азалдыр. Тәмиз һаваны јашајышын үмдә бир шәрти һесаб едән Зәрдаби һәмвәтәнләринә билдирди ки, евин һава илә тәмин олунмасы үчүн онун диварларына әһәнк чәкмәк мәсләһәтди.

Әсәрдә, һәмчинин, иншаат материалларыннан истифадә етмә гәјдалары һаггында да мә'лумат верилди. Мәсәлән, Һәсәнбәј тикинти материалынын бир ил гурудулдугдан сонра истифадә едилмәсини мәсләһәт көрүрдү. Һәм дә о, тахтаны јашајыш евләринин дөшәмәси үчүн ән мүнасиб иншаат материалы һесаб едәрәк дејирди ки, дөшәмә мөһкәм тахтадан вә сых гајрылмалыдыр.

Зәрдаби јашајыш евләринин таваны вә дамы һаггында данышаркән јенә әһалијә фәјдалы мәсләһәтләр верир. Бунунла әлағәдәр о јазырды: «Дамын үстүнү бишмиш кәрпич илә вә ја кирәмид илә өртмәк јахшыдыр, чүнки

¹ Н. Зәрдаби, Сечилмиш әсәрләри. Баки, Азәрнәшр, 1960, сәһ. 405—406.

онлардан чөдүн һавасы ичәри јахшы кечәр вә ичәри о гәдәр исти олмаз. Дәмир вә ја гејри материал илә дамы өртмәк јахшы дејил, чүнки онлардан һава кечмәз вә өзләри дә тез гызмагларына көрә, отағы да артыг гыздырлар»¹.

Һ. Зәрдаби ингилаба гәдәрки Азәрбајчанда евләрик күрсү илә гыздырылмасыны, лампа илә ишыгландырылмасыны писләјәрәк бунларын һәр икисини јашајыш үчүн зәрәри һесаб етмишдир: «Шамахылы гардашларымыз күрсү гурурлар, мангал гојурлар; бунларын һәр икиси зәрәрдир. Әввәла, онлар отағын һавасы хараб олмаға сәбәб олур... санијән, күрсүдә отуранын һәмнишә сојугдан горхусу вар, чүнки күрсүнүн алтында олан үзвләр артыг гыздығына бинаән онлара тез сојуг дәјәр. Белә отагарда лампа јандырмағы, күрсү гурмағы, мангал гојмағы билмәррә тәрк етмәк сәләһдир. Онларын нәф'индән зәрәри артыгдыр»². О, јашајыш евләринин гыздырылмасы үчүн бухары вә печләрдән истифадә етмәји әһалијә мәсләһәт көрүрдү. Һәтта дәмир печләрдән истифадә едәркән онларын евин һавасыны гурутмамасы мөгсәди илә бир тәмиз габа су төкүб онун јанына гојмағы сөјләјирди. Чүнки бу һалда су буғу евин һавасына гарышыб ону рүтубәтләндирди.

Һәсәнбәјин фикринчә, јашајыш евинин һавасы тез-тез дәјишдирилмәли, бура лазымы гәдәр ишығын дүшмәси тәнзим едилмәлидир. «Ишыгсыз евдән тәбиб ајағы кәсилмәз» зәрб мәсәләни нүмунә кәтирән Зәрдаби евләрин чырагла, лампа илә ишыгландырылмасынын зәрәрини гејд етдикдән сонра һәмин мөгсәдлә електрик ишығынын әвәзсиз бир васитә олдуғуну көстәрди. Һәм дә буна тәссүфләнәрәк гејд едирди ки, нә фајда, белә ишыг ба-

һа олдуғуна ону мәнз дәвләтлиләр ишләдә биләр. Лакин Зәрдаби әмин иди ки, вахт кәләчәк касыбларын да евиндә електрик ишығы јанмаға башлајачагдыр. Һәсәнбәјин бу арзусуну Азәрбајчан кәндиндә анчаг Совет һакимјәтинин гәләбәсиндән сонра һәјата кечирмәк мүмкүн олду.

Һ. Зәрдабинин «Кикијена» әсәри һәм дә Азәрбајчан милли јемәкләрини өјрәнмәк бахымындан бир мәнбә һесаб едилә биләр. Гејд олунмалыдыр ки, ингилаба гәдәрки һеч бир әдәбијјатда халгмызын јемәкләрини бу әсәрләки гәдәр өз әксини тала билмәмишдир. О, бурада Азәрбајчан хәрәкләринин тәснифатыны вермишдир ки, бу да үмумијјәтлә, јемәкләр һаггында илк бөлкү сајылыр. Һәсәнбәј хәрәјин инсан организм үчүн вачиблијини гејд едәрәк јемәкләри ушаг хәрәји, гоча хәрәји, сәфәр хәрәји кими групплашдырыр. Ушаг хәрәкләриндән бәһс едәркән о, хүсусилә сүдәмәр-көрпә ушагларын гидаланмасы мәсәләләри үзәриндә дајаныр вә јазырды ки, биздә ушаг өлүмү башга халгларә нисбәтән даһа чохдур. Бунун сәбәбини ушагларын көрпә јашларында дүзкүн гидаландырылмамасында көрән Зәрдаби Азәрбајчан гадынларыны дунја халгларынын бу сәһәдә әлдә етдији тәчрүбә илә таныш едиб, фајдалы төвсијәләр верир.

Азәрбајчанлы аиләсиндә гадынларын ушаг бөјүтмәсинә, гидаландырылмасына јахындан бәләд олан Һәсәнбәј дејирди ки, ушағын дишинин олмамасы сүбүт едир ки, онлар чәјнәнән, јә'ни бәрк хәрәк гејә билмәз, онун бәдәнинә белә хәрәк зәрәрдир. Ушаг кәрәк бир ил сүд әмсин. Даһа сонра о, көрпә јашлы ушагларын једиздирилмәси гајда вә ганунлардан да сөһбәт ачыр вә јазырды ки, инәк сүдү өз кејфијјәтинә көрә ана сүдүнә охшардыр вә сүдү олмајан гадынларә инәк сүдүндән истифадә етмәк мәсләһәтдир.

Ушаг јемәкләри һаггында верилән мә'луматлар ичәриндә ән әһәмијјәтлиси Зәрдабинин ушагларә бәдәни гызышдыран шејләрин верилмәмәси һаггындакы фикридир.

¹ Һ. Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри. Бақы, Азәрнәшр, 1960, сәһ. 405—406.

² Јенә орада, сәһ. 408.

О, 12—14 жашыначан ушаглара шэраб, пивэ, гəһвэ вэ хэтта чај вермəји мəслəһэт кəрмүрдү. Зəрдаби гејд едир ки, инсан јаша долдугча онун јемəји дэ дəјишмəли, јаша ујғун олмалыдыр. О, гочаларын тез-тез гарын хəстəлик-ларинə тутулмасы сəбəбини дэ онларын јемəји кифајет гэдэр чейнəјэ билмэмэлери илэ изаһ едир јазырды ки, гочалар аз-аз, һэр 2—3 саатдан бир дəфə јумшаг вэ јүнкүл хөрək јемəлидирлэр. Зəрдаби сəфэр јемəклəриндэн бəһс едэрək кəстəрир ки, јемək илин фəсиллəринə, исти-сојуға ујғун олмалыдыр. Зəрдабијэ кəрə, инсанын јашадығы мүнүт, јашы вэ хэтта мəшғулијјəти онун аз вэ ја чох јемəсинə дəлалəт едир. Демəли, һ. Зəрдаби јемəји инсан јашајышы үчүн вачиб шəртлəрдэн бири һесаб едэрək кəстəрир ки, јемək кор-коранə дејил, мүəјјэн норма вэ тəлəблэрə ујғун шəкилдə гəбул едилмишдир. Мəһз бунун нəтичə-сидир ки, о, иглимдэн асылы оларак илин исти фəсиллəриндэ əһалинин ағыр, даһа чох əдвијјат, истиот тəлəб едэн хөрəклэр јемəмəсини мəслəһэт билирди. Хөрəјин тамлы, иштаһачан олмасы үчүн она гејри гидалы шејлэр гарышдырылмасыны төвсијэ едирди.

Бүтүн бунларла јанашы эсəрдə хөрəјин вахтында јемилмəsi, һабелə нормадан артыг хөрəјин инсан сəһһəтинə зэрэр вермəsi кими фəјдалы мəслəһəтлэр верилмишдир.

«Кикијена» эсəриндэ халгымызын јемəклəri һаггында верилэн мəлүматлар тəкчə бунларла битмир. Эсəрин мүəллифи һэм дэ хөрəклəri онларын һансы мəһсулдан һазырланмасы принципинə кəрə «Элəфијјатдан эмəлэ кəлэн», «Һейванатдан эмəлэ кəлэн», «Тавада вэ шишдэ бишэн эт» хөрəклəri олмагла бир нечə нөвə бөлүб, һэр бири һаггында ајрыча бəһс едир. Гејд едək ки, Зəрдабинин милли јемəклəримиз һаггында вердији бу бөлкү этнографик бахымдан мəгбул сајылар.

«Элəфијјатдан эмəлэ кəлэн шејлэр» башлығы алтында һəsənбəј битки мənшəли јемəклэр, онларын гйда мəһ-

сулу кими инсанын һəјатында ролу үзəриндэ əтрафлы дајанараг, буғда, арпа, дары, чəлтик, гарғыдалы, мэрчи, лобја кими биткилəрдэн нэ кими хөрəклəрини һазырланмасыны гејд едир. һəsənбəј јазыр ки, адлары чəкилэн биткилəрдэн ун вэ јарма чəкиб онлардан чүрбəчүр хөрək биширирлэр.

Эсəрдə Зəрдаби тəкчə хөрəклəрин адларыны чəкмəк-лэ кифајəтлэнмəмиш, онларын нечə вэ һансы үсулларла биширилмəsi һаггында дэ əтрафлы бəһс етмишдир.

Бөјүк алим чөрəји азэрбајчанлы аилəсинин гијмəтли не'мəти сајыр, чөрəкдэн чох жејилэн шеј јохдур дејир. Одур ки, чөрəји јахшы биширмəк лəзымдыр. Бундан өтрү о, хəмирə ачытма верилмəсини лəзым билир вэ тəкид едирди ки, хəмир ачыјыб галдыгдан сонра ондан чөрək биширмəк мəслəһəтдир. Зəрдабинин мүлаһизəлəri бу күн дэ өз əһмəијјəтини итирмəмишдир.

Эн'əнəви мəтбəхимизин лөвүнбөлөвүн хөрəклəринин биширилмəсиндэ мэрчи, лобја, нохуд кими пахлалы биткилэр тарихэн мүнүм јер тутмушдур. Бунларын халг јемəклəri ичəрсиндэ мүнхтəлиф мəгсəдлəрлэ истифадэ едилмəсини хатырладан һ. Зəрдаби кəстəрирди ки, бу биткилəri үјүдүб, буғда унуна гарышдырмагла ондан чөрək биширирлэр. Онун фикринчə, белə чөрək тез бəрки-мəсинə бахмајараг јүксək калорили олур. Даһа сонра о, биткилəрин биширилмəsi гайдалары һаггында мəлүмат вериб јазыр ки, лобја, мэрчимəк, нохуд кеч һəзм олунур, лакин онлардан газанда тамлы јемəклэр һазырланыр. Хөрəклəрин даһа дадлы вэ лəзиз олмасыны о, һэм дэ əдвијјатла əлагəлəндирир вэ јазыр ки, јер көкү вэ гејри бу кими биткилэр хөрəјэ хүсуси дад верир.

Азэрбајчан əһалисинин тəсəррүфат мəшғулијјəтинин əкинчилик вэ малдарлыг үзəриндэ гурулмасы онун эн'əнəви хөрəклəриндэ, мəтбəхиндэ дэ өз əксини тапмышдыр. Азэрбајчан хөрəклəri тəкчə битки мənшəли олмалары илэ мəһдудлашмамышдыр. Эн'əнəви јемəклəримизин мү-

һүм бир голуну эт, сүд мәнсулларындан һазырланан хөрәкләр тәшкил едир. Мәнз буну нәзәрә алан Зәрдаби эт вә сүд мәнсулларындан һазырланан јемәкләрә ајрыча бөлмә ајырыб, бу гәбилли хөрәкләрин Азәрбајчан мөтбәхиндә јери һаггында кәјли мүфәссәл мә'лумат вермишир. Зәрдаби һәлә «Әкинчи» гәзетинин бир сыра нөмрәләриндә сүд мәнсулларынын е'малы вә һазырланмасы һаггында бәһс етмишир. Бу да тәсадүфи дејилдир. Кечән әсрдә әһалинин игтисадийјатында малдарлығын мүһүм јер тутмасы, кәндли тәсәрруфатларында кифәјәт гәдәр сүд мәнсулларынын истеһсал едилмәси, Зәрдабинин бу сәһәјә даһа чох әһәмијјәт вермәсинә вә чидди мәгаләләр јазмасына сәбәб олмушдур. Доғрудан да әһалтеи малдарлығыла мәшғул јерләрдә сүд вә үмумийјәтлә, ағарты мәнсуллары аз гала кәндли мөтбәхинин јарысыны тәшкил едирди. Н. Зәрдабинин вәтәни Ширван исә бу баһымдан даһа характерик малдарлыг рајону олдуғундан, јерли әһалинин сүд мәнсулларынын һазырланмасы сәһәсиндә әнкин ән'әнәси вар иди. Ширванын ән'әнәви јемәкләрини тәдгиг едән А. Н. Мустафајев јазыр ки, Ширван әһалисинин јемәк режиминдә сүд мәнсуллары башлыча рол ојнајырды. Ағарты мәнсуллары (јағ, шор, пендир, гајмаг вә с.) әтли хөрәкләрлә јанашы, Ширван сүфрәләринин әсас јаванлығы сајылырды¹. Үмумийјәтлә, Азәрбајчанын әксәр зоналарында јашајан малдар әһалинин јемәкләриндә сүд мәнсуллары үстүн јер тутурду.

Зәрдаби әһалинин күндәлик јемәк режиминдә хүсуси јер тутан ағарты мәнсуллары вә онларын һазырланмасы технолокијасындан мүфәссәл сурәтдә бәһс етмишир.

Сүд мәнсуллары ичәрисиндә пендир мүһүм јер тутур. Һәтта Азәрбајчанда мөвчуд адәт-ән'әнәләрә күрә дүз пендир сүфрәнин бәрәкәти сајылыр. Хөрәк нөвүндән асылы олмајараг онлар сүфрәнин даими не'мәти һесаб еди-

лирди. Зәрдабијә күрә, пендир үзлү вә үзсүз олмагла ики нөвдә һазырланыр. Үзлү пендир үзлү сүддән, јә'ни гајмагы јығылмамыш сүддән, үзсүз пендир исә сәрилмиш сүддән һазырланырды. Һәсәнбәјин јаздығына күрә, Азәрбајчанын бир чох јерләриндә пендир эт јеринә ишләдилр, әти әвәз едирди. Ону јағлы, ағыр хөрәкләрин үстүндән јемәк мәсләһәтдир.

Зәрдабинин бир сыра мәгаләләри билаваситә сүд мәнсулларынын һазырланмасы, хүсусилә сүддән јағ алынмасы үсулларына һәср едилмишир. «Әкинчи» гәзетинин 1875-чи ил 1—4-чү вә 1876-чы ил 8-чи нөмрәләриндә чап едилмиш һәмин мәгаләләр XIX әсрин этнографик өдәбијатында бу сәһәјә һәср олунмуш ән мө'тәбәр мәнбәләрдән бири сајыла биләр. Бурада сүддән гатыг чалмаг, гајмаг гојмаг вә чиј һалда үч үсулла јағ алынмасы вә һәбелә пендирин һазырланмасында истифадә едилән халг емпирик тәчрүбәсиндән бәһс олунур.

Мәгаләләрдә сүд мәнсулларынын һазырланмасында тәтбиг едилән мәишәт аваданлығы, сүдүн сахланамасы гајдалары вә гајмағын һансы шәраитдә вә һансы габда сәрилмәси кими сырф этнографик мәсәләләр шәрһ едилмишир.

Зәрдабинин јашадығы дөврдә сүд мәнсуллары әсасән ағачдан дүзәдилмиш габларда е'мал едилдирди. Һәсәнбәј сүдүн сәрилмәси үчүн тәкнә вә мис габлардан истифадәни гејд едиб, онларын һәр бири һаггында этнографик мә'лумат верир. Зәрдаби јазыр: «Имтаһан илә билбләр ки, ағач исти сахлајан, јә'ни кеч гызан вә кеч сојујан олур. Она бинаән ағач габда... исти ја сојуг сүд сәриләндә габын ағзында сүд сојујур, ја гызыр. Амма габын дибиндә исти, ја сојуг галыр. Она бинаән әввәл сүд тәрпәнир вә сакит олунчан гајмаг әмәлә кәлмир. Бу сәбәб ағач габда гајмаг кеч әмәлә кәлир» («Әкинчи», 1875, № 1). Сонра о, һәмин мәгаләдә ағач тәкнә вә ја табағын башга бир хүсусийјәтиндән бәһс едиб јазыр ки, ағач га-

¹ А. Н. Мустафајев. Ширванын мадди мәдәнийјәти. Бақы. Елм, 1977, сәһ. 107.

бын бир јаман хүсусијјәти дә вар. Ону тәмизләмәк мүшкүлдүр. Ағачын кичик дешикләри олур. Белә дешикләрә сүд долуб, орада туршубу галыр. Бу сәбәбә әкәр бир кас гәјри габ тапмајыб ағач габда сүд сәрсә, кәрәк о габы һәр сәфәр исти су илә вә күл илә тәмиз етсин. Һәсәнбәјин фикринчә, сүд сәрмәјә галајланмыш мис габ даһа јакшыдыр. Амма мис габ галајсыз олса, онун пахырына сүд дәјсә, пахыр илә сүддән зәһәр эмәлә кәлир. Мисин бүд хүсусијјәтини вә баһа баша кәлмәсини нәзәрә алан Зәрдаби бундан өтрү дәмјрдән һазырланан габлардан истифадә етмәји кәндлиләрә мәсләһәт көрүр. Лакин онун да чох чәтин тапылмасы үзүндән бу мәгсәдлә сахсы габдан истифадә етмәји фајдалы сајырды. Һәм дә ағач кими сахсы габларын да тәмизләнмәсинин чәтин олмасыны нәзәрә алараг, о, сахсы габын ичәрисинин ширәли олмасыны лазым билирди. Әкс тәгдирдә сахсы габ сүдү туршудуб хараб едирди.

Көрүндүјү кими, Зәрдаби һәр бир габын хүсусијјәтләрини ашкарлајыб онлардан даһа сәмәрәли истифадә етмәји мәсләһәт көрүрдү.

Бунунла јанашы мәгаләдә о, сүддән даһа чох гәјмаг алмаг јоллары үзәриндә дә дајаныб, хејли этнографик мә'лумат верирди. Зәрдабијә кәрә сүд сәрилән габлар дајаз, јасты вә енли олмалыдыр. Габ нә гәдәр дәрин вә ағзы дар олса, онда сәрилән сүддән аз гәјмаг алынарды.

Мәгаләдә һәм дә сәрилмиш сүддән һансы мүддәттә гәјмаг әлдә едилмәси вә сүдүн нечә шәраитдә сахланмасы илә дә таныш олуруг: «Ймтаһан илә билибләр ки, отагда он дәрәчә, јә'ни ғышда бизләр сакин олдуғумуз отагларын истилији олса, ол вахта ијирми, ја ијирми дөрд саат сүд зикр олан габларда сахланса, о сүдүн гәјмағы тамам үзүнә јығылар. Бу шәраитдә сүдү ғырх сәккиз саат сахламаг олар, лакин ону ијирми дөрд саатдан артыг сахламаг даһа мәсләһәтдир. Әкәр сүд сәрилән отағын истиси 10 дәрәчәдән зијадә ола, о вахта кәрәк гәјмағы

чох тез јағасан. Јә'ни бир күн, бир кечә сахламајасан. Амма отағын истиси 10 дәрәчәдән аз олса, гәјмағы бир күн бир кечәдән артыг сүдүн үзүндә кәрәк сахламајасан. Хүләсә, сүд вә гәјмаг туршумамыш кәрәк јығылсын».

Даһа сонра мәгаләдә гәјмагдан јағ алынмасы үсүлләриндән бәһс олунур. Бурада дејилир: «Гәјмағы ағач ғышығы илә јығырлар... Јығылмыш гәјмағы бир аз сахлајыб, јетишдириб сонра ондан јағ чалхајыр... Јетишмиш гәјмагдан јағ тез һасил олур. Гәјмағын јетишмәјини белә билмәк олур: бир кичик тахтаны онун ичинә салыб чыхарырлар, әкәр јетишмиш исә тахтадан аз дамчылајыр, она бинаән ки, о, јетишәндә гәлиزلәшир вә бир дә онун јетишмәјин дадмаг илә билмәк олур. О, јетишәндә тә'ми бир аз туршланыр» (Әкинчи, 1875, № 2).

Һәсәнбәј јерли әһалинин мал-гарадан аз мәнсул көтүрмәсинин ичтимаи-игтисади сәбәбләрини арашдырыб көстәрир ки, бизим малдан аз мәнфәәт алмағымызын ән үмдәләриндән бириси сүддән јағ гәјирмағы билмәмәјимиздир. Чүнки мал сахламагдан үмдә мәтләб, о малын јағыдыр вә јағ чох вә јакшы олдуғча мәнфәәт дә артыг олур. Зәрдаби сөзүнә давам едәрәк јазырды ки, мәнһз буну нәзәрә алараг башга вилајәтләрдә, дикәр халларда јағын истеһсал тәчрүбәси илә елимизи-обамызы таныш елчәјик.

Кәнд һојатымызын бөјүк биличисинин «Мал сүдүндән јағ гәјирмагдан данышачаг» адлы мәгаләсиндән кәтирдийимиз бу материаллардан ајдын олур ки, бурада о, сөзүн әсл мәнасында, бир этнограф кими чыхыш етмиш, сүд мәнсулларынын һазырланмасы һағында гиймәтли бир әсәр јазыб ирс гојмушдур.

Һ. Зәрдаби бурада Азәрбајҗан малдарларыны, һәмчинин Авропа халғларынын бу сәһәдәки тәчрүбәси илә таныш едиб, ондан фајдаланмағы һәмкәндлиләринә төвсијә едирди. Бу бахымдан онун Алманијанын Голштинја вилајәтиндә сүд мәнсулларынын һазырланмасы һағында

кәтирдий мәлүматлар о дөврдә Азәрбајҗан кәндлисә үчүн там женилик иди. Зәрдаби Аврора халғларыннын тәсәррүфат жениликләриндән сөз ачараг онларын гәјмаг јығмаг, јағ әлдә етмәк үчүн хусуси машин дүзәлтдикләрини хәбәр вериб јазырды ки, бу машин әррадә (араба—Е. Ч.) чархы кими кирдәдир вә о, чарх кими өз охунун чеврәсинә фырланыр. Охун ичинә сүдү төкүб чархы бәрк фырландырлар ки, бир дәгигдә дөрд јүз дәфә фырлансын. Бу заман јарым саат мүддәтиндә сүдүн гәјмағы тамам јығылыр («Әкинчи», 1875, № 3).

Һ. Зәрдаби даһа сонра азәрбајҗанлы малдарлары акаһ едирди ки, инкилис мәмләкәтиндә инәк сағмагдан өтрү бир дүдүк (сүдсаған) биһа едибләр ки, о дүдүјүн 4 учу вар. Һәр бир учунун ичинә инәјин бир әмчәјини саланда инәјин сүдү өзбашыһа, гуртараначан ахыр, сонра дүдүк өзү дүшүр («Әкинчи», 1875, № 4).

Зәрдаби бу мәлүматлары тәсадүфи олараг вермирди. О, халғы акаһ едирди ки, бир сыра халғлар малдарлыгды да техникадан истифадә етмәјә башламыш, ишләрини хейли јүнкүлләшдирмишләр. Имканы олан кәсләр биздә дә бу жениликләрдән истифадә етмәјә чалышсынлар. XIX әсрдә Азәрбајҗан кәнди үчүн бу чох бөјүк чағырыш иди.

Аврора халғларында сүд мәһсулларынын е'малы илә әтрафлы таныш олан һәсәнбәј онларла мүгајисәдә Гафгаз халғларынын нә гәдәр керә галдығыны өлчүб-бичдикдән сонра ашагыдакы гәјдалары өз тәсәррүфатларында һәјата кечирмәји јерли әһалијә мәсләһәт көрүрдү.

«Дағлар башында, сојуг булаглар кәнарында сакин олан кәсләрә мәсләһәтдир: сағмал малы чох олса Шварс гәјдасыны ишләтсинләр вә әкәр буз тапылмаса чәлләјин ичинә сојуг булаг сују төксүнләр... Аран јерләриндә мал-гарасы чох вә таванасы артыг олан кәсләрә Голштинја гәјдасыны ишләтмәк мәсләһәтдир. Бу гәјданын үмдә хәрчи имарәтә олур... Аранда, ја дағда малы аз олан кәсләрә мәсләһәтдир: јағы чий сүддән Госсандр гәјда-

сы илә чалхасынлар. Госсандр гәјдасынын үмдә хәрчи сүд сәрилән габлара олур. Хүләсә, бизләрә вачибдир зикр олан гәјдаларын бириси илә јағ чалхајаг, јохса сүдүмүзү гатыга дөндәрмәјә биһаән јағымызын дөрддән бир һиссәсин тәләф едиб өзүмүзә артыг зәрәр едирик («Әкинчи», 1875, № 4).

Һәсәнбәј гејд етдијимиз мәгаләдә әсасән сүддән јағ алма усуллары үзәриндә дајанмыш вә буһа көрә дә ди-кәр ағарты мәһсулларындан јан кечмишдир. Башга сөзлә десәк, сүд мәһсулларынын етнографик бахымдан өјрәнилмәсини бир тәдгигатчы кими о, өз гаршысына мәгсәд гәјтамышдыр. Чүнки Азәрбајҗан кәндинин бу вә ди-кәр һәјати мәсәләси һагғында јаздығы мәгаләләрдә Зәрдабинин өз мәрәмы олмушдур.

Зәрдабинин Азәрбајҗанда малдарлыг тәсәррүфаты илә бағлы фикрләри, һабелә бу саһәдә гојуб кетдији ирслә танышлыгдан ајдын олур ки, о, дүнја халғларынын бу саһәдәки әнкин тәчрүбәсиндән бәһрәләнмиш, онлары имкан дахилиндә доғма ел-обасында да көрмәјә чалышмыш вә бу јолда әлиндән кәләни әсиркәмәмишдир. Бу бахымдан «Әкинчи» гәзетинин 1877-чи ил 11-чи нөмрәсиндә бир-иһи баш сағмал малы олан кәндлиләрә сүд мәһсулларыны нөвбәләшмә јолу илә истеһсал етмәләри һагғында вердији мәлүмат хусуси әһәмијјәт кәсб едир. Һәмин хәбәрдә дејилирди: «...бир, ја иһи сағмал малы олан үчүн онун сүдү аз олдуғуна ондан јағ чалхамаг мүшкүлдүр, она биһаән Аврора кәндләриндә чамаат јағ чалхамагдан өтрү бир мәнзил биһа едир ки, һәр сағмал малы олан һәр күндә бир гәдәр, мәсәлән, 2—3 кәса сүд ораја верир вә бу мәнзилдә ондан јағ чалхалајыб һәр кәсин өз һиссәсини она верирләр».

Зәрдаби бурада малдар әһалијә сүд мәһсулларынын е'малында сәрфәли јоллар көстәрир, онлары нөвбәләшмәјә чағырыр вә бу јолла даһа чох мәнфәәт газаначағларына үмид ојадырды. Башга сөзлә десәк, Зәрдаби Азәр-

бајчанда малдарлыг мѣһсуллары боллуғунун јарадылма-
сынын бир јолуну да коллективчиликдѣ, кѣндилѣрин
бирликлѣр јаратмасында кѣрүрдү. О, «Һејванатдан эмѣ-
лѣ кѣлѣн шејлѣр» шѣрти башлыгы алтында ѣтли хѣрѣклѣ-
рин ѣһемиијѣти вѣ Азѣрбајчан мѣтбѣхиндѣ онларын јѣри
мѣсѣлѣсиндѣн ѣтрафлы бѣһс етмишдир. Һѣсѣнбѣј фајда-
лылыгына, хуСУСИлѣ тѣркибинѣ кѣрѣ ѣти инсан јемѣклѣри
ичѣрисиндѣ хуСУСИ гиијмѣтлѣндирѣрѣк јазырды ки, хѣрѣк
үчүн лазым кѣлѣн шејлѣрин үмдѣси ѣтдир, чүнки онда
азотлу шејлѣр чохдур. О, ѣтсиз, ѣт хѣрѣклѣри јемѣдѣн ин-
сану кечинѣ билмѣмѣси нѣтичѣсинѣ кѣлѣрѣк кѣстѣрирди
ки, ѣтсиз доланмаг мүшкүлдүр, ѣлѣлхуСУСИ зѣһмѣти артыг
олан адамга, она бинаѣн ѣт фикриндѣ олуб, ону һамы јѣ-
мѣјѣ чалышмалыдыр¹.

Дѣврүнүн ичтимаи-игтисади инкишаф ганунларыны
кѣзѣл баша дүшѣн тѣбиѣтшүнас алим гејд едирди ки, ин-
сан артымы илѣ ѣлагѣдар отлаг саһѣлѣри азалмага баш-
лајыр. Бу исѣ мал-гара, һејван сахланмасыны чѣтинлѣш-
дирир. Мѣһз бунун нѣтичѣсиндѣ ѣтин кѣлѣчѣкдѣ даһа ба-
һа олачагыны дујан мүтѣфѣккир ѣһалијѣ балыг јѣтишдир-
мѣји төвсијѣ едирди. Азѣрбајчанын зѣнкин чѣј вѣ кѣллѣ-
риндѣ бол балыг јѣтишдирилмѣси үчүн ѣлверилиши шѣраит
олдуғуну дујан Һѣсѣнбѣј балыгчылыгын кѣлирли бир
тѣсѣррүфат саһѣс олдуғуна инаныр вѣ јазырды: «Онла-
ры (балыглары— Е. 4.) кѣтириб суда сахлајыб, онлар-
дан чыхан чүрбѣчүр балыглары бизим чѣјлара вѣ кѣл-
лѣрѣ салмаг илѣ балыгларын гѣдѣрини бирѣ беш, бирѣ
он артырмаг олур. Һѣр бир вилајѣтин һакими ѣз ѣһлино
учуз ѣт вермѣкдѣн ѣтрү зикр олан гајда илѣ балыгы ар-
тырмаг сѣлаһдыр»².

Ев һејванлары вѣ ев гушлары илѣ јанашы бир сыра

¹ Һ. Зѣрдаби. Сечилмиш ѣсѣрлѣри. Баки, Азѣрнѣшр, 1960, сѣһ.
426.

² Јенѣ орада, сѣһ. 427.

ов һејванларынын да ѣтиндѣн истифадѣ едилдијини кѣс-
тѣрѣн Зѣрдаби марал, чѣјран, довшан ѣтинин мал ѣти
илѣ ејни ѣһемиијѣтѣ малик олдуғу нѣтичѣсинѣ кѣлир.

ѣсѣрдѣ ѣт хѣрѣклѣринин биширилмѣси гајдалары, он-
ларын һѣзмолма хуСУСИјѣтлѣри, һѣбѣлѣ хѣрѣјин даһа
дадлылыгы һаггында бир сыра мѣсѣлѣһѣтлѣр верилир.
Зѣрдабијѣ кѣрѣ ѣт хѣрѣклѣринин сују инсан үчүн, хуСУСИ-
лѣ хѣстѣ адамлардан ѣтрү ѣвѣзсиз гидадыр. Буна кѣрѣ дѣ
о, ѣт сујунун дадлы олмасы үчүн ѣтин лазымы гѣдѣр би-
ширилмѣсини, һѣм дѣ онун сојуг суда биширилмѣсини
мѣсѣлѣһѣт кѣрүрдү: «Бѣлѣдѣ су мирур илѣ онун ичинѣ да-
хил олуб орада олан шејлѣри дѣ ѣридиб чыхарыр, амма
ону гајнар суја саланда онун үзѣринин албумини дѣрһал
бѣркијиб габыг кими онун үзүнү тутуб сују онун ичинѣ
кирмѣјѣ гојмур вѣ ѣтин ичиндѣки шејлѣр орада галыр».
(Һ. Зѣрдаби. Сечилмиш ѣсѣрлѣри, сѣһ. 427).

Хѣстѣ адамлар үчүн ѣт хѣрѣклѣринин биширилмѣси
гајдаларындан данышаркѣн Зѣрдаби ѣти јумамыш газа-
на, сојуг сујун ичинѣ салыб очагын үстүнѣ гојмагы вѣ ону
60—70 дѣрѣчѣдѣ гајнатмагы төвсијѣ едирди. Онун фик-
ринчѣ, бѣлѣ һѣрарѣтдѣ ѣтин мѣгзиндѣки гида маддѣлѣри
тамам чыхыб суја гатышыр. Бу мѣгсѣд үчүн һазырланан
хѣрѣк сујунун даһа кејфијѣтли олмасы үчүн она картоф,
дүју, јѣр кѣкү вѣ с. витаминли гида мѣһсулларынын ѣла-
вѣ олунмасыны төвсијѣ едирди.

Азѣрбајчан халгынын гѣдим ѣт хѣрѣклѣри ичѣрисиндѣ
кабаб хуСУСИ јѣр тутмушдур. Халг кулинаријасында тава,
тикѣ, чиијѣр, лүлѣ, багырсга кабаблары мѣвчуддур. Зѣр-
даби бу гејбилин ев хѣрѣклѣринин биширилмѣсиндѣн сѣһ-
бѣт ачараг кѣстѣрирди ки, ѣти тавада вѣ шишдѣ кабаб
едѣн заман онун үзү гызарыб гара-гърмызы габыг тутур.
Бу габыг ѣтин сујуну чыхмага гојмајыр. Буна кѣрѣ дѣ
бѣлѣ бишѣн ѣт, газанда бишѣн ѣтдѣн лѣззѣтли олур.

Зѣрдабинин јашадыгы дѣврдѣ Азѣрбајчанда ѣһали
ѣсѣсѣн тѣзѣ ѣтдѣн истифадѣ етмишдир. Чүнки дондурма

васителәри олмадығындан эти узун мүддәт сахламаг олмурду. Бунунла белә кечмишдә эт мәсулларыны гахач етмә, басдырма етмә, говурма кими үсуллардан истифадә олунмушдур. Бу емпирик эт сахлама гәјдаларындан сөһбәт ачан Зәрдаби жазырды ки, буз олмајан јерләрдә әтдән басдырма гајырырлар. Нәм дә мә'лум олур ки, басдырма илин бүтүн фәсилләриндә дејил, әсасән пајызын сон әјларында гојуларды. Онун «Каспи» гәзетинин 25 декабр 1884-чү ил тарихдә «Зәрдабдан хәбәрләр» башлығы алтында чап едилмиш бир мәгаләсиндә дејилир ки, һәмин вахтдан е'тибарән биздә басдырма мөвсүмү башлајыр, әт дузланыб габлара долдурулур. Инди һәр бир варлынын евиндә басдырма тапмаг олар. Эти гахач етмә үсулу әсасән исти иглимли зоналарда јајылмышдыр. Зәрдаби жазырды ки, эти дузлајыб, гурудуб һисә верир, һисдә олан гуру азот онун үзәриндә габыг кими дуруб ону хараб олмаға гојмур.

Бу емпирик үсуллардан истифадә едән әһали ил боју өзүнү әтлә тә'мин едә билирди. Басдырма едилмиш әтдән истәнилән вахт мүхтәлиф јемәкләр биширилирди. Јумурта вә онун сахланма гәјдалары һаггында да Зәрдабинин хүсуси фикирләри олмушдур. Јумуртанын фәјдасы, инсан организми үчүн онун әһәмијјәтиндән бәһс едән Зәрдаби жазыр ки, јумурта тез хараб олан шејдир. Ону сәрнин јердә вә дуз ичиндә сахлајанда хараб олмаз. Үмумијјәтлә, ону ики чүр сахламаг олар: бириси будур ки, јумуртаны күнчүт, зейтун вә гејри јаға батырыб сахлајырлар; бириси дә будур ки, әһәнки суја төкүб, әһәнк сујуунун ичинә сәбәтләрә мөһкәм габланмыш јумурталары сәбәтлә бирликдә она батырыб 5—10 дәгигә сахлајырлар. Әһәнк мөһлулу јумуртанын үстүнә отуруб дешикләрини тутмагла һава дахил олмасына мане олур (Һ. Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 429—430).

Халг јемәкләри һаггында Һ. Зәрдабинин вердији мә'луматлар бу сәһәдә онун зәнкин билијә, сәриштәјә вә

халг кулинаријасына дәриндән бәләд олдуғуна дәләләт едир. Бу бахымдан гызы Гәрибсолтан ханымын атасы һаггындакы хатирәләри дә буну тәсдиг едир. О жазыр ки, атамын хөрәк биширмәк сәһәсиндә хүсуси таланты вар иди. О, чох ә'ла доғрамач һазырлар, бир чох хөрәкләрин һазырланмасында адлы-санлы ашбазларла јарыша биләрди.

Мәһз буна көрә дә һәсәнбәјин ән'әнәви јемәкләримиз һаггында вердији фәјдалы мәсләһәтләр бу күн дә өз әһәмијјәтини сахлајыр.

Һ. Зәрдаби халгымызын ән'әнәви ичкиләрини дә унутмамышдыр. «Кикијена» әсәриндә о, «Дадлы шејләр» башлығы алтында чај, гәһвә, какао вә с. ичкиләр һаггында бәһс едир. О кәстәрир ки, шәраб, араг, конјак, ликор вә пивә кими ичкиләр мүсәлманлар үчүн һарам бујурулуб. Авропалылар индијәдәк үзүмдән ички гајырырдылар, инди бизим јерләрә дә кәлиб чыхыблар вә үмидварыг ки, тезликлә јемәјә үзүм тапмајаг. Беләдә үзүм бағлар вә салдырмаг мәсләһәтдир ки, һеч олмаса үзүмүнү сатыб нәф'бәрдар ола биләрик (Һ. Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 433.)

Демәли, Азәрбајчанда үзүмчүлүјүн игтисади әһәмијјәтини баша дүшән Зәрдаби һәлә о вахт бу тәсәрруфат сәһәсинин инкишаф етдирилмәсини вачиб билирди.

Әсәрдә гәһвә, онун һазырланмасы вә инсан организми үчүн әһәмијјәти һаггында да мә'лумат верилир. Гејд едилир ки, гәһвәдә 100-дән 20 һиссәјәчән бәдәнә лазым олан шејләр вар. Гәһвәни сүд вә шәкрәк илә ичәндә инсанын јорғунлуғуну алыр, зейннин артырыр, ағлыны ити едир. Бунунла јанашы о, гәһвәнин артыг ичилмәсини мәсләһәт көрмүрдү. Буну изаһ едәрәк жазырды ки, артыг ичәндә о да шәраб кими баш ағрыдыр, үрәји сыхыр, гыздырма кәтирир, јухуну кәсир. Зәрдабинин фикринчә, гәһвә үмумијјәтлә, гоча вә зәиф адамлар үчүн хејирли, чаванлар үчүн хејирсиз, ушаглардан өтрү зәрәрли ичкидир.

Әсәрдә чајын әкилиб-бечәрилдији өлкәләр вә онун артыг Гафгазда, хүсусилә Гара дәннiz сәһилләриндә дә бечәрилмәјә башланмасы һаггында мәлүмат верән Зәрдаби јазырды ки, онун да шәрәб кими нәш'ә кәтирән әтирли јағы вар. Ону да артыг ичмәк зәрәрдир, чүнки о да јухуну дағыдыб, башы ағрыдыр (Һ. Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 434).

Мадди-мәдәнијјәтин мүһүм елементи сајылан халг кејимләри вә бәзәкләри һаггында да Зәрдабинин хејли фикир вә мүлаһизәләри вардыр. Инсан һәјаты үчүн кејимин хүсуси ролу вә әһәмијјәти оядуғуну јахшы билән һәсән-бәј өз әсәринин «Палтар» бөлмәсиндә кејимин әмәлә кәлмәси тарихини инсан чәмијјәтинин чох гәдним дөврләринә шамил едир. Палтарын мәншәјини һаваларын сојумасы, башга сөзлә, бәдәни сојугдан горумаг зәрурәти илә әлагәләндирмишдир. О јазыр: «Инсан сојуг тәрәфләрә кедәндән сонра бәдәни гыш сојугундан сахламагдан өтрү палтар фикринә дүшүб. Әлбәттә, о заман палтар јеринә һејванларын дәрисини кејиб, сонра онун түкүндән вә гејри шејләрдән парча гајырыб, ондан палтар тикиб» (Һ. Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 445).

Һ. Зәрдаби һаглы олараг бәдәни исти вә сојугдан сахламаг үчүн кејимин һансы материалдан тикилмәсинә бөлүк әһәмијјәт верәрәк кәстәрирди ки, бу чәһәтдән маһуд вә памбыг илә сырынмыш палтар вә күрк даһа әлвериш-лидир.

Мараглыдыр ки, о, кејимләри һазырланма материалына кәрә нәбататдан вә һејванатдан әмәлә кәлән палтар олмагга ики јерә бөлмүшдүр. «Набататдан әмәлә кәлән палтар памбыгдан вә кәтандан гајрылыр; памбыгдан тикилән алт палтары кәтандан јахшыдыр. Чүнки памбыг парчасы тез исланыб тез дә гурујур, амма кәтан ислананда тез гурумур вә бәдәни артыг сојудур вә беләдә адама тез сојуг дәјир» (Һ. Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 445).

Зәрдабинин фикринчә парчаларын һамысындан јахшысы јун, сонра кәтан вә ипәк, лап ахырынчысы исә памбыг парчасыдыр.

Ону да гејд едәк ки, Зәрдаби һәмин әсәриндә һәм дә кејимләрин тәснифатыны верәрәк ону «алт палтары», «ушаг палтары», «сәфәр палтары», «јуху вә ја јатачаг палтары» кими групплашдырмышдыр. Зәрдабинин халг кејимләри һаггындагы бу бөлкүсү этнографик әдәбијјә-тымызда тәснифат бахымындан илк тәшәббүс сајылыр. Зәрдабијә гәдәрки тарихи-этнографик әдәбијјәтдә кејимләримизин тәснифатына раст кәлмирик.

Зәрдаби палтара тәкчә инсаны сојугдан горујан бир ләситә кими бахмыр, ону инсан сағламлығынын, инсан јашајышынын мүһүм амили һесаб едирди. О јазырды ки, кәрәк алт палтары бәдәнин тәрини өзүнә чәксин, јахшы нәм чәкән олсун. Палтар кәрәк тәмиз сахланылсын. Чүнки чирк палтарын мәсәмәләрини долдуруб нәмин чыхмасына мане олур. Одур ки, о, әһалијә палтарыны, кејимини тез-тез дәјишмәји, јумағы вә һәм дә тәмиз сахламағы мәсләһәт көрүр, буну сағламлығын башлыча шәрти һесаб едәрәк јазырды: «Дүнјадә бәдәнин сәләмәтлијиндән артыг дөвләт јохдур; бу дөвләти палтар дәјишдирмәкдән кәлән хејрә сатан чох учуз сатыр». Одур ки, Зәрдаби һәр бир шәхсин ән азы ики дәст палтарынын олмасыны вәчиб сајырды, онлардан бирини кејәндә, диҗәрини јудуртсун. Кејимин тәмиз сахланмасынын вәчиблијини о бир дә чирк палтарын бәдәни сојуг сахламасында көрүр вә бу сәбәбдән чиркли палтарыны дәјишдирмәји јемәкдән вәчиб сајырды.

Ушаг палтарындан данышаркән о, чәмаата ушағын атылыб-дүшмәсини, даим һәрәкәтдә олмасыны нәзәрә алыб, она даһа кен палтар тикмәји мәсләһәт көрүрдү.

Кејим мәдәнијјәтиндән сөһбәт ачаркән Һ. Зәрдабинин ән'әнәви палтарларымызын кобулдуғу, онларын бичим вә өлчүләриндә әсрләр боју һеч бир дәјишиклик едилмәм-

си, бир сыра кејим элементләринин дөврлө ајаглашмама-сы кими халлара тәнгиди јанашмасыны хусусилә гејд ет-мәлијик. Кишиләрин милли, ән'әнәви кејимләриндә мүй-јән дәјишиклик әмәлә кәлдијини о, мүйтәрәгги хадисә ки-ми гиймәтләндирирди. Бунун әксинә гадын кејимләринин нүһ әјјамындан галмасы ону нараһат едирди: «Вај бизим арвадларымызын күнүнә, шаһ Тәһмасын вахтында кеји-лән палтары инди дә кејирләр. Бир бахын, бизим арвад-ларын көјнәјинә: јаха ортадан ачыг ки... әтәји көдәк ки... ачыг галсын, голлар кен ки, биләкләр көрүнсүн. Архалы-ғы, чәпкәни, башынын чалмасы ондан да јаман»¹. Гадын палтарларынын бичим хусусијәти мүсәлман адәт-ән'әнә-синә ујғун кәлмәмәси Зәрдабинин һағлы наразылығына сәбәб олмуш вә буна көрә дә о, гадын палтарларынын тәкмилләшдирилмәсини, онлары даһа јүнкүл вә мүнәсиб тикимләсини әһалијә төвсијә етмишир.

Буну һәмчинин, онун баш кејимләри һағгындакы мү-лаһизәләриндә дә һисс едирик. Хусусилә ингилаба гәдәр-ки Азәрбајҗан үчүн характерик гадын баш кејимләри, гадынларын чадра кәздирмәси, башларыны ири өртүклә бағламасы, јашмаг тутмасы кими халлар бөјүк демокра-тын диггәтиндән јајынмамышдыр. Мөвчуд гајдалара кө-рә гадын евдә, ешикдә, һәтта јатдыгда белә башачыг ол-мамалы, башга сөзлә десок, сачыны кизләтмәли иди. Бу кими адәтләрә гаршы е'тираз сәсини учалдан Зәрдаби јазырды ки, арвадларымыз башынын узун сачларыны һәмишә өртүлү сахлајырлар. Бә'зиләри онлары өз ушаг-ларындан да кизләјир. Көр бизим мүсәлманлығымыз нә јерә чатыб ки, арвад... көстәрмәји күнаһ һесаб олунмур, амма башынын түкүнү көстәрмәк күнаһ һесаб олунур.

Зәрдаби бу кими чүрүк адәтләри гамчылајыр, гадына гаршы феодал буховларынын арадан галдырылмасыны тәләб едирди. Неч шүбһәсиз, дини фанатизмин Азәрбај-

¹ *Һ. Зәрдаби*. Сечилимиш әсәрләри. Бақы, Азәрнәшр, 1960, сәһ. 448—449.

чанда һөкм сүрдүјү бир дөврдә һәсәнбәјин чадраја гар-шы чыхмасы, гадынларын үзүачыг кәзмәсини тәблиг ет-мәси онун бөјүк һуманист идејалар чарчысы олмасындан ирәли кәлирди.

Бөјүк демократын Азәрбајҗан кејимләринә даир ирси илә танышлыг көстәрир ки, о, нәинки кејим мәдәнијјәти-мизин үмуми чәһәтләри илә марағланмыш, һәтта палта-рын фәсилләрә мұвафиг кејилмәсини, ишә ујғун кејим формаларынын һазырланмасыны да мөсләһәт көрмүш-дүр. О, палтарын рәнки илә онун һансы фәсилдә кејилмә-синин мүнәсиблијини гејд едиб јазырды ки, һәр фәслин бир гејри чүр палтары олур. Ағ, сары вә ачыг рәнкләр-дәки парча күнүн шәфәгинин бә'зисини рәдд етдијинә сә-рин олур, амма гара вә тутгун рәнкләрдәки парча шәфәг-ләри бир јерә чәм етдијинә исти олур¹.

Бөјүк тәбиәтшүнас әһалијә төвсијә едирди ки, јаз-јај фәсиндә ағ рәнкли, әксинә, сојуг һавалы пајыз-гышда исә гара рәнкли палтар кејинмәк мөсләһәтдир.

Мә'лум олдуғу кими, халг кејимләрини ән'әнәви бә-зәкләр тамамлајырды. Ән'әнәви киши вә гадын бәзәкләри һағгында Зәрдаби ајрыча бәһс етмәмишир. Лакин «Кни-кијена» әсәриндә о, палтарлардан данышараг бәзәкләрә дә тохунмушдур. Бу бахымдан онун тәкбәндә олан мү-насибәти марағлыдыр. һәсәнбәјә көрә тәкбәнд бәдән үзв-ләрини сыхыб, һәм бәдәнин нормал инкишафына, һәм дә адамын ишләмәсинә мане олур. Буна көрә дә о, тәкбәнд эвәзинә гуршаг бағламағы даһа мүнәсиб сајырды. Елә бу сәбәбдән Зәрдаби ајаға кејилән чорабын, чарығын вә до-лағын ипини дә бәрк бағламағын зәрәрлијини јада салыр вә көстәрирди ки, онлар ајағлара кедән ган дамарларыны сыхыр, ган дајаныб орада илләт едир.

Азәрбајҗанлыларын кејим мәдәнијјәти, јемәкләри вә јашајыш евләри һағгында материаллар бир даһа Зәрда-

¹ *Һ. Зәрдаби*. Сечилимиш әсәрләри. Бақы, Азәрнәшр, 1960, сәһ. 448

бинин мадди-мэдэнијјэтин бу үнсүрлэринэ дэриндэн бөлөд олдуғуну көстөрир. О, бу фикирдэ иди ки, инсан јашајышы үчүн вачиб сајылан мадди амиллэрин олмасы һэлэ инсанын хошбөхтлији демэк дејилдир. Чүнки хошбөхтлик мал-дөвлөт илэ дејил, бөдөнин сағламлығы илэ-дир. Һасэнбэј јазырды: «Һәзм етмөјөн мө'дэјэ, јара дүшән чижэрэ мал-дөвлөтдөн нэ олачаг? Нэ гэдэр инсан чавандыр, саламат бөдөнин гөдрини билмөјиб фикир едир ки, кечэлэр јухусуз галмаг, шэраб кејфи илэ күнүнү кечирмэк, артыг јемэк, јавалыг етмэк һәмишэ тәнбеһсиз галачаг вэ ја бизим һәкимлэр һәр бир үзвүнү тэзэдэн гајтарачаглар; амма буну јаддан чыхарыр ки, бөдөнин үзвлэринин бириси хараб оландан сонра, јүз һәким кэлсэ, мин дава етсэ, ону тэзэлэмэк мүмкүн дејил; сыныг габы мүшәммөлэмэклә тэзэлэмэк олмаз»¹.

Бунунла да бөјүк тәбиәтшүнас һәјатын мадди не'мәтлэриндэн инсан кими истифадэ етмөји, һәјаты елэ илк анлардан анламағы һамыја мәсләһәт көрүрдү. Бүтүн бунлары инсанын күндәлик тәләбаты, мәишәти үчүн вачиб сајан Зәрдаби билдирди ки, бу китабчаны охујан гардашларымыз һәр бир мәтләби охујуб она эмәл едәчәклэринэ шүбһә етмирәм.

Беләликлэ, Зәрдабинин әсәрлэриндэ ев мәишәти илэ элагәдар бир сыра мәсәлэлэр өз елми тәһлилини тапмышдыр. Халг һәјатымызын бөјүк биличисинин јухарыдакы мәсәлэлэр һаггындакы мүлаһизэлэри ингилабдан әввәлки Азәрбајчан кәндлилэринин ев мәишәтини өјрәнмэк үчүн гижмәтли мәнбә сајылмагла јанашы, бу күн дә тәчрүби әһәмијјәт кәсб едир.

Гејд едәк ки, Һ. Зәрдаби тәкчә кәнд әһалисинин дејил, һәм дә шәһәрдә јашајан фәһлэлэрин мәишәти илэ марағланмыш, бу һагда хејли гижмәтли фикирлэр ирәли сүрмүшдүр. Фәһлэлэрин мәнзил шэраитинин ачыначаглы

¹ Һ. Зәрдаби. Сечилимиш әсәрлэри. Бақы, Азәрнәшр, 1960, сәһ. 453.

һалына ачыјан Зәрдаби «Бөдәни сәламәт сахламаг дүс-туруләмәлидир» әсәриндэ јазырды ки, фәһлэлэр үчүн бир-биринин ичиндэ тикилән евләрә өлүмхана демэк олар, чүнки белә евләрдә сакин оланлардан һәр илдэ һәр мин адамдан јүзә гэдәр өлүр, амма јахшы, јәни кен вә ачыг евләрдә миндән 10—20-дән артыг адам өлмүр¹.

Демәли, әслиндэ Зәрдаби үчүн бир тәдгигат объекти вар иди. Бу да Азәрбајчан халгы, онун үмумиликдә мәншәт вә мэдәнијјәти проблеми иди.

¹ Һ. Зәрдаби. Сечилимиш әсәрлэри. Бақы, Азәрнәшр, 1960, сәһ. 403.

АИЛЭ МЭИШЭТИ

Г. Зәрдабинин зэнкин җарадычылыгы вә елми ирси халгымызын тәкчә тәсәррүфат мәшғулијјәтини әһатә етмәси илә мәһдудлашмыр. Чүнки бу ирс һәм дә азәрбајчанлыларын ингилабдан әввәлки аилә мәишәтинин өјрәнилмәси бахымындан да зәнкин мәнбәдир. Јашајыб-јаратдығы дөврә азәрбајчанлы аиләсиндә ваге олан ичтимаи-игтисади мүнһитин, патриархал мүнәсибәтләрин, һабелә мөвчуд адәт-ән'әнәләрин узун илләр чанлы шаһиди олмасы, онлары ајыг көзлә, бөјүк зәка илә мүшаһидә етмәси кими амилләр һәсәнбәјнин аилә-мәишәти тәк ичтимаи проблемләрә хүсуси әһәмијјәт вермәсинә сәббә олмушдур. Дөврүнүн мүтәрәғги фикирли башға зијалылары кими Һ. Зәрдаби дә аиләни халгын инкишафында, тәрәғги јолунда илк өзәк сәјмыш вә халгын кәләчәк инкишафыны аилә тәрбијәсинин нечә, һансы ичтимаи-игтисади амилләр үзәриндә гурулмасындан асылы олдуғунда көрмүшдур. Мәһз бу кими ичтимаи борч, һабелә халгын кәләчәк тәлеји ону аилә мәишәтиндә һәлә дә һөкм сүрән дини адәт-ән'әнәләри, патриархал гәјдалары гамчыламайға мәчбур едирди.

Доғрудур, Зәрдаби азәрбајчанлыларын аилә мәишәти һаггында хүсуси тәдгигат әсәри јазмамышдыр. Лакин о, «Әкинчи» вә «Каспи» гәзәтләриндә вә әмәкдаҗлыг етдији дикәр дөврү мәтбуат сәһифәләриндә дәрч етдирдији мәғаләләриндә, һабелә бир сыра башға әсәрләриндә һә-

мин мәсәләләрә хејли јер вермишдир. Елә буна көрә дә Зәрдабинин бу сәһәдәки зәнкин ирсинин тарихи етнографик бахымдан өјрәнилиб тәдгиг едилмәсинин бөјүк елми вә тәчрүби әһәмијјәти вардыр.

Халгынын мәдәни тәрәғгиси уғрунда мүбаризәнин өн сыраларында кедән Зәрдаби дини фанатизмин халгынын мәишәтиндә, адәт-ән'әнәсиндә, күндәлик һәјат тәрзиндә һөкм сүрдүјү бир вахтда, бу инкишафа мане олан патриархал гәјда-ғанунлара, ислам дининин аилә мәишәтиндә көк салан еһкамларына гаршы мүбаризә мејданына атылмышдыр. Һ. Зәрдабинин етнографик ирсиндә халгымызын аилә мәишәти илә бағлы фикирләринин мүнһун јер тутмасы да буунула әләғәдардыр. Никаһ, тој, ушағларын аиләдә тәрбијәси, гадынын аиләдә вә чәмијјәттә вәзијјәти, дини еһкамлара гаршы мүбаризә кими етнографик мәсәләләр ону һәмишә дүшүндүрән үмдә проблемләрдән олмушдур.

Мә'лум олдуғу кими, ингилаба гәдәрки Азәрбајчанда јахын гоһумлардан евләнмә (ендогамия) никаһ гәјдасы халгымызын аилә мәишәтиндә кениш јер тутмуш, бунула јанашы әми оғлу илә әми гызы, хала оғлу илә хала гызы, дајы оғлу илә биби гызы вә биби оғлу илә дајы гызы арасында (кузен) никаһлара да үстүнлүк верилмишдир.

Азәрбајчанлы аиләсинә хас бу чәһәтләри һәлә вахты илә бу мәсәләләрлә мәшғул олмуш А. Захаров, М. Ковалевски кими тәдгигатчылар да өз әсәрләриндә гејд етмишләр.

Халгымызын ингилаба гәдәрки никаһ ән'әнәсиндә һүғуғи һал алмыш бу чәһәтләр Азәрбајчан етнографларынын әсәрләриндә дә ишығландырылмышдыр. Гоһумла евләнмә кими бу зәрәрли адәтләри тибб елми бахымындан изаһ едән Зәрдаби белә никаһ гәјдаларына гаршы е'тираз сәсини галдырыр вә әһалијә баша салырды ки, белә нәсилдән өвлад аз олур, ондан лал, кар, гејри нахош вә

һабелә сәфаһәтли кәсләр чоһ төрәјир («Әкинчи», 1877, № 1). Демәли, Зәрдаби һәлә бир әср бундан әввәл физики чәһәтдән сағлам насил јетишидирмәк үчүн кечмишдән ирс галмыш гоһумла евләнмәк адәтләринә гаршы өз етиразыны билдирмишдир.

Етнографик материаллар кечмишдә Азәрбајчанда никаһа кирмәнин елчилик јолу илә евләнмә вә гыз гачырма—ики формада олмасыны көстәрир. Лакин бунуна јанашы галыг һалында олса да мүвәггәти никаһ формасы—сигәнин дә јайылмасы мә'лумдур. Адлары чәкилән никаһ гәјдалары мүхтәлиф ичтимаи-игтисади дөврләрин мәһсулу олмагла, бу вә ја дикәр гәјдада һәјата кечирилди. Белә ки, Азәрбајчан кәндиндә гызын көнүллү вә зор күчү илә гачырылмасы—ики формасы кениш јайылмышды. Гыз өз разылығы илә гачырылардыса, ел-обанын, ағсаггалларын ишә гарышмасы нәтичәсиндә аиләләр арасында барышыг јарадыларды. Лакин разылыгла дејил, гызын зор күчү илә гачырылмасы ики нәсл, бә'зән һәтта көнд арасында дүшмәнчилијә сәбәб олар, чоһ һалларда өлүмлә нәтичәләнерди. Буна конкрет мисаллар кәтирәрәк Н. Зәрдаби «Каспи» гәзетиндә гејд едирди ки, Зәрдабын бир груп сакини Дәмири Әһмәд оғлунун Мүхлисә адлы гызыны зорла көтүрүб гачаркән, ики тәрәф арасында атышма башлајыр. Гызы гачыранлар түфәнкдән атәш ачараг гызын атасы Дәмири өлдүрмүш, јахын гоһумлары Абдулла Хәлил оғлуну исә ағыр јараламышлар (1889, № 119). О, даһа сонра тәссүф һисси илә көстәрир ки, белә өлүмләрә һеч ким мәһәл гојмадығындан, онлар тез-тез тәкрар олуноур. Тәкчә сон вахтларда бурада үч өлүм һадисәси баш вермишдир. Көрәсән, бунлары мүәјјән едиб, чаниләри тәнбей едән тапылачагмы?

Бу кими ачыначаглы фактлара үрәкдән ачыјан һәсәнбәј онларын көкүнү һаглы олараг ичтимаи гурулушда көрүр вә һөкумәт идарәләриндән буна гаршы мүбаризә

апармағы тәләб едирди. Лакин јерләрдә бу тәләбләрә, бу чыхышлара мәһәл гојулмадығындан гыз гачырмаг вә онула бағлы өлүм һадисәләри Азәрбајчан кәндиндә ади һала чеврилмишди. Јенә Зәрдабијә мүрачнәт едәк. О, «Каспи» гәзетинин 1899-чу ил 189-чү нөмрәсиндә хәбәр верирди ки, Гарачалы кәндинин шејхи һачы Әлибаба Зәрдаблы һәбиб Әфәнди оғлунун 11 јашлы нишанлы гызыны көтүрүб гачмышдыр. Гызын нишанлысы ону гәјтармаг тәшәббүсүндә олса да, һачы Әлибаба Паша Әһмәд оғлуна рәдд чавабы верир. Беләликлә, чамаат арасына чыха билмәјән Паша нишанлысынын һајыфыны чыхмаг үчүн фүрсәт көзләјир вә белә бир фүрсәт дүшән кими гылынчла шејх һачы Әлибабаны өлдүрүр.

Н. Зәрдаби елини-обасыны бүрүјән бу патриархал адәтләрә гаршы мүбаризәнин бир јолуну да, халга онларын мәншәини, јаранма тарихини изаһ етмәкдә көрүрдү. О көстәрирди ки, халгларын мүасир мәнишәтиндә мөвчуд олан адәтләрин бир чоһу гәдим заманларын мәһсулулдур. О дөврдә инсанлар јазы-позунун нә демәк олдуғуну билмәдикләриндән онларын тарихини јазмамышлар. Бу сәбәбдән инди әһали кечмишдә јаранан адәтләрин әмәләкәлмә сәбәбләрини мүәјјәнләшидирмәкдә чәтинлик чәкир. Лакин инди бу адәтләрин јаранма тарихини изаһ етмәјә имкан вардыр. һәсәнбәј фикрини тамамлајараг «Әкинчи» гәзетинин 1887-чи ил 17-чи нөмрәсиндә јазырды: «Мә'лумдур ки, јер үзүндә һәр бир гисим тајфа вар ки, онларын Авропа әһли кими камала јетишиб, бә'зи индијәчән һәзрәти-Адәм вахтындакы кими вәһши төврүндә чылпаг кәзир. Вә кенә мә'лумдур ки, һәр бир тајфа әввәл вәһши кими олуб, сонра мүрүр илә камала јетишиб. Она бинаән һәр бир тајфанын адәтинә өјрәнәндә камала јетишән тајфанын адәтләринин чоһу нечә әмәләкәлмәк мә'лум олуру». Бурадан көрүндүјү ки, Зәрдаби керидә галмыш халгларын мәнишәтини өјрәнмәклә бә'зи адәтләрин мәншәјини мүәјјән етмәјин

мүмкүнлүү фикрини ирэли сүрүрдү. Бу да мүасир этно-график тэдгигатларла тэсдиг олунмушдур.

Даһа сонра мэгалэдэ конкрет олараг гыз гачырма адэтинин мәншәји мәсәләсинә тохунулур вә көстәрилик ки, бу адәт чоһ ибтидан дөврләрдә мејдана чыхмышдыр. О дөврдә кәбин олмайыб, һәр чамаатын өврәтләри баш-га чамаатын кишиләринин олуб: «Беләдә бир киши бир өврәтә мәхсуси онун олмайыб истәјәндә лабүд галыб ону гејри чамаатдан оғурлајыб: јә'ни кәбинин әсли өврәти оғурламагдан эмәлә кәлиб. Вә бир дә кечмишдә гејри тај-фадан оғурланан, јә'ни әсир олан кәсләр гул һесаб олуб. Бу сәбәбләрә чоһ кәс индијәчән өврәти көтүрүб гачыр ки, ону әсир едирәм вә ондан сонра ону өзүнә гул һесаб едир ки, куја әсир едибдир». Бурадан ајдындыр ки, һ. Зәрдаби гыз гачырманын мәншәјини матриархат дөв-рү илә бағлајыр вә онун сәбәбини исә тарихи инкишафын даһа сонракы дөврләри үчүн сәчијәви олан гул әлдә етмәкдә көрүрдү. Демәли, бу јолла гыз гачырманы адә-тә чевирмиш һәмјерлиләринә демәк истәјирди ки, дөвр һәмнин дөвр, зәманә һәмнин зәманә дејил, кечмишин бу зәрәрли адәтләриндән әл чәкин.

Һәсәнбәј һәмнин мэгалэдә тәкчә гыз гачырма адәтин-дән дејил, һәм дә бир чоһ халгларын мәишәтиндә көк салан киши өләркән онун арвадынын да өлдүрүлүб он-ларын биркә дәфи едилмәси, ган интигамы алынмасы, һабелә өлүнүн гәбринә мүхтәлиф әрзаг, силаһ, аләт го-јулмасы адәтләри вә онларын мәншәји мәсәләсинә дә то-хунуб, конкрет олараг дүнја халгларынын һәјатындан мисаллар кәтирир. Сырф этнографик маһијәт дашыјан бу фактларын һәр бири һ. Зәрдабинин дүнја халглары-нын адәт-ән'әнәләринә, мәншәтинә дә бәләд олдуғуну демәјә бизә там әсас верир. Гыз гачырма адәтинин әк-синә олараг Зәрдаби кәнд тојларыны тә'рифләјир, ону тәсвир едир вә тој мәрәсимини халгын мәншәтиндә хүсу-си јер тутан үмуми ел шәнлији кими гејимәтләндиридди.

О, ән'әнәви азәрбајчанлы тојуну тәсвир едәрәк «Кечмиш-дән» («Каспи», 1902, № 172) адлы мэгаләсиндә јазырды ки, тојун башланмасына бир нечә күн галмыш мәсләһәтә топлашар, һансы ашығы мәчлис дә'вәт етмәк вә башга вачиб мәсәләләр бурада һәлл олунарды. Тој үчүн кәндин кишиләрини тутан мағар гурулуруду. Гадынлар исә адә-тән тој мәчлисләриндә отурмаз, кәнарда дајаныб, ону сәјр едәрдиләр. Бундан сонра тој саһибләри чамаатла бирликдә мусигичиләри, ашығы көзләр, онлары гаршы-лајардылар. Тој шәнлији 3—4 күн давам едәр вә бир адәт олараг күндүзләр зурначылар чалар, гадынлар вә кишиләр рәгс едәрдиләр. Һәсәнбәј гејд едирди ки, Азәр-бајчан тојларынын ән марағлы һиссәси ахшамлар ашыг-ларын иштиракы илә кечириләрди. Ахшам кәндин киши-ләри мағара јығышыб отурар, ашыгларын охујуб, ојна-масы үчүн кениш јер—мејдан сахлајардылар. Ашыг өз мусигичиләри илә мәчлисә дахил олуб охумаға башлар, әјләшәнләрин сифариши илә бу вә ја дикәр дастаны сөј-ләрди. Бурада даһа сонра дејилирди ки, тој мәчлис-ләриндә ашыглар тәрәфиндән сөјләнилән дастанлары, нағыллары јерли чамаат дәфәләрлә ешитмәләринә бах-мајараг, һәр дәфә онлара мәнунијәтлә гулағ асарды-лар. Һәм дә динләјичиләр «сағ ол ашыг, јаша сәни» ифа-дәләри, ја да әл чалараг ашыглары, мусигичиләри ал-гышлајар, онлара разылыгларыны билдирәрдиләр. Чоһ вахт нағыл вә дастан кечә јарысынадәк давам етдири-ләр, гуртармадыгда исә сабаһкы ахшама кечириләрди. Тојун гуртарыб, ашыгларын кәндән кетмәсиндән бир нечә күн кечәндән сонра да әһали тој әһвал-руһијәси илә јашар, ушаглар ешитдикләри маһнылары өзләри үчүн охујардылар.

Бу дејиләндәри нәзәрдән кечирдикдән сонра Һәсән-бәјин кечмиш тој мәчлисләримизин дәфәләрлә иштирак-чысы, динләјичиси олмасына һеч чүр шүбһә галмыш. Һәтта көрүнүр ки, ушаг икән бу маһнылары, ашыгларын

ағзындан көтүрүб охујанлардан бири дә мәһз онун өзү олмушдур. Бунуила элагәдар һәмин мәгаләдә дејилир ки, тој мәчлисләриндә ифа олунан нағыл вә дастанлар ушағлара даһа бөјүк тә'сир көстәрәр, ашығлар кәнддән кедән илк күнләрдә онлар бир јерә топлашыб ашығлардан ешитдикләрини вә көрдүкләрини тәзәдән тәкрарлајырдылар.

Хатырладаг ки, бөјүк әдиб Азәрбајчан тојунун бу чәһәтини сонралар гәләмә алдығы «Бизим нағмәләримиз» («Һәјат» гәзети, 1906, № 6) адлы мәгаләсиндә дә гејд етмишдир. Бурада охујуруг: «Елә ки, сонра тој гуртарды, ашығлар евинә кетди, 5—10 күн ушағлар кечә вә күндүз күчәләрдә кәзәндә ашығдан ешитдији гафијәләрни охуја-охуја кәзирләр, бир-биринин гәләтини дүзәлдирләр.»

Мә'лумдур ки, кечмиш Азәрбајчан кәндиндә тој ики чаванын евләнмәси кими дар аилә мәзмунундан чыхыб, даһа чох кәндин, елин-обанын ичтимаи мәзмун дашыјан бөјүк тәдбири һесаб олунурду. Тој, сөзүн әсл мә'насында, ел шәнлији, ел театры, халг әјләнчәләринин, тамашаларынын кечирилмәси тәдбири иди. П. Зәрдаби дә тојларымызын бу ичтимаи маһијәтини чох көзәл баша дүшәрәк «Қаспи» гәзетинин 1884-чү ил 223-чү нөмрәсиндә јазырды ки, бизим халгымызын тәгдирәлајиг дәфн вә тој адәтләри вардыр. Мәсәлән, тој едән һәр кәсә гоһумларын, гоңшуларын вә һәтта һәмкәндиләрин көмәк көстәрмәси бизим өлчүлүб-бичилмиш аилә-мәишәт адәтләримиздәндир. Кими ипәк јорғанла, кими пәргу дөшәклә, бә'зиси мис габ-гачагла, һәтта өкүз вә ја инәк вермәклә тој саһибинә көмәк едир, тојда јејиб-ичир, шәнләнирләр. Бүтүн бунлар тојун дахили мәзмунундан ирәли кәлиб, өз мәишәтини чох күман ки, јени аиләјә көмәк әли узатмаг кими бир адәтдән көтүрмүшдүр. Бунуила јанашы о бу адәтимизин сон вахтлар өз мәзмунуну дәјишмәјә башладығына чох тәәсүфләнир. Тојларымызда пул јығ-

маг адәтә чеврилмиш вә бу артыг тәсадүфи һал дејилдир. Бу кими халг адәтләринин хүсусилә варлылар, кәндин молласы, шејхи тәрәфиндән корландығыны гејд едән Зәрдаби јазыр ки, Зәрдабын саһә мүвәккили башына бир груп чалғычыны топлајараг кәнди кәзиб, олмајан оғлунун вә гардашынын тојуна пул топламышдыр. Мәгаләдә ејни заманда Зәрдаба шејх Әли Бабанын өз оғлуна сүннәт тоју едиб әһалидән 500—600 манат пул топламасындан хәбәр верилир. Бурада мүасирлик чәһәтдән диггәти чәлб едән бир факты да хатырламаг јеринә дүшәрди. Бу да ондан ибарәтдир ки, һәсәнбәј һәлә бир әср бундан әввәл халгымызын мәишәтинә јад, бајағы «кичик тојлары» әлејһинә чыхараг, онлара гаршы е'тираз сәсини галдырмышдыр. Бу кими јаланчы адәтләрин әслиндә ел-обада шејхләр, моллалар, вәзифә саһибләри тәрәфиндән јарадылдығыны вә адәт пәрдәси алтында онларын авам чамааты алдатмасыны бир даһа хағырларараг «Қаспи» гәзетинин 1887-чи ил 156-чы нөмрәсиндә јазырды: «Он илә јахындыр ки, мән кичик мүхбир мәктублары васитәсилә кәдәрли кәнд һәјатымызын мүхтәлиф чәһәтләри илә охучулары таныш едирәм. Тез-тез өзүмә суал верирәм ки, бу фәрәһсиз, пәришан вәзијәтин әсасыны нә тәшкил едир вә һәмишә буна белә бир чаваб тапырам: чәһаләт, биликсизлик, зүлмәт. Мәһз бунлар шејхләрин илаһиләшдирилмәсинә имкан верир. Истәр-истәмәз дүшүнүрсән ки, ахы нә вахт бизим бәдбәхт, зүлмәтдә галмыш халгымыз бу шејхләрин пәнчәсиндән хилас олачагдыр.»

П. Зәрдабынин јарадычылығында, хүсусилә онун етнографик ирсиндә гадын вә онун аиләдә, мәишәтдә вәзијәти, үмумијјәтлә, гадын азадлығы мәсәләләри мүһүм јер тутур. Бу да тәсадүфи дејилдир. Чүнки патриархал адәт-ән'әнәләрин һөкмран олдуғу ингилаба гәдәрки Азәрбајчанда гадынлар аиләдә вә ичтимаи һәјатда ағыр вәзијәтдә идиләр. Гадын демәк олар ки, аиләнин һүгүг-

суз үзү иди. Ваһид тәсәррүфат өзәји сајылан аиләдә бүтүн варидатын сәһиби киши һесаб олуурду. Ичтинмаи гурулуш, шәриәт вә патриархал адәтләр дә гадынын аиләдәки һүгүгсузлуғуну тәсдиғ едирди. Феодал-патриархал галығлар өзүнү аиләдә, хүсусилә гадына мүнәсибәтдә, гадынын кишијә там табелији шәклиндә даһа габарығ тәзаһүр едирди. Бурада бөјүк демократ Ч. Мәммәдгулузадәнин «Зәнчир мугәддәс» фелјетонундакы бу сөзләри јада дүшүр: «Мүсәлман арвады өлмәсә, әриндән хиләс ола билмәз. Амма әри нә вахт истәсә, өврәтин таланыны верә биләр; јә'ни ачығы будур ки, ихтијар тәк бирчә кишидәдир... Мән кәбин алтында галан, өмүрләри мугәддәс зәнчир алтында чүрүјән мүсәлман өврәтләринини көз јашларыны чоғ көрмүшәм»¹.

Һ. Зәрдаби дә Азәрбајчанлы гадынларын белә вәзијәтинә ачыјарағ «Әкинчи» сәһифәләриндә јазырды: «Рәијјәт падшаһа, өврәт кишијә, ушағ атаја, нөкәр ағаја, шакирд устада вә гејрә мәкәр гул дејил?»

Бу суала мүәллиф өзү чаваб верәрәк гејд едирди ки, бәли, биз һамымыз гулуғ вә буна сәбәб бизим ата-баба адәтләримиздир («Әкинчи», 1877, № 12). О, ислам дининин гадына көлә мүнәсибәти әлејһинә чыхырды. Бәзи өлкәләрдә әри өлдүкдә гадынын да өлдүрүлмәси адәтини нисал кәтирән Зәрдаби гадына бу чүр гејри-инсани мүнәсибәти кәскин тәнгид едир, һүгүгсузлуғ әсасында гурулан аилә мүнәсибәтләрини лә'нәтләндирди.

Зәрдаби гадына инсанлығ мүнәсибәти бәсләнилмәси уғрунда әзмлә мүбаризә апармыш вә гадына чәмијјәтин там һүгүглу үзвү кими бахылмасыны тәләб едирди. Она көрә белә олмәзсә, гадына гаршы бөјүк әдәләтсизлик кәстәрилмиш олар. З. Көјүшов Зәрдабинин гадын азадлығы мәсәләсинә тохунарағ гејд едир ки, Һ. Б. Зәрда-

бинин етик көрүшләриндә гадына, онун әмәјинә вә ләјағәтинә дәрин һөрмәт бәсләмәк мүнһүм әхлағи вәзифә сәвијјәсинә галдырылмышдыр.

Зәрдабијә көрә гадын бәшәријјәтә ана вә илк тәрбијәчидир. Одур ки, анаја һөрмәт етмәјәнләр ән әхлағсыз адамлар сајылмалыдырлар¹. Буну Зәрдаби ашағыдакы кими ифадә едирди. Вәһшиләр белә өз аналарына һөрмәт едирләр. Һалбуки бүтүн мәхлуғатын тачы олан инсанларын арасында еләләринә тәсадүф едирик ки, онлар өз аналарына фитрән нағис бир мәхлуғ кими бахырлар. Бу, әлбәттә, дөзүлмәздир.

Зәрдабинин фикринчә Азәрбајчанда гадын әсарәтин әсасыны әсрләрдән бәри гадынларын елм вә маарифдән тәчрид едилмәләриндә ахтармағ лазымдыр.

Һ. Б. Зәрдаби гадынларын маарифләнмәсиндән бәһс едәркән буну да исрар едир ки, аилә чәмијјәтин кичик бир өзәјидир вә бу өзәкдә гадын әсас јер тутур. Гадын аиләнин ев-мәишәт ишләри илә јанашы, ушағларын илк тәрбијәсини ролуну ојнајыр. Мәһз ананын савадсызлығы вә авамлығы ушағларын тәрбијәсинә, дүнјакөрүшүнүн инкишафына да өз мәнфи тәсирини кәстәрди. Буна көрә дә Зәрдабинин фикринчә чәмијјәт аиләдә тәрбијә, хүсусилә гадынын савадланмасына лагејд ола билмәз.

Һ. Зәрдаби азәрбајчанлы гадынларын чәмијјәтдә, аиләдә өз јерләрини билмәләри илә баһәм, ушағларын тәрбијәси илә мәшгул олмалары үчүн онларын охумасыны, маарифләнмәсини, елмә, мэдәнијјәтә јијәләнмәсини төвсијә едирди. Бөјүк һуманист мәһз бу мәғсәдлә 1896-чы ил јанварын 19-да Бакы губернаторуна әризә јазыб, Бакыда азәрбајчанлы гызлар үчүн һеч олмәсә бирсинифли

¹ З. Көјүшов. Азәрбајжан маарифчеләринин етик көрүшләри. Бакы, Азәрбајжан ССР Елмләр Академијјасы нәшријјаты, 1960, сәһ. 98.

¹ Ч. Мәммәдгулузада. Әсәрләри, ч. 4, Бакы, Азәрнәшр, 1985, сәһ. 205.

мәктәб ачылмасына ичазә вермәји хаһиш етмишди¹. Онуң хаһиши губернатор тәрәфиндән рәдд едилсә дә, Зәрдабинин азербайчанлы гадынларын савадсызлыгынын ләғв едилмәси саһәсиндәки фәалијјәтини, тәшәббүсүнү гижмәтләндирмәк баһымындан хүсуси әһәмијјәт дашыыр.

Зәрдаби ананы аилләдә башлыча сима сажыр, ушагларын тәрбијәсиндә она хүсуси јер верирди. Ушагларын көрпәликдән башлајараг һәдди-бүлугә чатанадәк әсәсән ана тәрбијәси, ана тәсири алтында олдуғуну әсәс көтүрән алим ананы аиләнин илк тәрбијәчиси һесаб едәрәк, онун бу ишдә кишидән даһа үстүн рола малик олмасыны көстәрирди. Зәрдаби «Әкинчи» гәзетиндә (1876, № 13) јазырды ки, бизим үнас тајфасы тәрбијәдән бихәбәрди. Чүнки тәрбијәнин бинасы ана иладир, ушаг 7—8 јашына кәлинчә ана ону тәрбијә едир. Елмсиз, авам, савадсыз гадынлар мөчүзәләрә, чадукәрләрә, шејтанлара, дивләрә инаныб, онлардан мәрһәмәт көзләјирләр. Һәсәнбәј бүтүн бунлара тәәсүфләнир вә гејд едирди ки, бунларла ирәли кетмәк олмас, ушаға илк дафә ана тәрбијә верир, о, савадлы, мэдәни олмасса, тәрбијә сон дәрәчә јанлыш јола кедәр, сағлам өвлад тәрбијә едә билмәз. Мәһз бу баһымдан Зәрдабини нараһат едән, дүшүндүрән мәсәләләрдән бири дә ушагларын аилләдә тәрбијәси иди. О, дөврүнүн тәрбијә гайдаларына гаршы чыхараг јазырды: «Һәгигәт, бизләрдә оғул атанын гулудур. Мәлүмдур ки, бизләрдә оғул атанын һүзурунда отурмаг, хәрәк јемәк, данышмаг вә гејрә ејбдир. Ондан мәсәва оғул атадан изинсиз нә ки бир иш көрә билмәз, һәтта евләнә дә билмәз... Беләдә ушаг нә ки гејриләрин, һәтта өзүнүн ихтијар вә борчларындан бихәбәр олдуғуну атасы кими өзүндән күчлүләрин габагында икигат олубан өзүндән зәифләри адам һесаб

¹ З. Көјүшов. Азербайчан маарифчиләринин етик көрүшләри. Бақы, Азербайчан ССР Елмәр Академијасы нәшријаты, 1960. сәһ. 23.

етмәјә адәт едир» («Әкинчи», 1877, № 12). Көрүндүјү кими, бөјүк мүтәфәккир аилә тәрбијәсиндә белә патриархал адәтләри писләјир вә һәмнин мәгаләдә үрәк ағрысы илә даһа сонра көстәрирди ки, хүласә, нә гәдәр габилијјәтли ушаг олса, бизим адәтләр илә олуна тәлимдән инсан ола билмәз. Биз өвладын јағысы олуб, онун ахырына чыхыб, инсанијјәтликдән узаг едирик. Лакин буну да етираф етмәк лазымдыр ки, Һ. Зәрдаби азербайчанлы аиләсиндәки патриархал адәтләри дамғаларкән һеч дә аилләдәки бөјүк-кичиклијин әлејһинә дејилди. Әксинә, о, аилләдә гаршылыгы һөрмәтин тәрәфдары олуб јазырды ки, буну охујан белә гижас етмәсин, биз дејирик ушаг атасынын сөзүнә баһмајыб, о, бујурдуғуна әмәл еләмәсин. Бу һалда ки, бизим малымызын вә гејрә дүшмәни артыб, ушағы дәһи бәрк сахламаг кәрәк ки дүшмәнләримизин ләззәтли көрүнән адәтләринә өјрәнмәсинләр. Пәс биз дејирик ки, јумруг, силлә орталыгдан чыхсын, ушаг илә адамјана рәфтар олсун ки, өзү јахшыны јамандан дәрк едиб, бәд әмәлә мүртәкиб олмасын.

Һ. Зәрдаби кечмиш Азербайчан кәнди үчүн сәчијјәви һал сајылан чохарвадлылығы, азјашлы гызларын өзләриндән дәфәләрлә јашлы шејхләрә, һачыларә, мәшәдиләрә зорла әрә верилмәсини гадын әсарәтинин чиркин тәзаһүрү кими гижмәтләндирмишди. О, гадынлара кишиләрә ејни һүгүг верилмәсини тәләб едирди. О, бунун иғтисади әсасы етибарилә, биринчи нөвбәдә, гадынларын јалныз мәтбәхә бағланни гадын һалыны арадан галдырмағы вә бу мәгсәдлә онларын тәсәррүфат ишләринә кениш миғјасда чәлб олунмаларыны ирәли сүрүрдү. Тәсадуғи дејил ки, бу хүсусијјәтләринә көрә Зәрдабинин мүасирләри ону «Бүтүн Гағгаз мүсәлман гадынларынын атасы адландырмашдыр» («Каспи», 1908, № 200).

Гејд етмәк лазымдыр ки, Зәрдабинин аилләдә сағлам

дәсил јетишдирмәк һаггында да хејли мүлаһизәләри вардыр. Бу бахымдан инсан организмнә шәрабын зәрри, хүсусилә онун ушагларын нормал инкишафына мәнфи тәсир кәстәрмәси һаггындакы фикри чох мараглыдыр.

Һәсәнбәј јазырды ки, ушагларын тез-тез хәстәләnmәсиндә ган гоһумлуғу кәбинләри илә јанашы, һәм дә валидејини шәраб ичмәси дә өз тәсирини кәстәрир. «Шәраб ичиб мәст олан әхшасларын өвладларындан сәфаһәтлис чох олур. Пәс шәраби ичмәклә ки, бәдәнә зәррәр едир, һәтта мәст олан кәс өврәтә јавыг кетсә онун өвладыны да сәфаһәтли едәр («Әкинчи», 1877, № 1). Бу фактын өзү һ. Зәрдабинин кениш дүнјакөрүшә, енсиклопедик билијә малик олдуғуну демәјә әсас верир.

Дөврүнүн бөјүк мүтәфәккири Зәрдаби әмәјә јүксәк гүмәт верәрәк јазырды ки, әмәк инсанда мүсбәт әхлаги кејфијјәтләрин јаранмасынын әсасыны тәшкил едир, физики әмәк, нечә дејәрләр, хәстәләри мүаличә едир, шәрә галиб кәлир, инсанда мә'нәви ојанма әмәлә кәтирир («Каспи», 1900, № 36).

О, ушагларын аилдә әмәк тәрбијәсинә, тәһсилинә хүсуси әһмијјәт верәрәк, бу мәгсәдлә дә јерләрдә мәктәбләр ачылмасыны арзу едирди. Бу бахымдан «Әкинчи» гәзетиндә (1877, № 11) Ә. Көрәнинин имзасы илә чап едилиб халга мүрациәт кими сәсләнән мәғаләси чох сәчијјәвидир. Бурада дејилрди: «Ај гардашлар, јаддан чыхармајын ки, ушаглар милләтин үмидидирләр вә буну билин ки, Авропа әһлинин бир мәсәли вар ки, дејир-милләтин кәләчәкдә хошбәхт, ја бәдбәхт олмағына баис ушагларын әввәл јахшы, ја јаман төвр илә әлифбәји охумағыдыр».

Һ. Зәрдаби јазырды: «Күчәләрдә чаванларымыз јә палағыны әјри гојуб ај балам, ај балам чағырыр, ја бир-биринә јаман дејир, мејданларда кими дәрвиш нағылына гулаг асыр, кими хоруз, кими гоч дөјүшдүрүр. Хү-

ләсә, һеч бир һәвәс илә зәһмәт чәкән јохдур» (Әкинчи», 1877, № 11). О, халгын кәләчәји сајылан кәнчләри ич-тимаи-фајдалы әмәклә мәшғул олмаға чағырыр, аварачылыға гуршанмамаларыны, аллаһдан бујруг көзләмә-мәләрини бир даһа онларын јадына салырды. Гејд едәк ки, бу чәһдә һ. Зәрдаби тәк дејилди. Редактору олдуғу «Әкинчи» гәзети сәһифәләриндә онун идејаларыны мүдафиә едән, халгынын мәншәтиндә, адәт-ән-әнәләриндә көһнәлијин ејбәчәр вәрдишләринә гаршы чидди мүбаризә апаран хејли зијалы фәалијјәт кәстәрди. Бу бахымдан Нәчәфбәј Вәзировун гәзетин 1877-чи ил, 8-чи нөмрәсиндә чап олунмуш бир јазысы чох сәчијјәвидир: «Һәрдән тәнһа отуруб фикир едирәм: худәвәндә бизим ахырымыз нечә олачаг? Ағлымыз ата-баба ағлы, кетдијимиз ата-баба јолу, һеч бир дәјишклик јохдур. Ата-бабамыз хоруз вә гоч дөјүшдүрүб, ит боғушдуруб, гуршаг тутдуруб, дәрвиш нағылына гулаг асыб, гызылгуш сахлајыб күнләрини кечирдиб, биз дә ки, бу јолу кедирик, тәләф олачағыг». Мүәллиф сөзүнә давам едәрәк халгынын елмә, маарифә јијәләnmәси јолундакы манеәләрә ачыјыр вә јазырды ки, пәс биз һачаг өз дәрдимизин әлачынын далыјчан олуб, ушагларымыз елм өјрәдәчәјик?

Биз мүсәлман тајфасында иттифаг вә һәмийјәт олса, мәктәбхана үчүн илдә ијirmi мин манат чәм етмәк чәтин дејил. Елә бәјзадәләримиз вар ки, бир отурума дәрдашыг ојнајыб 100 манат удуб-удузурлар. Елә ханзәдәләримиз вар ки, Иван Иванович гонаг етмәјә артыг хәрч едир, ја она хош кәлән хәлини вә ја аты она бағышлајыр. Һәр бир шәһәримиздә илдә 10—15 имам еһсаны верән олур ки, јоғунбојун моллалары, шишпапаг тащирләри, бөјүгуршаг һачылары, гызылтәкбәнд нүчәбалары чајлајыб, пловлајыб јола салыр. Пәс бәлә еһсаны аллаһ гәбул едәрми, фүгәраларын ушаглары үчүн

бина олуна мэкътэбханаја олуна еһсаны гэбул етмэз имиш?

Һ. Зәрдаби көстэрирди ки, экэр дөвлэтлилэр халгын алын тэри һесабына элдэ етдикләри милјонлары кеф-ешрэтэ ишлэтмэјиб, онун һеч олмаса кичик бир һиссәсини мэкътэбләрин ачылмасына ајырсалар, онда ушагла-рымызы охутмаг олар. Дөврүнүн габагчыл, мүтэрэгги зијалыларыны өз этрафында топлајыб, сөздэ милләт геј-рәти чәкән, ишдә исә халгдан, онун мәдәнијјәтиндән хә-бәрсиз оланлара истеһза едән әдиб дејирди: «Бәјлик ахтаран кәс халгын хошбәхтлик фикрини чәкмәз. Онун үчүн пул кәрәкдир ки, кеф-дамаға мәшгул ола вә мил-ләт әвәзинә һејван кәрәкдир ки, она һакимлик едиб өз бәјлијини заһир едә» («Әкинчи», 1877, № 6).

Халгынын савадсызлыгына үрәк агрысы илә јанан Зәрдаби үзүнү онун нүмајәндәләринә тутараг («Әкин-чи» 1875, № 8) јазырды: «Еј мүсәлманлар, һеч мүрүв-вәтдирми ки, тамам дүнја бизим гоншуларымыз илә белә елм тәһсил етмәјә сәј етсинләр ки, зиндәканлыг чән-киндә дүшмәнә фанг кәлсинләр, амма бизләр аллаһдан бүјруг, ағзыма гүјруг дејиб дураг?».

Јухарыда вердијимиз хүласәдән ајдындыр ки, Зәрда-би јашајыб јаратдыгы дөврдә халгынын ичтиман һәја-тынын, илә мәишәтинин бир сыра мәсәләләринә дәрин-дән бәләд олмуш, онлара өз зијалы мүнасибәтини бил-дирмишдир. Бир вәтәндаш кими һәр бир саһәдә өзү нү-мунә символу олмагла кифајәтләнмәјән Зәрдаби бүтүн халгыны өзү кими олмаға, бу халгы онун өзү кими сев-мәјә, милләтинә өз үрәји илә гуллуг етмәјә чағырырды. Һәнифә ханым хатирәләриндә көстэрирди ки, Һәсәнбәј һәмишә тәләбәләринә дејәрди: «Халгын ичәрисинә кедин, орада Сизин үчүн нә гәдәр иш олдуғуну көрәрсиниз. Сиз өзүнүзү халга севдирмәјә вә онларда етимад до-гурмаға чалышын. Сән халг үчүн ишлә, халг да сәнин

гәдрини биләр. Бунун үчүн әввәлчә халгын етимадыны газанмаг лазымдыр»¹.

Һәсәнбәјин халгыны, елини-обасыны нечә севмәсини, она нечә бағлылығыны тәсдиг едән бу сәтирләрә бирчә ону әлавә етмәк олар ки, Азәрбајчан халгы да өз бөјүк оғлуну мәнәббәтлә севиб, дәрин һөрмәт бәсләјирди. Бу-нун бир нүмунәси дә онун дәфн мәрасими олмушдур. Мәрһум әдибимиз Абдулла Шанг Зәрдаби илә әлағәдар хатирәләриндә јазыр ки, Бақыда Һәсәнбәјин дәфинә гәдәр белә издиһамлы, тәмтәрағлы дәфн мәрасими көрмәмишди². Ону бүтүн Азәрбајчан халгы, онун гәл-бини, гәјәсини баша дүшән мүхтәлиф халгларын мин-ләрлә нүмајәндәси өз чијинләриндә апарыб, өзүнүн мү-гәддәс сајдыгы ана торпагына тапшырараг сон мәнзилә јола салды.

¹ Современники о Г. Зардаби. Бақы. Елм. 1985, сәһ. 31—32.

² Современники о Г. Зардаби. Бақы. Елм. 1985, сәһ. 73.

МӘНӘВИ МӘДӘНИЈӘТ МӘСЭЛЭЛӘРИ

Зәрдабинин эсәрләриндә халгымызын мә'нәви мәдәнијәт мәсәлэләри, хүсусилә әдәбијјат, инчәсәнәт, дил вә дин мәсәлэләри дә мһүм јер тутур. Зәрдаби бу мәсәлэләри билаваситә чәмијјәтин инкишафы илә бағлы шәкилдә, вәһдәтдә көүрдү. Она көрә әдәбијјат вә инчәсәнәт халгын чәһаләт јухусундан ојадылыб, маарифләнмәсиндә мһүм рол ојнаја биләр. Демәли, һәсәнбәј инчәсәнәтин һәјәтлә әләгәсини, мәзмун вә формасыны дүзкүн анламышдыр. Оуну фикринчә шаирләр, јазычылар, ашыглар халгын еһтијачларыны әкс етдирән, халга едилән зүмләри кәстәрән эсәрләр јазмалы вә халгын маарифләнмәсинә көмәк етмәлидирләр. Бу бахымдан «Әкинчи» гәзетинин 1877-чи ил 10-чу нөмрәсиндәки фикир чох сәчијјәвидир. Орада дејилир: «...бизим зәмәнә тәрәгги зәмәнәсидир вә тәрәгги етмәјән таифә күнү-күндән тәнәззүл едиб ахырда пуч олачаг. Она бинаән бизим шүара гардашларымыздан ки, онлар әлһәг халгын күзкүсүдүрләр, илтимас едирик тәгәзеји зәмәнәјә мұвафиг, хәлгин көзүн ачмаға сәј етсинләр».

Халгымызын маарифләнмәси уғрунда чадышан, мұбаризә апаран бир чох елм хадимләри кими һ. Зәрдаби дә шифаһи халг јарадычылығына, оуну ајры-ајры форма вә жанрларына хүсуси әһәмијјәт вермиш вә өз јарадычылығында бунлардан дәнә-дәнә истифадә етмишдир. Јереван мұәллимләр семинаријасының, Азәрбајҗан дили мұәллими Мәммәд Вәли Гәмәрлински тәрәфиндән

тәртиб олунуб, 1899-чу илдә рус дилиндә чап едилмиш «Татарскије пословитсы» китабы һаггында о, хүсуси мәгалә јазмышдыр. «Қаспи» гәзетинин 1899-чу ил 281-чи нөмрәсиндә чап олуан һәмин мәгаләдә һәсәнбәј мұәллифин бу тәшәббүсүнү алгышлајыр, оуну кичик бир рајон әразисиндән 750-јә гәдәр зәрб-мәсәл топладығыны гејд едиб кәстәрир ки, халгымыз арасында бу халг инчиләринин һәлә топланмамыш чох-чох нүмүнәләри галмағдадыр. һ. Зәрдаби сөзүнә гүввәт олараг азәрбајҗанлыларын аилә мәишәти илә бағлы ашағыдакы нүмүнәләри кәтирир: «Анасына бах гызыны ал, аршынына бах безини», «Анасы ағача чыханын, гызы будаг-будаг кәзәр», «Гыз гарыјанда дајысы бојнуна дүшәр». Мәгаләнин сонунда Зәрдаби зәрб-мәсәлләрин топланыб чап едилмәсини илк тәшәббүс кими алгышлајыр, оуну мұәллифи Гәмәрлинскијә миннәтдарлығыны билдирир вә китабын даһа тәкмилләшдирилмиш икинчи нәшринин чапыны арзулајыб, халгымыз арасында јајылан даһа нечә нечә зәрб-мәсәл нүмүнәси кәтирир. Бунула да бөјүк мұтәфәккир зијалыларә демәк истәјирди ки, халг јарадычылығы нүмүнәләринин топланмасы вәтәндашлыг ишидир, үзвү олдуғу халга хидмәтин ән бариз нүмүнәсидир.

Һ. Зәрдабинин халгымызын мә'нәви мәдәнијјәти илә бағлы бөјүк хидмәтләриндән бири дә оуну маһны вә нәғмәләримизи топламасы һесаб едилмәлидир. Халгын мә'нәви инкишафында, дүнја бахышында маһны вә нәғмәләрин хүсуси јер тутмасындан сөһбәт ачан мұәллиф «Әкинчи» гәзетинин 1877-чи ил 18-чи нөмрәсиндә јазырды: «Маһны вачиб шејдир. Она бинаән оуну мәнасыны јахшылашдырмаг сәјинә дүшмәк ләзимдыр. Һәр тајфанын вәтәндашлыг вә милләтин кечмишиндә олан јаман вә јахшы күнләрини шәрһ едән маһнылары олуру ки, бу маһнылар ағыздан-ағыза дүшүб милләти бирләшдирмәјә баис олуру».

Даһа сонра о, бөјүк үрәк ағрысы илә маһны вә нәғмә-ларимизин мәзмунундан, онларын примитивлијиндән шикајәтләнир, охунан маһныларын мәтнләринин дәјиш-дирилмәсини ирәли сүрүрдү. Јенә һәммин мәғаләдә нәғ-мәләримизин бу хүсусијјәтини писләјәрәк һәсәнбәј бил-дирирди: «Амма бизим маһнылара бахан кәрәк тәәччүб еләсин ки, худа вәндә, онлары ким вә нә үчүн дүзәлдиб? Онларын чохунун ки, авам чағырыр, һеч мәнәсы олмур. Мәсәлән, «ағачда отуруб сәрчә, нијә узунсан, ај күчә? Сән һарда галдын, ај бечә, еј јар, еј јар, ај гаракөз». Маһныларымызын идеја-сијәси маһијјәтини, халгын мәнәви һәјатында онларын ојнадығы ролу көзәл баша дүшмәси, һабелә бөјүк вәтәнпәрвәрлик һиссләри һ. Зәр-дабинин һәлә ингилабдан әввәл азәрбајчанлыларын халг маһныларыны топлајыб, 1901-чи илдә онлары «Түрк нәғмәләри» ады алтында чап етдирмәјә сәбәб олмушдур. О, һәммин китабыны пулсуз олараг Баки мәктәбләриндә охујан ушаглара лажламыш, бир һиссәсини исә Азар-бајчанын башга шәһәр вә кәндләриндә фәалијјәт кәс-тәрән мәктәбләрә кәндәрмишдир. Шакирдләрин бу мәч-муәдә топланмыш маһнылары мүнәсиб мусиги илә ифа етмәләри үчүн һәсәнбәј шәрләри маһнынын ритминә ујғунлашдырмышдур. Мәһз бунун нәтичәсидир ки, «Түрк нәғмәләри» Азәрбајчан мәктәбләриндә әлдән-әлә кәзди. Одур ки, јерләрдә буна олан тәләбаты өдәмәк мәгсәди илә 1905-чи илдә «Түрк нәғмәләри» икинчи дә-фә чап едилди.

Хатырладаг ки, ислам дининин охумағы, чалмағы, рәгс етмәји күнаһ сајыб гадаған етдији бир дөврдә һ. Зәрдаби нәинки тәкчә өзү маһныларымызын топлан-масы, ушаглара өјрәдилмәси илә мәшғул олур, һәтта гәза мәктәбләриндә чалышан мүәллимләрә мәктуб јә-зараг онлары да бу ишә сөвг едириди. Бунунла әләгә-дар онун «Һәјат» гәзетинин 1906-чы ил 6-чы нөмрәсин-дә «Бизим нәғмәләримиз» адлы мәғаләсиндә охујуруг:

«7—8 ил бундан ирәли бизим Бақыда шәһәрин рус-мү-сәлман учгуллары илбәил ачылан вахтларда мән мүәл-лимләрин бир нечәсиндән тәвәггә еләдим ки, зикр олан мәзмунда шәрләр јазыб онлары хош һавалар илә оху-мағы шакирдләрә өјрәтсинләр». Мәғаләдән ајындыр ки, бөјүк маарифчинин бу тәшәббүсү дә јердә галма-мыш, елдә-обада мүәллимләр Зәрдабинин сәсинә сәс ве-риб, халг нәғмәләримизин топланмасы вә өјрәдилмәси-нә башламышлар. һәсәнбәјин бу чағырышындан сонра А. Сәһһәтин, М. Ә. Сабирин, Абдулла Шаигин ушаглар үчүн нәзәрдә тутулмуш шәрләри вә маһнылары јазыл-ды. һәм дә адларыны чәкдијимиз зијәлылар һәсәнбәјин гојдуғу ән'әнәни давам етдирир, мусигинин, нәғмәнин мүһүм тәрбијә васитәси олмасы идејасыны халг арасын-да тәблиғ едирдиләр. Бу бахымдан А. Сәһһәт 1916-чы илдә «Совгат» гәзетинин 53-чү нөмрәсиндә «Нәғмә вә мусигинин мәктәбләрдә әһәмијјәти» адлы мәғаләсиндә һ. Зәрдабинин чап етдириди «Түрк нәғмәләри»нин Азәрбајчан мәктәбләри үчүн әһәмијјәтиндән бәһс ед-әрәк јазырды: «Бу нәғмәләр тә'лим едиләрсә, гыса чүм-ләләрдә бөјүк, уча фикирләр анладан о нәғмәләр ушаг-ларын үрәјиндә нә гәдәр тәсирли һәјәчанлар төрәдәр, вәтәнпәрвәрлик кими бөјүк һиссләр ојадар. Мә'дәни милләтләрдә көрдүјүмүз бөјүк фәдакарлыглар бу кими нәғмәләрин, шәрғиләрин нәтичәсидир. Белә исә биз' нијә нәғмә тә'лимини фәјдәсыз сајыб она әһәмијјәт вермә-јәк?»¹.

Көрүндүјү кими, һәсәнбәјин сәсинә сәс верән, онун идејаларыны јәјән вә давам етдиранләр тапылды. Бу чәркәдә биз һәм дә бөјүк шаир М. Ә. Сабири көрүрүк. О да Зәрдаби вәсијјәтләринә садиғ галараг мәктәбјаш-лы ушаглар үчүн «Мәктәб шәрғиси», «Мәктәбә тәриб»,

¹ Н. Мәликмәммәдов. Мусиги (нәғмә) тәдриси тарихинә даир. «Азәрбајчан мәктәби» журналы, 1976, № 6, сәһ. 62.

«Елмә тәҗриб» адлы маһнылар җазмыш вә дәрс дедиҗи мәктәбдә онлары ушаглара охударды¹.

Мараглыдыр ки, Һ. Зәрдабинин ше'рә, нәғмәјә бу гәдәр мараг көстәрмәси, бу гәдәр әһәмијјәт вермәси нә илә әлагәдар иди. Бу суала да елә онун јухарыда адыны чәкдијимиз мәгаләсиндә чаваб тапырыг: «Бизим Гафгаз мүсәлманларына һеч бир җазы вә дил илә дејилән сөз о гәдәр әсәр етмәз, нечә ки, ше'р илә дејилән сөз, әләлхүсүс нәғмәләр илә ки, хош совт илә охунур вә бунун сәбәби одур ки, Гафгазын јерләринин хасијјәти беләдир».

Јерләрдә һаким даирәләрин тә'сириндән, «һакимләрин горхусундан» мүәллимләр халг нәғмәләринин охунулмасыдан әл чәксәләр дә Зәрдаби өз сөзүнү даһа учадан дејирди: «Нијә зикр олан нәғмәләри вә гејри тәзәдән чағырыланлары шакирдләрә вә гејриләрә өјрәт-мирсиниз?... Әкәр сиз... һәгигәт, мүсәлман гардашларымызы хаби-гәфләтдән ојатмаг истәјирсиниз, һаны сизин хош һавалар илә нәғмә охујанларыныз?»².

Бөјүк мүтәфәккир ше'рә, нәғмәјә ади сөз јығыны кими јох, идеја силаһы, халгы ојаныша, гуртулуша чағыран бир васитә кими бахырды. Елә бу мөгсәдлә дә о, шаирләрдән халг үчүн садә, һамынын баша дүшдүјү дилдә, һабелә дөврлә, һәјатла сәсләшән ше'рләр, нәғмәләр җазмағы тәләб едир вә җазырды ки, хүләсә ше'р бөјүк бир аләтдир ки, онунла бизим јухуда олан гардашларымызы ајылтмаг чох асандыр.

Зәрдаби ашыг мусигисинин дә вурғуну олмушдур. Һәм дә о, бу мусигинин халгымызын мәнәвијјатында хүсуси јер тутдуғуну чох ајдынлығы илә дәрк етмишдир. Һ. Зәрдаби ашыг ше'рләринин бөјүк идеја мәзмү-

нуну, күчүнү, ел-обамызын ашыг җарадычылығына дәриндән бағлылығында, онун халгын тарихи кечмиши илә сых әлагәсиндә көрүр вә бу фикрини тәсдиг етмәк үчүн «Бизим нәғмәләримиз» адлы мәгаләсиндә җазырды: «Бир бахын бизим ашыглар тојларда охујанда онлара гулаг асанлара. Бу заман бу гулаг асанлар елә һала кәлирләр ки, бәстилаһи—түрк, этини кәссән дә хәбәри олмаз. Елә ки, сонра тој гуртарды, ашыглар евинә кетди, 5—10 күн ушаглар кечә вә күндүз күчәләрдә кәзәндә ашыгдан ешитдији гафизәләри охуја-охуја кәзирләр вә бир-биринин гәләтини дүзәддирләр». Дејәк ки, мүәлиф ашыг ше'рини, ашыг мусигисини дә јенә әһалинин ојанмасы васитәси кими гиймәтләндирир вә јухарыда адыны чәкдијимиз мәгаләсиндә буну ашағыдакы кими ифадә едирди: «Кечмишдә «Әкинчи» гәзети чыханда о вахтын шаирләриндән җазыб тәвәггә еләмишдим ки, бүл-бүлү вә күлү тә'риф вә бир-бирләрини һечв етмәкдән әл чәкиб елм тәһсил етмәјин нәф'ләриндән вә биз мүсәлманлара олан зүлмләрин барсиндә ше'рләр җазыб онлары бизим ашыглара хош совт илә охумағы өјрәтсинләр ки, ашыглар онлары тојларда охујуб әһалини ојатмаға сәбәб олсунлар»¹.

Һ. Зәрдаби ашыга ше'римизи халг арасында јајан бир тәблиғатчы кими бахырды. Бу, тәсадуфи дејилдир. Зәрдаби јахшы билирди ки, XIX әсрдә вә еләчә дә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗан кәндиндә ашыглар гәдәр халга јахын, онун дәрдини-кәдәрини билән сәнәт саһибләри јох иди. Башга сөзлә десеҗ, ашыг халгла күндәлик тәмасда олан, онун мәншәтини билән ел нүмајәндәсијди. Одур ки, онларын ифа етдији ше'р нүмунәләри, дили, мәзмуну, руһу е'тибары илә халга, онун тәрәггисинә хидмәт көстәрмәлијди. Буна көрә дә Һ. Зәрдаби бүтүн

¹ Һ. Мәликмәмәдов, Мусиги (нәғмә) тәдриси тарихинә даир. «Азәрбајҗан мәктәби» журналы, 1976, № 6, сәһ. 62.

² Һ. Зәрдаби, Сечилмиш әсәрләри. Бақы, Азәрнәшр, 1960, сәһ.

¹ Һ. Зәрдаби, Сечилмиш әсәрләри. Бақы, Азәрнәшр, 1960, сәһ. 240.

жарадычылыгы эрзиндә бу чәһәтләри өзү үчүн әсас көтүрүб, һәм дә жазычылары садә, халгын баша дүшдүжү дилдә јазмаға дә'вәт едирди. Чүнки һәсәнбәј ана дилинин халгын мә'нәви инкишафында мүһүм амилләрдән бири олдуғуну көзәл билирди. Бу бахымдан онун «Һәјат» гәзетинин 1906-чы илин јанварында чап етдирдији «Дил вә дин», «Иттиһади лисан» вә «Дил даvasы» адлы мәгаләләри чох сәчијјәвидир. Зәрдаби «Дил вә дин» адлы мәгаләсиндә халгына мүрачиәт едәрәк јазырды: «Гардашлар, јатмаг вахты дејил. Ајылыб бир фикр един, бу ишләрин ахыры нечә олачаг? Јохса, һәгигәт бизим руһумуз кедиб бирчә чәсәдимиз галыб. Беләдә вәј бизим һалымыза».

Марағлыдыр ки, Һ. Зәрдаби һәлә әсрин әввәлләриндә мүхтәлиф дилләрин бир-биринин һесабына зәнкинләшмәсн просесини көрүр, буна мүсбәт һал кими бахараг «Иттиһати лисан» («Һәјат» гәзети, 1906, № 9) адлы мәгаләсиндә дејирди: «Дил бир шејдир ки, ону өз һалында сахламаг мүмкүн дејил. Елә ки, гаранлыг отағын гапысы ачылды, гејри тајфалар илә кедиш-кәлиш артды, артыг шејләр әлә кәлди вә адәтләр дәјишди, тәзә сөзләрин гәдәри күнү-күндән артачагдыр, белә сөзләрин артмағынын дилә зәрәри јохдур, хејри вар. Чүнки о сөзләр тәрәгги етмәјә сәбәб олулар». Һәсәнбәјин дүз 80 ил бундан әввәл јаздығы бу сөзләрин һәјатилијини биз инди мүасир Азәрбајчан дилинин тимсалында там ајдын көрүрүк.

«Дил даvasы» («Һәјат» гәзети, 1906, № 12) мәгаләсиндә исе биз Һ. Зәрдабинин дилин тәмизлији үғрунда мүбаризәсинин шаһиди олуруг. О, бурада јазычылары халгын мәшәти, һәјат тәрзи илә јахындан таныш олмаға чағырыр, һәм дә онлардан халгын өз дилиндә јазмағы тәләб едирди: «Ај јазычыларымыз, тәнкири-инсаф едиб көзләринизи ачыб чәмаәтә бир тәмашә един... Сиз ки, онларын чобаны һесаб олуурсунуз, сиз дә онларын

далынчан кетмәиниз ејни-сәләһдыр. Сиз чәмаәтдән араланыб дил даvasы етмәјиниздән бир шеј олмаз. Чамаат ки, олмады сиз дә јох һесабындасыныз».

Һ. Зәрдаби гејд едирди ки, истәјирсинизсә Азәрбајчан милләти јашасын, габаға кетсин, елми вә маарифи олсун, она ана дили верин... онлар јазсын, габаға кетсин, мәктәбләр бина едиб, өз дилләриндә елм тәһсил етсин. Һәсәнбәј дили халгын мә'нәви симасы, милләтин јашадычысы һесаб етмиш вә бу чәһәдә М. Ф. Ахундовун бир сәләфи кими Азәрбајчан дилинин сафлығы үғрунда һәјатынын сонунадәк мүбаризә апармышдыр.

Бөјүк маарифчинин мә'нәви мэдәнијјәтимизлә бағлы хидмәтләриндән данышаркән онун милли театрымызла бағлы фәалијјәтнини дә утуда билмәрик. Театр јаратмаг идејасы Һ. Зәрдабидә онун Тифлиседә јашадығы, бәлкә дә Москвада тәһсил алдығы илләрдә јаранмышды. Мә'лумдур ки, бу илләрдә М. Ф. Ахундов да Тифлиседә јашајырды. Көрүшләрин бириндә М. Ф. Ахундов јаздығы комедијалардан ибарәт китабыны Һ. Зәрдабијә бағышламышдыр. Лакин театрын тәшкили Зәрдабинин Бақыда кимназијада мүәллим ишләдији дөврә дүшүр. Бунула әлагәдар Һ. Зәрдаби «Бақыда мүсәлман театрынын бинасы» адлы мәгаләсиндә јазырды: «Мән Тифлиседә гуллуғ едән вахта мәрһум М. Ф. Ахундов өз комедија китабларынын бир чилдини мәнә вермишди. Кимназијада 50-јә гәдәр мүсәлман (азәрбајчанлы—Е. Ч.) шакирдләри вар иди. Бир нечә күн онлары јығыб Мирзә Фәтәлинин комедијаларыны онлара охујуб тәвәгге еләдим ки, онларын бирисини сечиб ојнасынлар. «Һачы Гара»ны сечдиләр... Сонра ролларыны пәјлајыб, ојнајанлардан һәр кәс Бақыда олан гәриб-гурабалардан өзләринә палтар вә гејрә тапдылар. Отағларын бәзәкләрини дә өзүмүз гајырдыг, кимназија отағларынын бир бөјүјүндә театр чыхартдыг. ...Ојнајанлар чох јахшы ојна-

ды. Әлэлхүсүс Әскәрбәј Адыкөзәлов һачы Гараны»¹. Бу һадисә 1873-чү ил апрел ајынын 17-дә олмушдур ки, бу да Азәрбајчанда милли театрын башландығыны хәбәр верирди. Бунун да пионери, тәшәббүсчүсү јенә Һәсәнбәј Зәрдаби иди.

Һ. Зәрдабинин ады чәкилән мөгәләси милли театрымызын тарихини дүрүстләшдирмәк бахымындан да гижмәтлидир. Чүнки Бақыда «Һачы Гара»нын ојнамасы мүнәсибәти илә М. Ф. Ахундов Тифлисдән Һәсәнбәјә кениш бир мәктүб јазыб өз сағлығында онун комедијасынын Азәрбајчан дилиндә тамашаја гојулмасындан разылығыны билдирмишди. Зәрдаби һәмнин мәктүбу әсас кәтүрәрәк јазыр ки, онун комедијаларынын һеч бириси о вахтачан түрк (Азәрбајчан—Е. Ч.) дилиндә ојнанмајыб, бирчә Кијаз Варантсов сәрдар олан вахтларда онун комедијаларындан (Мүсјә Жордан вә Хансәрәб) рус дилиндә Тифлис театрында ојнаныб². «Әкинчи»нин нәшри тәк милли театрын әсасынын гојулмасы да халғымызын мәнәви тарихиндә чох бөјүк мүтәрәгги һадисә иди.

Һ. Зәрдаби дөврүнүн бөјүк маарифчиси кими халғынын гуртулушуну, чәһаләтдән јаха гуртармасынын башлыча јолуну елмә, тәһсилә јијәләнмәкдә көрүр вә бу сәһәдә хүсуси иш апарырды. Бөјүк шаир Сабирин дили илә десәк Азәрбајчанын һәр јериндән, һәр обасындан «охутмурам әл чәкин» сәдалары кәлдији бир вахтада «биз мүсәлманлар елмдән вәба нахошлуғундан гачан кими гачырыг» («Әкинчи», 1875, № 8) сөјләјән Зәрдаби һәм дә «милләти ислам, ајыл бу гәфләт јухусундан» («Әкинчи», 1877, № 4) дејә чар чәкиб, халғынын елмәтәһсилә јијәләнмәси үчүн фәрјад гопарырды. Дөврүн нәбзини тутуб, елмин инкишафыны халг үчүн башлыча амил саян мүәллиф санки бөјүк бир јанғы һисси кечи-

рир вә јазырды: «Дамчы-дамчы илә јарамыз сағаласы јара дејил. Инди сел вахтыдыр. Елм кәрәк сел кими ахсын ки, һәр истәјән ондан ичиб доја билсин» («Һәјәт» гәзети, 1906, № 35). Бөјүк маарифпәрвәр елмә јијәләнмәјин башлыча јолуну исә кәндләрдә, шәһәрләрдә јеннәјни мөктәбләрин ачылмасында көрүр вә бу мөгәдлә мөгәләләр јазырды, јухары даирәләрә мүрачигәт едирди. Јерли әһалинин өхумаг, мөктәбә кетмәк истәмәдијини Зәрдабијә ирад тутан һөкүмәт даирәләри исә бир адәт олараг она рәдд чавабы верирди. Лакин Һәсәнбәј өз әгидәсиндән дөнмүрдү. Бу бахымдан онун 1883-чү илдә «Каспи» гәзетинин 42-чи нөмрәсиндә «Зәрдабда мөктәб олачагдырмы?» адлы мөгәләси чох сәчијјәвидир. О јазырды: «Мәни мәзәммәт едиб дејә биләрләр ки, кәнд чамааты мөктәб әлејһинә олдуғу һалда, бу һагда дүшүнмәјә дәјмәз. Бу дүз дејилдир. Күман едирәм ки, һеч бир ағыллы ана ушағыны чимиздирәркән онун гышгыртысына мәһәл гојмаз. Ушаг чимиздирилмәјинин фәјдасыны баша дүшмүр, ағлајыр, дәчәллик едир, лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, ону чиркаб ичәрисиндә сахламанлы вә үзәриндә һеч бир зоракылыг едилмәәлидир. Бизим јерли чамаатымыз да бу чүр ушаглыг вәзијәтиндәдир, онун маарифин фәјдасыны өзү баша дүшүб гижмәтләндирә биләчәјини күман етмәк чох дар дүшүнчәлилик оларды».

Зәрдабинин бу сәһәдә апардығы мүбаризә өз бәһрәсини верди. Онун доғма кәнди Зәрдабда мөктәб ачылмасына ичәзә вериләндә о, буна үрәкдән севинәрәк «Каспи» гәзетиндә (1885, № 91) билдирди: «Нәһәјәт ки, бизим күчәдә дә бәјрамдыр. Бу күн, ја сабаһ Зәрдабда мөктәб олачагдыр. Демәли, мәним сәһири сәһрада олдуғу кими батмајыбдыр. Мән мөтәбәр мәнбәләрдән билирәм ки, Зәрдабда вә Исмајыллыда ики синифли мөктәб ачылачагдыр». Ону да дејәк ки, о, мөктәбин ти-

¹ Һ. Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри. Бақы, Азәрнәшр, 1960, сәһ. 220.

² Јенә әрада, сәһ. 220—221.

килмәси хәрчини өз үзәринә көтүрүб, йерли чамааты да бу ишә чәлб етмишдир.

Зәрдабда мәктәбин ачылмасы бөйүк маарифчинин чәкдији эһмәтин бәһрәси иди. О, буна чох севинирди. Севинирди она көрә ки, онун доғма кәндиндә дә чәһләти ишыг, моллахананы јени тәдрис очағы әвәз едәчәкдир.

Һ. Зәрдаби һәлә «Әкинчи» гәзети сәһифәләриндә халгы баша салырды ки, көһнә тәлим-тәрбијә үсулларын-дан әл чәкиб, дүнјәви елмләрә јијәләnmәк вахтыдыр: «...бу гајда гәдим заманә гајдасыдыр вә зәманә дәјишилдијинә көрә о гајда да дәјишилсин». Әлбәттә, Һәсәнбәјин халг арасында сәпдији елм, тәһсил тохуму йерли моллаларын, шејхләрин мәнәфејинә тохунурду. Һәттә Зәрдабда мәктәб ачыларкән шејх Әлибаба өз һавадарлары илә кечә икән Зәрдабинин евинә басгын едиб, ону өлдүрмәк тәшәббүсүндә олмушду. Лакин Һәсәнбәј бундан вахтында хәбәр тутмуш вә Күр чајыны кечәрәк Бакија гачмышды. Демәли, савад, тәһсил уғрүндә Зәрдабинин апардығы мүбаризә һеч дә садә бир иш дејил, өлүм-дирим ишн иди. Бу ишин дахили маһијјәтини, идеја мүбаризәсини, чәтинлијини бир даһа тәсәввүр етмәк үчүн М. Ф. Ахундовун «Әкинчи» гәзетинин 1877-чи ил 2-чи нөмрасиндә чап олунмуш мәғаләсини јада салмаг кифәјәтдир. Мәғаләдә дејилирди: «Бизим әзизимиз вә көзүмүзүн ишығы Һәсәнбәј, сән һәр гәзетиндә бир мүсәлман тајфасына елмин фәзиләтини вә сәмәрәтәни зикр едиб бизә һеј тәклиф едирсән: елм өјрәнтин, елм өјрәнтин... Чох јахшы, сөзүн бәманә вә нәснһәтин мүфид вә һејрхаһлығын сабит. Инди биз һазырыг ки, сәнин нәснһәтини әмәлә кәтирәк. Бизә де көрәк елми һарадан өјрәнәк вә кимдән өјрәнәк вә һансы дилдә өјрәнәк? Әкәр шәһәрләрдә өјрәнәк, шәһәрләрдә мәктәбханалар јохдур. Әкәр күлли шәһәр халгы падшаһлыг мәктәбханаларында охусалар, јер тапылмаз.

Дејәчәксән ки, өзүнүз шәһәрләрдә мәктәбханалар бина един. Чох јахшы, һансы иститаәт илә?».

Мәктүбда галдырылан мүһүм мәсәләләрдән бири дә мәктәбләрдә һансы дилдә охумаг вә мүәллим кадрларынын олмамасы иди. Бу да онунла әлагәдардыр ки, Азәрбајчанда мөвчуд тәк-тәк мәктәбләрдә тәдрис рус дилиндә кечирилди. Одур ки, М. Ф. Ахундов бу мәсәләјә тохунараг Һ. Зәрдабијә өз фикрини белә ифадә едирди: «Бирфәрс ки, етдик, мүәллимләри һарадан алаг? Түрки вә фарси вә әрәби дилләриндә елм билән мүәллимләр јохдур вә бу дилләрдә елм китаблары јохдур, пәс нечә едәк? Дејәчәксән ки, рус дилиндә охујун, өјрәнтин. Чох јахшы, шәһәрләрдә мәктәбханалар ачдыг, рус дилиндә елм өјрәнмәјә башладыг. Аја, үнас вә кәнд әһлимиз нечә етсинләр, кәндләрдә дә мәктәбханалар ачаг вә мүәллимләр кәтирдәк, ја јох? Әкәр дејирсән ачын, инсаф елә, һансы иститаәт вә гүдрәт илә? ...Әкәр дејирсән ки, кәнд әһли галсын, анчаг шәһәр халгы өјрәнсин, онда сәнин мүрадын әмәлә кәлмәк... шәһәр халгы кәнд әһлине нисбәт гәтрәдир дәрјаја нисбәт».

Бүтүн бунлар үмумиликдә Азәрбајчанда тәдрисин, халг маарифинин гаршысында дуран бөйүк чәтинликләр иди. Бунлары анчаг М. Ф. Ахундов, Һ. Зәрдаби кими зијәлылар көрүр вә онун агибәти һагғында нараһат олурдулар. М. Ф. Ахундовун, Һ. Зәрдабинин бу арзулары Азәрбајчанда анчаг совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра һәјата кечирилмишдир.

Һ. Зәрдабинин бир бөйүклүјү дә онун бүтүн халгларын тәрәггисинә чалышмасында иди. Бөйүк бејнәлмиләлчи өз халгынын елмә, тәһсилә јијәләnmәсинин бир јолуну да башга халгларла тәмәсдә олмагда, гејри милләтләрин нүмәјәндәләри илә бирликдә охумагда көрүрду. Зәрдабијә көрә баша папаг әвәзинә шапка гојмаг, ајаға чарыг әвәзинә чәкмә кејмәк һеч дә дин һадимләринин дүшүндүјү кими мүсәлманчылыгдан чыхмаг де-

мәк дежилди. Әксинә, бу, азербайҗанлыларын да јени мәдәнијјәтә јијәләнмәләринә ишарәдир.

Ислам дининин еһкамларына ујғун олараг әһали ондан кәнара чыха билмәэди. Гуранда мәсләһәт көрүлмәјән хәрәји јејән, палтары кејән, онун аилә-мәишәт еһкамларына эмәл етмәјән, дин хадимләри тәрәфиндән кафир адландырылырды. Һ. Зәрдаби ислам дининин бу кими мәнфур гајда-ғанунларыны писләјәрәк јазырды: «Әкәр бир елм саһиби өз кефи истәдији тәки бизим ичимиздә рәфтар едә, әвамүн-нас ону динч гојмаз. Мәсәлән, чәкмә кејмәкдә бир кунәһ јохдур вә һәр кәс фикир еләсә көрәр ки, чәкмә кејмәк илә инсан мүсәлманлыгдан чыхмаз. Амма бир шәхс бизим намәрбут башмаг јеринә чәкмә кејәндә шүаралар ону һәчв едир. Моллалар она минбәрдән лә'нәт охујур, әвамүн-нас она салам вермир. Хуласә, һаһымыз ону кафир һесаб едиб инчидирик» («Әкинчи» 1876, № 11).

Бу баһымдан Һәсәнбәјин өз башына кәлән бир әһвалаты хатырламаг јеринә дүшәрди. О, «Кечән күнләр» адлы мәгаләсиндә јазырды ки, мән Шамаһыда охујаркән 1885-чи ил августун сон күнләриндә кәндимизә кетмишдик. Отуруб чај ичәркән ешитдик ки, шәјх кәлир. Биз шәјхи көрмәк үчүн Говругбағы дејилән јерә кетдик. О, даһа сонра әјниндә кимназија палтары олдуғуну вә буна көрә дә истәр руһаниләр вә истәрсә дә гоһум-гардашы тәрәфиндән пис гаршыландығыны хатырладырды: «Мән достчасына ајрылдығым дајәми... мәмнунийјәтлә әлләрини сыхмаг истәдијим ушаглыг достларымы көрдүм. Лакин әфсус! Онлардан һеч бири зәррә гәдәр дә олсун мәнә диггәт јетирмирди. Елә бил һаһы сөзләшибмиш ки, мәни таныдығларыны билдирмәсинләр, һаһы чума хәстәлијинә тугулан адамдан гачач кими мәнән кәнара гачырды: мән кафир кастјумунда— кимназија палтарында идим... Мәним кастјумума олан ап-ашкар нифрәтдән горхараг, евә (јә'ни шәјх олан

евә—Е. Ч.) јахын кетмәјә чүр'әт етмәдим вә ондан хејли узаг мәсафәдә аралы дурдум»¹.

Һәсәнбәјин кимназија либасы ону нәинки дин хадимләринин, еләчә дә ушаглыг достларынын көзүндән салмыш, һаһы ону «кафир» адландырмышдыр. Бу, ингилабдан әввәлки Азербайҗан кәндинин үмуми сәвијјәсини көстәрән, ону характеризә едән бир факт олуб, Зәрдабинин мүнһитини этнографик баһымдан тәһлил етмәк үчүн чох әһмијјәтлидир.

Бу ону көстәрир ки, ислам дининин гајдаларындан кәнара чыхыб, елм-тәһсил даһынча кедәнләр мүсәлманчылыгдан чыхмыш һесаб едилир, онлара һәгарәтлә бахылырды. Мәктәбә кедиб елмә јијәләнмәк арзусунда оланлар тәкчә руһаниләрин дејил, доғма ата-аналарын да тәғибинә дүчар олур, чох һалда евдән говулурдулар. Одур ки, зәманәсинин М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, Һ. Зәрдаби кими бөјүк мүтәфәккирләри гаршысында, халғын мәдәнијјәтә, елмә јијәләнмәсиндә бөјүк феодал буховуна чеврилән динә, дини гајда-ғанунлара гаршы јорулмадан мүбаризә апармаг, халгы гәфләт јухусундан ојатмаг вәзифәси дурурду. Бөјүк мүтәфәккир М. Ф. Ахундов үзүнү дин хадимләринә тутараг онлардан гәтијјәтлә сорушурду: «Нә үчүн чәһәннәм горхусу илә онун (азербайҗанлыларын—Е. Ч.) башга милләтләрә јахынлашмасына, көрүшмәсинә, елм вә сәнәт өјрәнмәсинә мане олурсунуз. Дүнја көр-көтүр дүнјасы дејилдирми»².

М. Ф. Ахундов тәк Һ. Зәрдаби дә халғларын мәнсуб олдуғлары динә көрә христиан, мүсәлман кими тәнсиф етмәк принципинә гаршы чыхыб, јер үзүндә јашајән милләтләри бир күлфәт сајырды. Г. Чиноридзе Зәрдаби һағгында јаздығы некрологунда она мәхсус бу руһу чох јахшы тутараг көстәрирди ки, Һәсәнбәјин көрүшләри-

¹ «Каспи» гәзети, 1885, № 18.

² М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, II ч., Бақы, 1951, сәһ. 36.

нин ана хэттини белә бир принцип тәшкил едир ки, бүтүн халглар тәрәгги јолунда гардашдырлар, милли фәргләр, дин вә ән'әнә ајрылығы милләтләр арасында достлуға мане ола билмәз. Бүтүн инсанлар милләтиндән вә иргиндән асылы олмајараг тәбиәт е'тибары илә бәрәбрдирләр. Лакин Һәсәнбәј мүсәлманларын (азәрбајчанлыларын—*Е. Ч.*) елм вә мәдәнијәтчә башга халглардан даһа чох кери галдығыны көрәрәк јорулмаг билмәдән өз халгыны чәһаләт јухусундан ојадыб, тәрәгги јолуна чәкмәк уғрунда чалышырды («Каспи», 1907, № 264). Демәли, М. Ф. Ахундов кими, Һ. Зәрдаби дә өз халгынын инкишафыны башга халгларла тәмәсдә көрүр, јашы нә варса онлардан көтүрмәји мәсләһәт билирди. Бир сөзлә, онлар халгларын гәјнајыб-гарышмасыны вә өз халгынын да бу јолла елмә-мәдәнијәтә јиләнмәсини арзу едирдиләр. Мә'лумдур ки, Һәсәнбәјин мүәллими олдуғу Бакы кимназијасында ән чох гејри мүсәлман халгларынын—русларын, ермәни вә күрчүләрин ушаглары тәһсил алырды. Азәрбајчанлылар исә бунларла мүгајисәдә чох азлыг тәшкил едирдиләр. Һ. Зәрдаби кимназијадә охујан азәрбајчанлы ушагларынын һәртәрәфли тәғибләрә мә'руз галдыгларыны дәфәлләрлә өз мәгаләлариндә е'тираф етмәјә мәчбур олмушдур. Бу бахымдан онун «Бакыда мүсәлман театрынын бинасы» адлы мәгаләсиндә орада тәсвир едилән һадисәләр хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Мәгаләдә охујуруг: «**Бакынын** падшаһлыг реалны кимназијасында охујанларын ичиндә Бакы әһлиндән 3—4 бәзәдәдән артыг јох иди вә онлары да бакылылар бармагла кәстәриб, мәзһәбдән хариш олмуш һесаб едирдиләр. Бу бичарә ушагларын һәрәсинин ики чүр палтары вар иди. Бириси кимназија формасында вә бириси мүсәлман палтары. Кимназија формасы һеч евә кәлмәзди, һәмишә даланда оларды. Ушаг охумаға кедән заман даланда мүсәлман палтарыны чыхарыб форманы кејиб, кимназијаја кедиб, гајы-

данда јенә даланда чыхарыб мүсәлман палтарыны кејиб евә кәлирди» («Һәјат», 1905, № 117).

Һәсәнбәј адыны чәкдијимиз мәгаләдә даһа сонра кәстәрир ки, бу һал тәкчә кимназијадә охујанларла шамиль дејилди. Бакынын һәр јериндә азәрбајчанлылар бу керилик гајда-ганунлары илә үзләширдиләр. Бакы мүсәлманлары нәнки кимназијадә охујанлары, һәтта бир аз адәтини дәјишдирәнләри мүсәлманчылыгдан чыхмыш һесаб едирдиләр. Мәслән, бир кәс чәкмәјә охшаран чуст кејәндә дә она о гәдәр кинајә едирдиләр ки, бичарә наәлач галыб ону чыхарыб ата-баба башмағыны кејирди. Әврәт фәјтона минәндә ону гејри бир пис ад илә әдәландырырдылар. Киши минәндә ону лоту вә гумарбаз һесаб едирдиләр.

Ингилаба гәдәрки Азәрбајчан кәндини характеризә едән чәһәтләрдән бири дә бурада динин, дини фанатизмин, көһнә адәт вә ән'әнәләрин халгын мәшһәтиндә дәрин көк салмасы иди. Белә бир дөврдә Азәрбајчандә динә гаршы мүбаризә апармаг һеч дә асан иш дејилди. Буна бахмајараг дөврүнүн бир сыра габагчыл, мүтәфәккир зијалылары һеч нәдән горхмајараг ачыг-ачығына бу еһкамларла гаршы чыхыб, онлары писләмәјә башладылар. Бу зијалыларын идеја мәркәзи мәһз «Әкинчи» гәзети иди. Гәзет 1877-чи илин јанвар-март ајларында мәһәррәмлик дини мәрәсими һаггында чидди мүбаһисә ачды. «Әкинчи»нин 1877-чи ил биринчи нөмрәсиндә Әһсәнүл-Гәваидин мәһәррәмлијин «шахсеј-вахсеј», баш јармаг, зәнчир вурмаг кими мәнфи мәрәсимләрини ифша едән мәгаләси чап олунду. О, авам чамааты баша салырды ки, ағылы башында олан һеч кәс әлинә хәнчәр көтүрүб башыны јармаз. Ашура бүсәтларына тамаша едән бир әчнәби «гәт'ән дејәр ки, бунлар чәк едирләр... вә онлары диванә һесаб едәр». Һәмин мәгалә дин хадимләринин, руһаниләрин бөјүк е'тиразына сәбәб олду.

Онлар «Әкинчи» гәзетинә гаршы ачыг һүчума башладылар. Гәзетин 1877-чи ил үчүнчү нөмрәсиндә һадимүл-Гәваид капитан Султановун имзасы илә мөһәррәмлик заманы баш жарма, зәнчир вурма, шахсеј-вахсеј кими гејри-инсани һәрәкәтләри тәрифләјән, онлары мүдафиә едән мөгаләси чап олуңду. Капитан Султанов тәзијә-дарлыға һагг газандыраг авам чамааты белә бир фактла алдадырды ки, куја баш јаран, зәнчир вуран тәкчә халг күтләси дејил, варлылар да, дин һадимләри дә бурада фәал иштирак едирдиләр. Һәм дә «баш чапан шөхсләрин бәдәни зәрәр көрмәјир, баш чапмаг сәбәб-дән бир пара нахошлуглардан саламат олулар». Демәли, капитан Султанов халг, онун ишкәнчәләри дејил, бир овуч руһаниләр марагландырырды. Одур ки, гәзет өз сәһифәләриндә бу фырылдагчыларә кәскин чаваб вериб, тәзијәдарлыгын маһијјәтини халг күтләсинә чатдырырды. Бу бахымдан Әлизадә Ширванинин, Һејдәринин, М. Ф. Ахундовун мәктублары хүсусилә диггәти чөлб едир. Һејдәри «Әкинчи»нин алтынчы нөмрәсиндә капитан Султанова чавабында јазырды: «Капитан гардаш, баш сәнин, гылынч сәнин... бәс нә гәдәр истәјирсән башыны чап. Амма милләтләр ичиндә мәнһәбини рүсвај едиб баш чапмаг да шәриәти-исламдыр дејиб, адына бөһтан бағлама вә халг арасына әдавәт салма».

Капитан Султановун мөгаләси М. Ф. Ахундовда даһа бөјүк икраһ доғурмушду. Биз буну онун Һ. Зәрдабијә «шөхси намә'лум» имзасы илә көндәрдији мәктубдан ајдын көрүрүк. М. Ф. Ахундов јазырды: «Гој нәсиһәт-веричи тәрздә она бир нечә кәлмә јазыб үрәјими бошалдым, чүнки о, гәфләт јухусундадыр. Мәним үрәјими чох дарыхдырмышдыр». Мөгаләдә мөһәррәмлијин халга һеч бир фајда вермәдији, онун шиә мәнһәб руһаниләрин гондармасы олдуғу инандырычы шөкилдә изаһ едилир вә халг елмә, мэдәнијјәтә јијәләнмәјә чағырыларәг дејилди: «...гејрәтиниз олсун тәзијәдарлыға сәрф етдији-

низ пуллары шөһәрләрдә мәктәб ачмаға сәрф един»¹. М. Ф. Ахундовун һәмнин мәктубу руһаниләрә — диндарларә гаршы о дәрәчәдә кәскин јазылмышды ки, Һ. Зәрдаби ону «Әкинчи» гәзетинин сәһифәләриндә чап елә билмәмишди.

Азәрбајчанын вәтәнпәрвәр оғуллари дини фанатизмин һөкм сүрдүјү бир вахта она гаршы мүбаризә апарарәг халгы бу авамлыгдан узаглашдырмаға, елмә, мэдәнијјәтә јијәләнмәјә чалымышлар. Бу мүбаризәнин әсл идејасыны исә Азәрбајчан халгынын ваһид бир халг олмасы тәшкил едирди. Халгы шиә, сүннү олмагла ики јерә бөлән руһаниләрин, дин һадимләринин әксинә апарылан бу идеја мүбаризәсинин дөврү үчүн чох бөјүк ичтиман-сијаси әһәмијјәти вар иди.

Зәрдаби халгын мәнәви инкишафы гаршысында бөјүк сәдд олан динә гаршы тәкчә «Әкинчи» сәһифәләриндә дејил, јарадычылыгынын сонракы дөврүндә дә јорулмадан мүбаризә апармышдыр. Мәсәлән, «Каспи» гәзети сәһифәләриндә о, дәфәләрлә бу мөвзуја гајытмыш вә халгы авамлыгдан әл чәкмәјә, моллаларә инанмамаға чағырмышдыр. Һәсәнбәј бу гәбилдән олан бир мөгаләсиндә мөһәррәмлијин фырылдагчылар үчүн пул газанмаг васитәси олдуғуну билдирәрәк хәбәр верирди ки, Зәрдабда Әли Ибраһим Хәлил оғлу адлы бириси бир мәрсијәханла сөвдәләшиб ки, чамаатдан јығылачаг пуллардан 50 манатыны она верәчәк, галаныны исә өз чибинә гојачагдыр. Һәмин мәрәсимдә Шейх Әлибаба бир инәк газанмыш, Әли Ибраһим исә шейх сәјәсиндә 100 манат пул топламышдыр. Нәтичәдә етибары илә чапварлар дојдулар, гојунлар исә бәлкә дә бүтүн галдылар, ләкин бир аз јунлары гырхылды («Каспи», 1884, № 239).

Һ. Зәрдабијә көрә авамлыг, фанатизм хүсусилә малдар әһали арасында даһа гүввәтли иди. Буну сүбут ет-

¹ М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, III ч., Бакы, 1955. сәһ. 290—291.

мәк үчүн онун «Әкинчи» гәзетинин 1876-чы ил 17-чи нөм-
рәсиндә чап етдирдиҗи мөгәләсинә нәзәр салаг. Мөгәлә-
дә ғышын чиллә вахты бир обанын һәҗәты, әһалинин
мәишәти образлы тәсвир едилер. Бир нечә нәфәр һәмнин
обада јашајан һачыја гонаг кәлир. Һачы гонаглары та-
ныјыб газмаја кәтирер. Газма белә тәсвир едилер:
«Онун бир күнчүндә бухары јаныр ки, һәрдем күләк онун
түстүсүнү ичәри долдурур. Бир күнчүндә бир јаралы
кечи вә ики тәзә догулмуш бузов бағланыб. Бир күнчүн-
дә ганчыг ешшәк јаны хотухлу бағланыб. Бир күнчүндә
Һачынын туласы доғуб өз күчүкләрини әмиздирир. Ди-
варын үстә көндәлән бәркинмин ағачын үстә 5—6 тојуг
јатыб.» Даһа сонра Һачы гонаглары кечән ил башына
кәлән һадисәләри, хүсусилә һәҗат јолдашы Шаһпәринин
вәфатыны белә нәгл едир: «Бу ил јайда биз дағда олан
заман рәһмәтлик Шаһпәри нахошлајыб кечә нәлә едир-
ди... Көрдүм чөлдә итләр бәрк басыр. Нә гәдәр сәсләдим
олмады. Чөлә чыхыб һеч кәси көрмәјиб, итләрә ачыгла-
ныб, ичәри кириб, көрдүм башына дөндүјүм Шаһпәри
аллаһ рәһмәтинә кедиб. Мән еви јыхылмыш һеч билми-
шәмми ки, итләр басан әзрајыл имиш, чыхыб итләр
ағзындан ону гуртармышам, о бојнусынмыш алачығын
о бири тәрәфиндән кириб Шаһпәринин чаныны алыб
кедиб.» Зәннимизчә изаһата чох да еһтијач дујулмајан
бу мәлуматда һәм Азәрбајҗан кәндлисинин јашајыш
тәрзи вә һәм дә һәмнин аиләдә һөкм сүрән авамлыг чох
габарыг тәсвир едилмишдир. Мәһз буна көрә дә Зәрда-
би диндән, авамлыгдан чыхыш јолуну елин-обанын елмә-
мәдәнијјәтә јијәләнмәсиндә көрүр вә көстәрирди ки,
кәндин сејидләри, шејхләри вә онларын әлалтылары гәс-
дән маарифин јайылмасына мане олурулар, чүнки билир-
ләр ки, «буланлыг суда балыг тутмаг асандыр».

Халгын башыны мүхтәлиф фырылдагларла алдадан
моллаларын, чадукәрләрин, түркәчәрәчиләрин әмәлләри-
ни, ич үзүнү гәзет сәһифәләриндә ифша едән Һәсәнбәј

азәрбајҗанлылар арасында мәлум «дуа охумагла донуз
зәмидән чыхмаз» адлы зәрб-мәсәлини мисал кәтирәрәк
дуаја инанмамағы тәблиғ едирди. «Бизим түркәчәрә шә-
фаверичиләримиз» адлы мөгәләсиндә («Кәспи», 1884, №
9) бунунла әлагәдар олараг јазырды ки, бирини ит, ја-
худ гудуз чанавар дишләјирсә, молла бир парча қағыз
ичәрисиндә дуа јазыб тапшырыр ки, бу дуаны суја сал-
сылар вә һәмнин сују хәстәјә ичиртсинләр. Зәрдаби бу
мөгәләсиндә түркәчәрәчиләри, чадукәрләри халгын ел-
мә, тәһсилә јијәләнмәси јолунда бәлә һесаб едирди. Һәм
дә о, әһалини баша салырды ки, түркәчәрәлијин тибблә
һеч бир әлагәси јохдур. Азәрбајҗан кәндиндә, гәзаларын-
да тибби хидмәтин, хәстәханаларын, аптекләрин олма-
масы үзүндән чадукәрләр, түркәчәрәләр бурада шаһлыг
едирләр. Зәрдабијә көрә бура онлардан өтрү чәннәтдир.
Һәсәнбәјин бу сәһәдә бөјүк хидмәти бир дә ондан иба-
рәт иди ки, о, түркәчәрәчиләрин кор-коранә шәкилдә и-
стифадә етдији тирјәк, сүлејмани, сәнамәки (ишләтмә
дәрманы) вә башга бу гәбилләр инсан организмнә чох
мәнфи тәсир көстәрән маддәләрдән истифадәсини пи-
сләјир вә әһалијә баша салырды ки, бу маддәләр санки
дәлинин әлиנә ити бычаг вермәјә бәнзәјир. Чүнки түркә-
чәрә хәстәнин мәдә-бағырсағынын ағрајыб-ағрамадығы-
ны билмәдән, она о мигдарда сәнамәки верир ки, хәстә
бир нечә саатдан өмрүнү оллаһа тапшырмалы
олур. Одур ки, Һәсәнбәј белә түркәчәрәчилији Азәрбај-
җан кәнди үчүн бөјүк бәлә сајыб, онлара гаршы мүба-
ризә апармағы тәләб едирди. - Бунунла јанашы һ. Зәр-
даби халг тәбабәтнинн әлејһинә дејилди. Әксинә о,
халг тәбабәтіндән гидаланмағы халга мәсләһәт кө-
рүрдү. Халг арасында сыныгычы ады илә мәлум «Асија
һәкимләри»нә хүсуси рәғбәт бәсләјән Һәсәнбәј јазырды:
«Онларын әксәријјәтиндә һиппократын мүәличә кита-
бынын тәрчүмәси вардыр. Һәм дә бунлар арасында зән-

кин төчрүбөжө малик оланлар да вардыр ки, онлар доғ-рудан да бә'зи хәстәликләри мүаличә едә билирләр».¹

Һ. Зәрдабинин халг тәбабәтинә олан мүнәснбәтинин бир даһа ајдынлашдырмағ үчүн онун «Каспи» гәзетинин 1886-чы ил 235-чи нөмрәсиндә «Зәрдабдан» башлығы илә чап етдирдији мәгаләжә мүрачнәт едәк. О бурада јазыр ки, пајызда мәни иситмә (ғыздырма) хәстәлији тутду. Зәрдабда ади һал сајылан ғыздырмаја тугуланлары өзүм кинә (хинин) илә мүаличә едирдим, хәстә икән јанымә кәлән Ахунд Молла Әһмәд кинәннн нә олдуғуну билмәдијиндән әвәзинә зиринч сују истифадә етмәјими мәнә мәсләһәт көрдү. Мән икинчи дәфә ғыздырма хәстәлијинә тутулдуғда зиринч сују гәбул едиб, онун хәстәлијә мүсбәт тә'сир кәстәрдијини мүәјјән етдим.

Бу гәбилдән олан башга бир факт да марағлыдыр. Һәсәнбәј јазырды: «1887-чи илин ијул ајында бир һәфтә әрзиндә Зәрдабын бир мәнәлләсиндә 9 нәфәр үз ифличинә тутулушду. Јадымдадыр, һәкимләр бу јерли хәстәлијин сәбәбини вә мүаличәсини мүәјјәнләшдирмәкдә чох чәтинлик чәкирдиләр. Хошбәхтликдән һәкимләрдән биринин ағлына белә бир ағыллы фикир кәлди ки, ону электриклә мүаличә етсин. Алты ајлығ ардычыл мүаличәдән сонра ғычлашмыш үз, нормал һала дүшүб, өз әввәлки көркәмини алды»².

Демәли, бу кими фактлары гәләмә алыб халга чатдырмагла Һәсәнбәј халг тәбабәтинин елми әсаслары олдуғуну тәсдиғ едир, елинә-обасына лазым кәлдикдә бунлардан истифадә етмәји мәсләһәт көрүрдү.

Һ. Зәрдабинин бу сәһәдәки елми ирсиндән данышаркән онун бу күнүмүзлә сәсләшән «Сәрхошлуға гаршы пејвәнд» («Каспи», 1900, № 7) адлы санбаллы мәгаләсиндән јан кечмәк олмас. Мәгаләдә дејилди: «Бизим

¹ Г. Зәрдаби. Наши доморошенные целители. «Каспи» гәзети, 1884, № 9.

² Г. Зәрдаби. Из воспоминаний.—«Каспи» гәзети, 1902, № 144.

әсәби әсримиздә дәбдә олан чохлу хәстәликләр вардыр ки, онларын ичәрисиндә алкоголизм һеч дә сонунчу јери тутмур. Бу хәстәлик ади спиртли ичкиләрдән сун-исти-фадә етмәклә башланыр, сонра бу һал адәтә, сәрхошлуға, ички дүшкүнлүјүнә вә хроникки алкоголизмә чеври-лир. Бу да өлүмлә нәтичәләнир». Бунунла да о, һәлә әс-римизин әввәлләриндә ичкинин фәлакәт төрәтмәсинә, нечә-нечә евләрнн јыхылмасына сәбәб олмасыны гејд ет-мишдир. Зәрдабијә көрә бүтүн спиртли ичкиләр инсан организмини дағытмағ, корламағ хүсусијјәтинә малик-дир. Мәһз буна көрә дә Һәсәнбәј ичкијә инсан ләјагә-тини корлајан, инсаны инсанлығдан чыхаран, мәнлијини әлиндән алан вә нәһәјәт, инсанын дүшүнмәсинә, ишләмә-синә мане олан бир бала кими бахырды. О јазырды ки, сәрхошлуғ хроникки алкоголизмә чеврилдикдә, артығ ин-санын бәдәни сырадан чыхыр, бу исә өлүмлә нәтичә-ләнир.

Мәгаләннн бир әһәмијјәти дә ондан ибарәтдир ки, Зәрдаби бу мәнфи һала гаршы артығ мүаличә үсулла-рынын тәтбиғ едилдијини хәбәр верир вә јазырды ки, бир сыра алимләр алкоголизмнн пејвәнд јолу илә мү-аличәсинә башламышлар. Кәтирдимиз фактлар Һ. Зәр-дабинин нә гәдәр кениш дүнјакөрүшә, мұталнә гәбиллн-јәтинә малик олдуғуну демәјә әсас верир.

Мә'нәви мөдәнијјәтимизин мұһүм бир голуну тәшкил едән халг тәғвими вә онунла бағлы фенеоложи, метео-роложн мәсәләләр дә Зәрдаби јарадычылығыннан кә-чарда галмамышдыр. Бөјүк тәбиәтшүнас «Каспи» гәзе-тинин 1900-чү ил 135-чи нөмрәсиндә «Ајын фәзалары-нын» јер үзәриндә үзви һәјата тә'сири», һабелә гәзетин һәмнн илин 129-чү нөмрәсиндә «Һаванын әввәлчәдән мү-әјјән едилмәси һағгында» адлы мәгаләләри вә «Һәјәт» гәзетинин 1905-чи ил 35-чи нөмрәсиндә «Гујруг доғду, чиллә чыхды» башлығы илә чап етирдији санбаллы мә-галәси Азәрбајчанда халг тәғвимләриннн өјрәнилмәси

саһәсиндә илк тәшәббүс олуб, елми бахымдан хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Бунларла јанашы һәсәнбәј даһа бир нечә мәгаләсиндә јенә бу мәсәләјә тохунмушдур¹. Бу мәгаләләриндә Зәрдаби өзүндән әввәл бу мәсәләјә тохунмуш мүәллифләрдән фәрғли оларағ, халгын тәбиәт һадисәләри үзәриндәки мүшаһидәләринин әсасыны дин, дини тәсәввүрләр дејил, ел-обанын узун илләр боју апардығы емпирик тәчрүбәләрин нәтичәси олдуғуну көстәрмишдир.

Һ. Зәрдабинин Азәрбајчан халгынын тәбиәт һадисәләри, хүсусилә илин фәсилләринин јерли әләмәтләр көрә мүәјјәнләшдирилмәси, һабелә бу саһәдә әһалинин газандығы емпирик биликләр һаггында да хејли марағлы вә елми фикирләри вардыр. Бу бахымдан онун «Гујруг доғду, чиллә чыхды» мәгаләси хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Бурада илин дөрд фәсилә бөлүнмәси вә онларын халг тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилмәси мәсәләләринә тохунулур. Мәлумдур ки, азәрбајчанлылар арасында јәј әсасән ики јерә бөлүнүр. Јајын икинчи дөврү «гујруг доғду» адланыр ки, бу да үлкәр улдузларын көјдә көрүнмәси илә әләгәләндирилир. Халг арасында бу улдузлара «гујруг» дејилдијиндән јајын бу дөврү дә онларын ады илә «гујруг доғду» адландырылмышдыр. Әһали сәма үзәриндәки емпирик мүшаһидәләри әсасында мүәјјән етмишдир ки, бә'зи улдузлар илин анчағ мүхтәлиф дөврләриндә көзә көрүнүрләр. һәсәнбәј бунулла әләгәдар јазырды: «Бизим көј үзүндә кечәләр көрүкән улдузларын һамысы һәмишә көрүнмәјир. Елә улдуз вар ки, илин бир вахтында көрүнүр, гејри вахтларында көрүнмәјир вә бир дә улдузлар чох олдуғуна онлары бир-бириндән араламағдан өтрү онлары дәстә-дәстә едиб һәр бир дәс-

тәјә бу дәстә охшадығы шејин, ја һејванын адыны гојурлар ки, онлары танымағ асан олсун... О чүмләдән онларын бир дәстәсинә гујруг дејирләр ки, һәгигәт һејван гујругуна шәбаһәти вар.¹

Халг тәчрүбәсиндә мүәјјән едилмишдир ки, гујруг доған кими һавалар сәринләшир, јерә шеһ енир, бу исә әкинчиләрин јени тәсәррүфәт ишләринә башламасына имкан верирди. «Гујруг доғду» илә һавада баш верән дәјишклији елми бахымдан изаһ едән Зәрдаби көстәрирди: «Зикр олан заман ки, јајын ортасы олур вә күнүн истисинин јер үзүндә галан һиссәси фәзада јох олан һиссәсинә бәрәбәр олур ки, ондан сонра јерин үзү мирур илә сојујур. О гујруга охшајан улдуз дәстәси бизим јеримиздә тилу едир, һәр кәс ијулун 25-дә сүбһ тездән дурум күндоғана бахса, орада о гујруга охшајан улдуз дәстәсини көрүр».²

Зәрдабинин ғыш вә онун мәрһәләләри һаггында да фикирләри вардыр. О јазырды ки, бизим садә халгымыз ғышы бөјүк чиллә, кичик чиллә вә алачалпа олмағла үч јерә бөлүмшдүр. Бөјүк чиллә 40 күн, кичик чиллә 20 күн, алачалпа 30 күн давам едир. Халгын һесабламасына көрә ғыш декабрын 10-да (көһнә ситиллә—Е. Ч.) кириб мартын 8-дәк, ја'ни Новрузадәк давам едир («Кәсп» гәзети, 1885, № 276).

Азәрбајчанлылар арасында илин тарихән Новруздан башланмасы вә бунун да дәјишмәјиб, ејни вахта дүшмәсилә әләгәдар әһали үч ај һесабы илә һансы фәслин нә вахт гуртарыб, һансы фәслин дахил олмасыны чох асанлығла мүәјјән едирди. Буна әсасланарағ Зәрдаби билдирди: «Јухарыда зикр олан һесаб ки, бизим Гафгаз мүсәлманларынын арасында мәшһурдур вә нечә ки, јазылды, елм илә дүз кәлир. Тәәччүбдүр ки, бизим һеч

¹ Э. Ю. Джавадова, Г. Д. Джавадов. Народный земледельческий календарь и метеорология азербайджанцев в XIX — начале XX в. «Советская этнография» журналы, М., 1984, № 3, сәһ. 128—134.

¹ Һ. Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри. Бақы, Азәрнәшр, 1960 сәһ 302.

² Јенә орада.

жердә охумамыш кәндли нә ки филиан ајын нечәси олду-
гуну, һәтта ајларын адыны да билмәјир. Амма онунла
белә тәсбенини алыб новруздан тутуб һесаб чәкиб дејир
ки, гујруг доғмаға нечә күн галыб вә ја филиан күн чиллә
чыхагагдыр. Бундан белә мәлум ки, бу һесаб чоҳ доғру
вә асан һесабдыр вә бунун белә олмағына сәбәб һесаб
новруздан чәкилмәјидир. Новруз ки, о вахтда күн ба-
һар нөгтәсиндән кечир, һеч вахт дәјишилмәјир, она көрә
илләрдә тәғјир, тәбдил олмајыр¹.

Лакин ону да етираф едәк ки, Һәсәнбәј халг тәғви-
минә, еһкам кими бахмағын да әлејһинә иди. О, бу һаг-
да јазырды: «...јухарыда зикр олан һесаб доғрудур...
Амма ону демәк олмаз ки, филиан күн гујруг доғуб вә ја
филиан күн чиллә чыхыб, она көрә һава сојујачаг вә ис-
ти олачаг. Ола биләр 5—10 күн ирәли вә ја сонра олсун,
амма һесаб дүздүр: кәрәк о күнләрдә, ја бир нечә күн
ирәли вә ја сонра һава тәғјир тапсын².

Һ. Зәрдабинин јашајыб-јаратдығы дөврдә Ај вә Кү-
нәшин тутулмасыны вә с. һадисәләри аллаһын гәзәби,
шејтан иши кими изаһ едән авам чамаатдан фәргли ола-
раг, Һәсәнбәј бурада һеч бир динин, илаһи гүввәнин рол
ојнамадығыны билдирир, онун елми шәрһини вериб оху-
чуларына мүрачигәтлә јазырды: «Ај ахшамладығы заман
Күреји-әрс Ај илә Күнәш арасында вә үчү дә бир чәр-
кәдә олурлар. (Охучуларымдан тәвәггә едирам ки, бир
тәбәггә қағызын үстүнә онларын өзүнүн вә көлкәләринин
шәклинн чәкиб бахсынлар). Она бинаән бу заман Ај
кәрәк Күреји-әрсин көлкәсиндән кечсин вә Ај онун көл-
кәсинә дахил оlanda онун үстә Күнүн шәфәғи дүшмә-
јир, јә'ни Ај тутулур... Күнүн тутулмасы күреји-әрәлә
Күнүн арасында вә үчүнүн бир чәркәдә олмасыдыр кй,
Ај јени олан заман олур, беләдә Күн Ајын көлкәсинин

ичинә дахил оlanda Күн тутулур»¹. Демәли, сырф елми
әсасларла Зәрдаби сүбут едирди ки, Ајын, Күнүн ту-
тулмасында һеч бир шејтан, чин иши јохдур, она көрә
дә әһалинин бу һадисә заманы түфәнк атмасына, мис
габлары дөјмәсинә еһтијач јохдур.

Һәсәнбәј «Ајын фәзаларынын јер үзәриндә үзви һә-
јата тә'сири» («Каспи», 1900, № 137) адлы мәғаләсиндә
исә Ајын өз орбити үзрә һәрәкәтинин јер үзәриндәки үз-
ви аләмә тә'сири мәсәләси һагғында сөз ачыб көстәрди-
ди ки, авропалылар Сацит океандакы Самоа адаларында
илин мүхтәлиф вахтларында палоло дәннз гурдларынын
овланмасы мәлум иди. Лакин онун дәгиг вахтыны мү-
әјјәнләшдирмәк үчүн алман физиолог Фридлендер
1898—1899-чу илләрдә бу адаја кедәрәк билаваситә бу
гурдларын нә вахт кәлмәсини мүшаһидә етмишдир. Үч
иллик мүшаһидәси нәтичәсиндә алим бу гәрәра кәлмиш-
дир ки, палоло гурдлары Ајын фәзаларына вә дөврлә-
ринә ујғун һәр ил анчаг пајызын икинчи ајынын сон рү-
бүндә ај ишығында ваге олурлар. Мәғаләдә Зәрдаби
даһа сонра билдирир ки, һеч бир саатдан хәбәри олма-
јан вәһшиләр Ајын һәрәкәтинә ујғун палоло гурдлары-
нын кәлмәсинин нәннки күнүнү, һәтта саатыны дәгиг-
ләшдириб ова чыхырлар.

Буна охшар башга бир мәлумата Зәрдабинин «Илан-
балығы кәлди» («Каспи», 1885, № 12) адлы мәғаләсин-
дә раст кәлирик. Мүәллиф јазыр ки, Күр боју әһалисә
ајры-ајры балыг нөвләринин кәлмәсини јерли әләмәтлә-
рә әлағәләндрир. Белә ки, нар ағачы јарпағыны төкмә-
си илә әһали гызылбалығын кәлмәсини көзләјирди.
Һәсәнбәј јазыр ки, мән башга балыглары дејә билмә-
рәм, иланбалығынын халг тәчрүбәси илә ваге олмасы-
ны өз тәчрүбәмдән кечирмиш вә халгын тәбиәтин сирлә-
ринә јијәләнмәсинә инанмышам. Белә ки, декабрын 30-да
саат 2 радәләриндә јаныма он нәфәр кәндли кәлиб Күр

¹ Һ. Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 303.

² Јенә орада.

¹ Һ. Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 281.

бојунда онлара балыг ову үчүн јер көстөрмәји мөндөн хәниш етдиләр. Онларын дедијинә көрә бу күнләр илан-балыгы кәлмәли иди. Январын 1-дә сәһәр тездән Күрдән сәс ешидилди. Мән саһилә кедиб, кәндиң бөјүкдән-ки-чијәдәк һамынын иланбалыгы овламасынын шаһиди олдум.

Бүтүн бунлар Н. Зәрдабијә сәма чисимләри илә кәинат арасында бир ганунаујғунлуғ олмасы нәтичәсинә кәлмәјә әсас верирди. Фикрини бир даһа әсасландырмағ үчүн о көстәрирди ки, Ај он дөрд күнлүкдә зәлзәлә, вулкан вә саир һадисәләрин чох күчлү олмасы, океан вә дәнизләрин сујунун галхмасы да мәнз Ајын фәзалары илә әлағәдардыр.

Н. Зәрдабинин бу гәбилдән олан «Тәбәддүлати-һәванижәнин вүчуди-һејванатда һисс олунмасы» адлы мәгаләси¹ дә хүсуси тәғдирәләјигдир. Чүнки о, һәмни мәгаләдә тәбиәтлә һејванат арасында үзви бир вәһдәтин олмасыны ачыб көстәрир вә конкрет мисалларла сүбут едирди ки, һаванын дәјишмәсини бир чох һејванларын һәрәкәтләри, өзләрини апармасы илә чох ајдын мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Зәрдаби һәм дә бу кими тәчрүбәләр ади бир һал тәк дејил, һәјат мәсәләси, долана-чағ, кечинәчәк амили кими бахырды. Мәгаләдә охујуруг: «Гәдим заманда һәр бир тајфанын һаванын тәғјир тапмасындан хәбәр верән нишанлары олубдур. Әләлхүсус белә нишанлар шимал тәрәфдә сакин олан тајфаларда чохдур, чүнки онларын сојуғу шиддәтли олдуғуна һаванын тәғјир тапмағыны пиш әз вахт билмәк онлар үчүн арты лазымдыр»². Сонра биз мәгаләдә һаванын дәјишмәсини көстәрән мисалларла таныш олуруг. Мәгаләдә дејилди ки, баһарда гушлар охујан заман һава дәјиши-ләндә вә ја ондан бир нечә мүддәт мүгәддәм гушлар сү-

кут едир, тојуғун чүчәләри дивар вә ја гејри далдалар-да кизләнирләр, балыглар сујун дибинә јатыб тора дүшмүрләр.

Үмумијјәтлә, мәгаләдә гурбағанын, һаб-лә хоруз, билдирчин, бүлбүл вә дикәр гушларын һәрәкәти вә охумасы илә дә һавада дәјишиклијин мүәјјән едилмәсинин мүмкүнлүју һаггында марағлы мәлуматлар верилди. Лакин Зәрдабинин һөрүмчәклә бағлы фикри һәм марағлы вә һәм дә тәсәррүфатчылығ бахымындан даһа әһәмијјәтлидир. О јазырды: «...әкәр һава јаман олан заман һөрүмчәк торунун үстә кәлиб онун јағышдан хараб олмуш јыртыг-дешијини дүзәлдирсә вә ја тәзә тор гајырыр исә мәлум ки, һава дәјишиб јакшы олачағ. Бә'зи јер-ләрдә бир кичик һөрүмчәк олур ки, чај сујунун үстә өзүнә тор гајырыр. Бу һөрүмчәк јағыш јағыб сел кәлән-дән 5—10 күн мүгәддәм тәзә тор чәкир вә онун һүндүрлү-ју о гәдәр олур ки, сел сују о тора чатмајыр»¹. Белә фактлары кәтирмәклә о, һеч шүбһәсиз чај кәнарында, чај вадиләриндә јашајан әһалинин тәләбатыны, хүсуси-лә јағыш селләринә гаршы мүхтәлиф тәлбирләр кәрмә-сини нәзәрә алырды. Зәрдаби дејирди: «Бу кими фене-оложи мүшаһидәләрин хејри ондадыр ки, јерли әһали онлардан истифадә едәрәк өзләринә чыхыш јолу ахтар-мыш олсунлар. Чүнки онун өзүнүн јаздығы кими, бу тәч-рүбәләрлә һаванын дәјишмәјини 5—10 күн ирәли бил-мәк мүмкүндүр. Лакин Зәрдаби бунунла кифәјәтләнмә-јиб даһа сонра гејд едирди ки, амма дүнјада елә шејләр-вар ки, белә дәјишилмәји 3—5 ај ирәлидән билдирди. Мә-сәлән, гыш бәрк олан или шимал тәрәфин гушларынын чоху пајызын ибтидасында учуб исти тәрәфләрә кедир ки, шималда олачағ бәрк гыш онлары тәләф етмәсин. Чәјирткә баһар јағынлығ олан кими пајызда јумуртала-рыны һүндүр јерә басдырыр ки, баһарда јағыш сујунун сели онлары басыб тәләф еләмәсин. Баһар гурағлығ

¹ Н. Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 379—381.

² Јенә орада, сәһ. 379.

¹ Н. Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 381.

олан ил чөл сичанлары баһарда әләфијјәт аз олмағыны билди пајыз фәслиндә көчүб гејри јерләрә кедирләр»¹.

Бөјүк тәбиәтшүнас о фенеоложи мүшаһидәләрдән бәһс едирди ки, онларын әксәријјәти илә Азәрбајчан әкинчиси үзи шәкилдә бағлы иди. Зәрдаби јахшы билдири ки, Азәрбајчанда тахыл, от мәһсулларынын хејли һиссәсини чәјирткә тәләф едир. Одур ки, әһалијә бу гәбилли мә'луматлар вермәклә бир тәрәфдән илин нечә кечәчијини хәбәр верир, диқәр тәрәфдән исә ел-обаны тәбиәтин бу зијанверичи гүввәләринә гаршы сәфәрбәр едирди. Бүтүн бунлар һәсәнбәјин дөврү үчүн хүсуси әһәмијјәт дашыјан мәсәләләр иди.

Кәтирдимиз материаллардан көрүндүјү кими, Зәрдаби јашајыб-јаратдығы дөврдә халғынын ичтимаи һәјатынын, мәишәт вә мәдәнијјәтинин бир сыра мәсәләләринә дәриндән бәләд олмуш, онлара өз зијалы мүнәсибәтини билдирмиш вә беләликлә дә халгы гаршысында вәтәндашлыг борчуну лајигинчә јеринә јетирмишдир. Бөјүк алимин халғынын нәфәси илә һаваландығыны, онун дәрдинә, гајғысына галдығыны 1877-чи илдә Бакыја кәлиб, Русијада јекән Азәрбајчан гәзетинин нәшри илә марагланан, Һ. Зәрдаби илә шәхсән таныш олан франсыз журналисти, үч илдә «Әкинчи»нин чәми 300 абунәчисини олдуғуну, гәзетин тәкчә бир нәфәр тәрәфиндән чыхарылдығыны билдикдән сонра чох тәәччүбләнмиш вә һәсәнбәј демишди ки, «доғрусу, Сиз әсл гәһрәманысыз! Бизим Франсада белә бир јохсул гәзет үчүн ишләмәк истәјән тапмаг олмазды. Сизин гүввәнизә һејрәт еләјирәм. Белә мә'лум олур ки, Сиз өз халғынызы чох истәјирсиниз»².

Зәрдабинин халғынын, ел-обасынын маарифләнмәси үчүн нечә чалышдығыны онун өлүм јатағында дедији

¹ Һ. Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 381—382.

² Ә. Мирәһмадов. «Әкинчи» (1875—1877) гәзетинә јаздығы мүгәддимә. Бақы, Азәрнәшр, 1979, сәһ. 14.

ашағыдакы сөзләр бир даһа ајдын көстәрир: «Сиздән хаһиш едирәм: тәнтәнәли дәфи мәрасими дүзәлтмәјин, мәни чох садә дәфи едир. Дәфи үчүн хәрчләнмәси лазым кәлән вәсаити мүсәлманлар арасында савад јажан чәмијјәтә верин. Бу мәним башы бәләләр чәкмиш халғым үчүн даһа фајдалы олар!»¹. Демәли, бөјүк маарифпәрвәр сон нәфәсиндә дә халғын малы, чаны һесабына һарынлашан, милләтинин елмә, тәһсилә бир манатындан кечмәјиб, «илдә 10—15 имам еһсаны тәшкил едиб јоғунбојун моллалары, шишпапаг тачирләри, бөјүкгуршаг һачылары, гызылтәкбәнд нүчәбалары чәјлајыб, пловлајыб јола салан» («Әкинчи», 1877, № 8) «милләт гәһрәманларындан» фәргли олараг өзүнүн дәфиннә хәрчләнәчәк вәсаити еһсана дејил, азәрбајчанлылар арасында савад јажан чәмијјәтин һесабына көчүрүлмәсини вәсијјәт етмәклә, өзүндән сонра кәләнләр үчүн бу саһәдә јени бир чығыр ачмышдыр.

Һ. Зәрдаби јарадычылығында халғымызын мәһәви мәдәнијјәт мәсәләләри һагғында јухарыда вердимиз мә'луматлар бизә буну демәјә әсас верир ки, онун јазыб-јаратдығы зәнкин ирсиндә халғын күндәлик һәјат тәрзи чох үстүнлүк тәшкил етмишдир. Онун истәр кичик вә истәрсә дә бөјүк һәчмли мәгәләләриндә, әсәрләриндә биз халг һәјатынын, мәишәт вә мәдәнијјәтинин бир чох саһәләринин әксини көрүрүк. Зәрдаби ирсиндә халғымызын адәт-ән'әнәләри, мәишәти тәкчә тәсвирлә битмир. Һәсәнбәј онлары саф-чүрүк едир, јахшыларынын јашадылмасыны тәблиг, вахты өтмүш адәтләри исә писләјәрәк, ел-обанын да онлардан әл чәкмәсини инандырычы фактларла онлара изаһ едирди. Һ. Зәрдаби ирсин бу күн дә һәјатымызла, мәишәтимызлә биркә сәсләшир. Бөјүк әдибин этнографик ирсинин зәнкинлији, күчү вә актүаллығы да зәннимизчә онун мүасирлијиндә, бу күнүмүзлә ајаглашмасындадыр.

¹ «Каспи» гәзети, 1907, № 264.

МҮНДӘРИЧАТ

КИРИШ	3
Зәрдабда бир ушаг доғулду	11
Һ. Б. Зәрдабинин әсәрләриндә әкинчилик мәдәнијјәтимиз	22
Малдарлыг мәсәләләри	64
Маддә мәдәнијјәт мәсәләләри	89
Аилә мәишәти	114
Мә'нәви мәдәнијјәт мәсәләләри	130

Джавадова Эмира Юсуф кызы

ТРЕПЕТ ДУШИ В СТРОКАХ

(на Азербайджанском языке)

Баку — Азернешр — 1988

Чавадоза Эмира Юсуф кызы

СӘТИРЛӘрдә дЕЈүнән үрәк

Редактору *Т. Мәмәдов.*

Рәссамы *С. Шатиков.*

Бәдни редактору *Б. Хананјев.*

Техники редактору *Т. һасанов.*

Корректорлары *Е. Фејзуллајева, Ф. Әләскәрова.*

ИБ № 4628

Јыгылмаға верилмиш 2. 03. 88. Чапа имзаланмиш 6. 06. 88. ФГ 03584.
 Форматы 70×108¹/₃₂. Мәт. кағзы № 2. Әдәби гаринтур.
 Јүксәк чап үсулу илә. Шәрти чап вәреғи 7,0. Шәрти рәнкли сурәти 7,263
 Учот нәшр вәреғи 6,9. Тиражы 5000. Сифариш 255. Гијмәти 35 гән.

Азербайжан ССР Дәвләт Нәшријат, Полиграфія вә Китаб Тичарәти
 Ишләри Комитәси.

Халглар Достлуру ордени Азербайжан Дәвләт Нәшријаты.

Бақы—370005, һүсү һачыјев күчәси, № 4.

«Гызыл Шәрг» мәтбәәси, Бақы, һәзи Асланов күчәси, № 80.

Государственный комитет Азербайджанской ССР по делам издательства,
 полиграфии и книжной торговли.

Азербайджанское ордена Дружбы народов государственное издательство
 «Азернешр». Баку—370005, ул. Гуси Гаджи:ва, 4.

Производственное промышленное объединение по печати.

Типография «Красный Восток». Баку, ул. Ази Асланова, 80.

35 рэн.

1988

554

486